

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СЕКЦІЯ СУСПІЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ НАУК**

УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ – 2017

УДК 323:930.85 [316.32](477)«312»
ББК 66.042.1 (4 Укр)
У 45

Редакційна колегія:

Пирожков С. І., доктор економічних наук, професор, академік НАН України,
керівник авторського колективу
Богущий Ю.П., професор, академік Академії мистецтв України
Лібанова Е. М., доктор економічних наук, професор, академік НАН України
Майборода О. М., доктор історичних наук, професор
Рафальський О. О., доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України
Скрипнюк О. В., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України
Шульга М.О., доктор соціологічних наук, професор, чл.-кор. НАН України
Хамітов Н.В., доктор філософських наук, професор

Рецензенти:

Власюк О.С., доктор економічних наук, професор, чл.-кор. НАН України
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, акад. НАН України
Кремень В.Г., доктор філософських наук, професор, акад. НАН і НАПН України
Шишкова Л.О., доктор філософських наук, професор

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 6 від 28 грудня 2017 р.).

Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.:
У 45 С. І. Пирожков, Ю.П. Богущий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Інститут
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : НАН
України, 2017. – 336 с

ISBN 978-966-02-8527-9

У доповіді розглянуто проблемні питання консолідації українського суспільства у ситуації соціально-економічної, внутрішньо- та зовнішньополітичної кризи, оцінено стан національної згуртованості, розкрито причини та фактори конфронтаційних явищ у суспільних відносинах, розгорнуто модель національної єдності та стратегію її досягнення.

УДК 323:930.85 [316.32](477)«312»
ББК 66.042.1 (4 Укр)

ISBN 978-966-02-8527-9

© НАН України, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. КОНСОЛІДАЦІЯ І КОНФРОНТАЦІЯ ЯК СУПЕРЕЧЛИВІ СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ	8
1.1. Консолідація і конфронтація: методологічні передумови	8
1.2. Консолідація як ціннісна єдність, конфронтація як ціннісне протистояння	12
1.3. Продуктивні форми суспільної консолідації	16
Розділ 2. СУСПІЛЬНА КОНФРОНТАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ПРОЯВИ, ТЕНДЕНЦІЇ	28
2.1. Історичне коріння конфронтації в українському суспільстві.....	28
2.2. Соціально-економічне підґрунтя конфронтації.....	40
2.3. Соціальне напруження і ціннісні конфлікти	66
2.4. Соціальна безвідповідальність як фактор конфронтації	88
2.5. Політична конкуренція та суспільна конфронтація	100
2.6. Гібридна війна і агресія Росії: тенденції конфронтації та консолідації в Україні	113
Розділ 3. МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ.....	133
3.1. Спільний соціально-економічний інтерес	133
3.2. Соціальне партнерство	149
3.3. Демократизм як основа консолідації сучасного українського суспільства	170
3.4. Громадянська ідентичність у плюралістичному суспільстві	187
3.5. Культурна різноманітність та консолідація українського суспільства	202
3.6. Спільні зовнішньополітичні пріоритети	216
Розділ 4. СТРАТЕГІЇ ДОСЯГНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ	255
4.1. Від суспільної конфронтації до консолідації в Україні	255
4.2. Правове забезпечення справедливості у суспільному житті	261
4.3. Стратегія розвитку громадянського суспільства	281
4.4. Актуалізація сучасного політичного мислення	296
4.5. Утвердження соціальної справедливості	305
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	323

ВСТУП

Більш ніж двадцятип'ятирічна історія розвитку незалежної України свідчить, що відмовившись від радянського минулого, наша держава не змогла подолати кризові явища в економічному і суспільно-політичному облаштуванні країни, вийти на сталу траєкторію сучасного цивілізаційного розвитку. Значною мірою це зумовлено тим, що українське суспільство ще не сформувалося сповна як єдина політична нація, що чітко усвідомлює національні інтереси, об'єднує зусилля і політичну волю на вирішенні нагальних питань формування сучасної цивілізованої держави в інтересах її громадян.

Україна, що стала сьогодні одним із локальних просторів глобальної гібридної війни, як ніколи потребує консолідації влади та громадянського суспільства. Вихід з кризового стану залежить від здатності суспільства зосередити свій потенціал й усі ресурси на перспективному напрямі розвитку з переходом на більш високий його рівень. Така доленосна концентрація зусиль не може мати іншого способу, як суспільна консолідація. Згуртованість суспільства створить синергетичний ефект, який багатократно збільшить його силу і принесе бажаний результат – прорив до нового цивілізаційного стану, до технологічного піднесення виробництва на основі сучасних науково-технічних знань.

Серед країн світу, якщо гортати сторінки історії, Україна не першою стоїть перед необхідністю єднання у виборі філософії свого життя, алгоритму суспільної модернізації, втілення у життєві практики обраних політико-ідеологічної та соціально-економічної концепцій. Через це пройшли усі успішні, передові країни – від Азії до Євроатлантики. Народи кожної з них у переломні моменти знаходили у собі внутрішні імпульси для об'єднання навколо спільної мети, програми, лідерів, метафоричною мовою, «гуртуючись навколо спільного прапора» (rally around the flag). До такого гуртування примушували і природні катастрофи, і війни, а частіше – вимоги світового ринку, який завжди був безжальним до національної пасивності, обмеженості, атомізованості, породженої байдужістю та егоїзмом індивідів чи навіть цілих сегментів суспільства.

Нинішнє українське суспільство повинно дати солідарну відповідь на глобальні виклики та загрози. Не заперечуючи важливість самоорганізації консолідаційного руху, слід все-таки визнати, що успішним він може бути тільки керованим тими інститутами та інституціями, на які покладено функцію управління державою. Лише у владному середовищі може остаточно сформуватися програма об'єднання суспільства і та стратегія, заради якої громадяни будуть готові поставити суспільний інтерес вище за особистий.

Наука не може претендувати на те, щоб замінити дослідницьким аналізом наявних суспільних явищ ті проекти і програми, чийми авторами мають виступати практикуючі політики. Разом з тим, науковий аналіз є обов'язковим для розуміння реального стану справ у суспільстві, його конфліктогенних точок і для адекватних оцінок реальної спроможності досягти транзитивного успіху. Аналіз ситуації дає можливість владі передбачити вірогідні напрями об'єднання громадян у єдине консолідоване суспільство. Тим самим суспільствознавство може підтвердити свою евристичну здатність, а державне управління – отримати науковий погляд на те, якими механізмами і на яких засадах має здійснюватися гуртування народу.

Немає жодного суспільства, яке перебуває у стані абсолютної конфронтації або абсолютної консолідації. Завжди спостерігаємо соціальну систему, що складається з цих двох процесів за домінування одного з них. При цьому неодмінним імперативом є прагнення повністю подолати конфронтацію й утвердити абсолютну консолідацію – особливо в кризових станах розвитку суспільних систем. Однак абсолютизація такого бажання може бути доволі небезпечною. Абсолютна консолідація означає тоталітаризм. В умовах відкритого суспільства навряд чи можна говорити про повний перехід від конфронтації до консолідації – це означало б руйнування живої діалектики системи «опозиція – влада», яка є фундаментальною засадою демократії. Це зумовлює необхідність осмислювати не перехід до консолідації і навіть не шлях її набуття, а шлях її розвитку.

Отже, поряд із прагненням до консолідації суспільство завжди має миритися із наявністю певної конфронтації. У деяких проявах остання може бути навіть каталізатором консолідації. При цьому є межа, за якою конфронтація руйнує і консолідацію в соціальній системі, і соціальну систему як таку. Це особливо небезпечно в кризових умовах (фінансово-економічна криза, війна тощо). Чи маємо небезпечну межу конфронтації в нинішній Україні, в якій кілька кризових ситуацій поєднані? Мусимо відповісти ствердно. І саме тому повинні нині говорити про подолання конфронтації, розуміючи при цьому саме небезпечну її межу.

Водночас, аналізуючи наявний стан соціальної системи України, слід робити акцент не тільки на небезпечних проявах конфронтації, які маємо подолати, а й на тих формах консолідації (нехай недостатніх і недосконалих), які вже утвердилися і потребують зміцнення та вдосконалення відповідно до ідеальної моделі. При цьому слід зважити на ту обставину, що стан гібридної війни, в якому нині перебуває Україна, актуалізує як конфронтаційні, так і консолідаційні процеси.

Для реалізації вказаних принципів і виконання поставлених у національній доповіді завдань значна увага приділена осмисленню сутнісних параметрів суспільної консолідації і суспільної конфронтації.

Кризовий стан, або біфуркаційний момент суспільства, є одночасно і загрозою, і перспективою для нього. При цьому консолідація суспільства у цей момент передбачає насамперед подолання наявної роз'єднаності людей. Тому евристичне дослідження на цю тему може досягти своєї мети тільки на основі максимально повного знання щодо витоків традиційної роз'єднаності українців, причин конфронтаційних настанов серед них по відношенню до влади, бізнесу і щодо один до одного. У цьому плані недостатньо охарактеризувати конфронтаційний фон суспільства, важливо з'ясувати ступінь напруженості у тих сферах життя, ситуація в яких особливо гостро позначається на суспільній психології. Особливо даються взнаки конфлікти з приводу соціальної необлаштованості як наслідку кризи в економіці, а також конфлікти на ґрунті розбіжності культурних і духовних цінностей, політичної та ідеологічної нетерпимості, ставлення до військової агресії та її ініціатора тощо. Адекватний аналіз передбачає не тільки встановлення конфліктних ситуацій, а й ступінь їх напруги, наявність перспектив їх розв'язання.

Інша функція наукового дослідження, присвяченого проблемі суспільної консолідації, полягає у тому, щоб охарактеризувати такі відносини у суспільстві, які роблять його консолідованим, зосереджуючись на факторах утворення цілісної моделі таких відносин. Головними структурними елементами моделі суспільної консолідації виділяються ті, у яких найповніше втілені спільні інтереси населення країни, щодо яких потрібна їх першочергова згода. Вони зосереджені насамперед у соціально-економічній сфері, де консолідація відбувається на ґрунті прагнення вищої якості матеріального життя. Не меншу роль у функціонуванні моделі має відігравати узгодження соціальних суперечностей через партнерський спосіб їх розв'язання, а також спільні уявлення про своє геополітичне майбутнє. Країна має бути об'єднана суспільно-політичним устроєм, головним принципом якого повинен бути демократизм у всіх його проявах, і саме він має бути самою ознакою суспільства в цілому, його «ідентифікаційною картою». Модель суспільної консолідації передбачає узгоджений підхід громадян до визначення спільних цінностей у культурно плюралістичному середовищі.

Модель суспільної консолідації не може бути самонародженим феноменом. Потрібна стратегія її досягнення, яка передбачає концентрацію зусиль на тих рішеннях і діях, якими може бути забезпечено утвердження спільної ціннісної системи, соціальної і правової справедливості, повного доступу громадян до управління суспільними справами, піднесення масової політичної свідомості.

Повнота і цілісність моделі суспільної консолідації залежатимуть від дій інститутів політичного і державного правління. Науковий аналіз, зі свого боку, має на меті посприяти цим інституціям у пошуках оптимальних і водночас обережних кроків у процесі інтеграції країни навколо спільних інтересів і спільної мети.

Як домогтися домінування консолідації над конфронтацією? Це питання є ключовим для сучасного українського суспільства. Успішний рух до такої моделі можливий лише завдяки налаштуванню на діалог. На цій основі розвивається атмосфера довіри, яка завершується консенсусом і партнерством – процесами вирішення суперечностей на основі зближення цінностей і органічним суспільним єднанням. В ідеалі це знімає саму можливість конфронтації.

Тоді як солідаризація, як правило, врешті-решт веде до посилення конфронтації – як усередині спільноти, так і між нею та іншими спільнотами. Тому вона може бути осмислена не лише кількісно, а й якісно відмінною від консолідації. Для солідаризації також важлива довіра, проте вона зазвичай будується не на діалозі, а на афективному єднанні або на компромісі у разі появи спільного ворога. Афективне єднання і компроміс як взаємне ущемлення дуже легко обертаються на конфронтацію. Більше того, солідаризація, на відміну від консолідації, здатна спричинювати ще більшу конфронтацію.

Хоча в сучасній Україні діють різноманітні фактори конфронтації, які роз'єднують суспільство, тим не менше можна стверджувати, що навіть в умовах гібридної війни вони можуть бути успішно подолані факторами консолідації. Однак це можливо лише при згуртованості та консолідації патріотичних інтелектуалів в усіх царинах українського суспільства – від політикуму, державного апарату, силових відомств, економіки до науки, мистецтва і мас-медіа.

Національна доповідь «Україна: шлях до консолідації суспільства» є інтегрованим результатом наукових досліджень, виконаних у межах науково-дослідних проектів установ НАН України в галузі соціогуманітарних наук у 2017 році.

РОЗДІЛ 1.

КОНСОЛІДАЦІЯ І КОНФРОНТАЦІЯ ЯК СУПЕРЕЧЛИВІ СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

1.1. Консолідація і конфронтація: методологічні передумови

Тяжіння до консолідації (пізньолатинське *consolidatio*, від *consolido* – зміцнюю) – природне прагнення кожної людини і кожної спільноти. Почуття самотності в людському бутті є зазвичай нестерпним, а єдність дарує психологічну комфортність: приміром, Арістотель розпочинав свою «Політику» з міркування про те, що всяка держава є об'єднанням, утвореним для певного щастя (блага)¹. Конфронтація, навпаки, у більшості випадків переживається як щось ненормальне і хворобливе, болісне. З цієї причини стало органічним сприймати людину або спільноту, що схильні до консолідації, як конструктивні, тоді як людину чи спільноту, що прагнуть конфронтації – як деструктивні.

При цьому спостерігається дивний парадокс – за глибинного прагнення до консолідації людські спільноти знову і знову занурюються у конфронтацію. На роздмухуванні конфронтації будуються політичні проекти і телевізійні шоу, конфронтація є сюжетною основою романів, фільмів, монографій, що не дивно, адже вся людська історія – це історія конфліктів між людьми і народами, історія конкуренцій, протистоянь, суперечок, війн.

Такий парадокс найпростіше пояснити відносністю консолідації, яка знову і знову породжує абсолютність конфронтації з іншими та чужими. Втім, маємо констатувати, що протягом історії виду «*Homo Sapiens*» відносність консолідації й абсолютність конфронтації зменшується – це є одним з важливих ознак морального і, ще ширше, – цивілізаційного прогресу людства. Адже цивілізованість значною мірою зумовлюється здатністю до толерантності, взаємодії та емпатії не лише з близьким оточенням, з яким особистість пов'язана походженням і традиціями, а й з представниками інших спільнот і традицій.

Тому, аналізуючи проблеми суспільної консолідації тієї чи іншої країни, як всередині неї, так і в її стосунках з іншими країнами, суспільну конфронтацію країни слід осмислювати, відповідно, як внутрішню, так і на міжнародній арені.

Коли йдеться про консолідацію суспільства певної країни, передусім треба усвідомлювати її сенс, мету. Адже консолідація не може існувати заради себе самої. За умов демократії сенс суспільної консолідації країни є подвійним: 1) сприяти гідному життю і самореалізації громадян і 2) на цій основі актуалізувати роль країни як історичного і геополітичного суб'єкта. Будучи усвідомленими й включаючись у сферу практичного втілення, ці два сенси суспільної консолідації – внутрішній і зовнішній – стають її двома фундаментальними завданнями, які, своєю чергою, породжують внутрішню і зовнішню стратегії консолідації як політичні проекти.

З одного боку, щоб бути історичним і геополітичним суб'єктом, країна має втілювати власний цивілізаційний проект, спираючись на спільноту своїх консолідованих громадян. З іншого боку, щоб забезпечити гідне життя і самореалізацію цих громадян, країні необхідно консолідуватися з іншими країнами – і економічно, і політично. Ці різнопорядкові завдання і стратегії мають бути поєднані у цілісність. Сучасна історія показує, наскільки трагічним може бути досвід свідомого відокремлення від світової спільноти. Як приклад хворобливої цивілізаційної автаркії при гіпертрофії внутрішньої консолідації можна згадати Північну Корею. Натомість Китай сьогодні, долаючи багатосотлітню інтенцію на буття-за-стіною, замкненість та ізоляцію, зміг поєднати зовнішню і внутрішню стратегії консолідації, що, на відміну від Північної Кореї, робить його справжнім суб'єктом сучасного світу, а його громадян усе більше самореалізованими.

Отже, будь-яка країна, яка прагне бути суб'єктом історії, повинна вийти на певний рівень внутрішньої та зовнішньої консолідації. При цьому успішна суспільна консолідація країни – не просто основа її стабільності, вона основа її розвитку. Слід зазначити, що йдеться саме про гуманістичний розвиток, у річищі якого суб'єктність країни не набувається за рахунок придушення свободи та гідності громадян, як це відбувалося і відбувається в авторитарних і тоталітарних суспільствах.

В умовах демократії внутрішньо та зовнішньо консолідована країна здатна розвиватися органічно, відповідно до специфіки своїх загально-національних інтересів, які не суперечать приватним інтересам громадян, а постають їх органічною синтезою, а тому усвідомлюються й підтримуються як громадянами, так і громадськими організаціями. Це означає єднання внутрішньополітичного і зовнішньополітичного векторів, що являє собою дійсну, а не ілюзорну суб'єктність країни у світі.

Сучасна Україна перебуває на переламному етапі свого розвитку. Виятково важливо досягнути наявного стану суспільної консолідації у країні, її проблеми та перспективи цього процесу і побудувати на цій основі і продуктивну модель консолідації, і стратегію її втілення.

Суспільна консолідація – не просто основа стабільності будь-якого суспільства, вона є рушійною силою його розвитку, у тому числі – виходу з будь-яких криз, обтяжених зовнішньою та внутрішньою конфронтацією. Не можна заперечувати, що «історичний досвід багатьох країн світу надає чимало прикладів, які свідчать про успішність спроб зміни парадигми суспільного розвитку від обтяжливої та, за кінцевим рахунком, безплідної конфронтації до започаткування традицій загальної злагоди, діалогу та політичного порозуміння»². Свого часу саме суспільна консолідація дозволила Сполученим Штатам Америки у XIX ст. завершити громадянську війну ефективною цивілізаційною трансформацією, а у XX ст. подолати Велику депресію, Фінляндії – відстояти свою ідентичність і досягти економічного й соціального процвітання, Японії – відродитися після поразки у Другій світовій війні і стати на шлях світового лідерства у низці інноваційних галузей науки й техніки.

Для успіху консолідації потрібна належна методологія її осмислення. Застарілі, але живучі методологічні стереотипи «історичного матеріалізму» і «наукового комунізму» як у чистому вигляді, так і в прихованих, замаскованих формах, не спроможні пояснити процеси у сучасному світі. Поділ суспільного життя на «економічний базис» і «відносно самостійну духовно-культурну надбудову», визнання дієвості антагоністично-конфронтаційного розв'язання суспільних суперечностей, домінанта принципу соціоцентризму над людиноцентризмом – усе це суперечить фундаментальним тенденціям розвитку сучасного цивілізованого світу, де людина, її права, самореалізація та гідність виступають вищою цінністю і головним акцентом.

Нові виклики потребують нових методологій, які мають бути ідеологічно не заангажованими, які не обґрунтовують правильність лінії чергової «партії влади», а стануть стратегічними інструментами змін на краще для всього суспільства і для кожної людини в суспільстві³. Без адекватних сучасних методологій – інструментів мислення та дій, які поєднують гуманітарну науку і владу, суспільство може потрапити у пастки системної зовнішньої маніпуляції або маніпуляції внутрішньої, особливо в цьому домінує потужний олігархат.

Цілком очевидно, що обидві форми маніпуляції спотворюють характер консолідації. В їх основі також лежать певні методологічні підходи, але вони формуються всупереч інтересам більшості громадян і є згубними для суспільства, адже спричиняють консолідацію окремих груп, а не громадян усієї країни. Часто-густо саме такі підходи, що діють за століттями перевіреним принципом «розділяй та володарюй», є доволі дієвими елементами зовнішнього втручання, у т.ч. військового.

Сьогодні є потреба у нових методологіях консолідації, які не лише ефективно і гуманістично відповідають на нові виклики, а й протидіють тим методологіям, що провокують спотворені способи мислення та взаємодії.

Вітчизняна гуманітарна наука здатна запропонувати нові ефективні методології, що здатні виконувати ці завдання. Однією з таких методологій може бути метаантропологічний потенціалізм – методологія розвитку потенціалу людини, нації, людства від буденних до вищих життєвих проявів, яка розвиває ідеї відомих українських та зарубіжних учених В. Франкла, М. Шелера, В. Вернадського, В. Шинкарука і вже була успішно застосована для осмислення цивілізаційного проекту України, який робить нашу країну суб'єктом історії⁴.

Потенціалізм є методологією, головним принципом якої є оцінка можливостей, закладених у тій чи іншій системі і які за відповідних умов можуть бути реалізовані⁵, а метаантропологія – методологічною стратегією, основою на визнанні того, що в індивідуальному й суспільному житті людини є не лише буденні, а й граничні (межові) і вищі духовно-моральні позамежні стани та якості, в яких розкриваються можливості людини⁶. Поеднання цих методологій є доволі продуктивним – потенціалізм набуває гуманістичного наповнення, а метаантропологія долає відстороненість від реалій розвитку людини і суспільства⁷.

Метаантропологічний потенціалізм потребує прояснення параметрів наявного буття соціальної системи і людини в цій системі, а також осмислення їх потенцій. На цій основі можна будувати модель соціальної системи – проект її метаграничного (позамежного) буття, як такий, що не буде ані утопічним, ані занадто приземленим. Наступним етапом є створення стратегій втілення цієї моделі, які потребують граничного зусилля громадян країни, проте таке зусилля є усвідомленим і осмисленим, а тому продуктивним.

Консолідація того чи іншого суспільства передбачає не лише внутрішню консолідацію цього суспільства, а також його консолідацію із зовнішніми партнерами у світі. Така консолідація означає цивілізаційне єднання з іншими країнами, що спонукає до її асоціювання із глобалізацією, але ці явища не є тотожними.

Тут цілком доречно згадати запропоновану В. Вернадським ідею ноосфери (сфери розуму) – третьої фази розвитку Землі після геосфери (неживої природи) та біосфери (живої природи)⁸. На цій основі органічним видається концепт ноосферної цивілізації, який може стати доволі конструктивним для осмислення процесів всесвітньої консолідації не лише в сучасній Україні, а й у будь-якій країні світу. Постановка питання про ноосферну цивілізацію означає проект глобалізації «з людським обличчям», глобалізації, яка основана на ідеї і практиці розумного, мудрого світоустрою,

в якому наддержави не розвиваються за рахунок обертання інших держав на об'єкти маніпуляції як геополітичних буферів або джерел дешевих природних та людських ресурсів.

Гіпотеза ноосферної цивілізації окреслює позамежну потенцію людської природи, проте це реальна потенція, а не утопія. В бутті нашого сучасника ми бачимо не лише бажання безпеки і влади, а й вольові імпульси до свободи, толерантності, пізнання, творчості й співтворчості, які окреслюють майбутні контури нового цивілізаційного світоустрою.

Саме ноосферна цивілізація має стати протидією хаосу у міжнародній системі. Вона надає глобалізації як всесвітній консолідації синергійну співтворчість країн на основі спільних гуманістичних цінностей. Для В. Вернадського вона, передусім, виявляється у знищенні воєн і голоду, що є першим проявом людства як цілісності.

Це означає глибинну гуманістичну трансформацію людського буття. В. Вернадський знову і знову звертається до необхідності і можливості такої трансформації, заявляючи, що вид «*Homo Sapiens*» – зовсім не вершина еволюції, і людина майбутнього буде значно відрізнятися від сучасної. І йдеться передусім про моральну, розумову й духовну відмінність, тоді як біологічна виступатиме лише передумовою цього⁹. Людиномірність консолідації країни і розумна відкритість проектам консолідації з іншими країнами є важливими критеріями продуктивності консолідації як суспільного процесу в Україні.

Аналіз наявного стану суспільної консолідації в Україні, її проблем та потенцій, побудова моделі консолідації, яка є актуальною для сучасного українського суспільства, і стратегій її набуття потребують визначення суспільної консолідації та її сутнісних рис. При цьому важливо пам'ятати про набуття в процесі консолідації не лише кількісних, але й якісних параметрів консолідації. Йдеться про таку якість консолідації, коли вона не суперечить демократичному устрою країни та гуманістичним принципам і, водночас, сприяє її інноваційному розвитку, що робить країну суб'єктом і власної, і світової історії.

1.2. Консолідація як ціннісна єдність, конфронтація як ціннісне протистояння

Суспільну консолідацію можна розуміти передусім як *єдність соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети*. Таке визначення вказує на значущість саме світоглядного компонента задля консолідації економічної, політичної, військової тощо – адже люди можуть відчувати справжню спорідненість і довіру лише на спільній ціннісній основі. У продуктивній

суспільній консолідації світоглядний компонент максимально задіяний, це робить її не формальною або випадковою, а глибинною і стратегічною.

Якою є необхідна міра консолідації соціальної системи для її існування у звичайних та кризових умовах? Це питання є вкрай актуальним для сучасної України, яка внаслідок як зовнішніх, так і внутрішніх причин є кризовим суспільним організмом.

Очевидно припустити, що міра консолідації у кризових умовах повинна бути більшою, ніж у звичайних. Не кількісна, а власне якісна відмінність консолідації у звичайних і кризових умовах виявляється у тому, що в традиційних соціумах (до епохи глобалізації) ця відмінність виражалася у простому наростанні субординації, яка за певною межею починала одностанно домінувати над координацією як вільним партнерством та співпрацею. Тим самим вона зумовлювала більшу згуртованість і мобілізованість у процесах подолання кризових ситуацій та станів на основі наростання авторитарності влади.

Це значною мірою стосується і сучасного кризового суспільства, в якому координація як принцип суспільної взаємодії може бути подеколи й більш ефективною, ніж субординація, прикладом чому в Україні є волонтерство. Понад те, у низці ситуацій саме домінанта координації – умова плідного розв'язання проблем.

Якісна відмінність консолідації суспільства в сучасній демократичній системі у звичайних та кризових умовах полягає в тому, що за звичайних умов виникає відносна рівновага координації та субординації, тоді як за кризових умов, залежно від завдань та проблем, виникає субординативно-координативна турбулентність. Відповідно, продуктивна консолідація визначається вираженою піковою домінантою або субординації, або координації. Така субординативно-координативна турбулентність може бути керованою, а може бути й стихійною. У першому випадку формуються стратегії, які дозволяють приборкати граничні прояви субординації і координації. У другому випадку стихійність процесів «пікових коливань» субординації і координації призводить до розхитування всієї соціальної системи, до хаосу, що загрожує самому існуванню соціуму.

Саме другий варіант у вигляді повторюваних ситуацій доволі часто трапляється у сучасному кризовому українському суспільстві. Можливі два виходи з цієї ситуації – або посилення й домінування субординації, як це традиційно відбувається, або створення субординативно-координативної цілісності з контрольованою турбулентністю «пікових коливань» як субординації, так і координації.

Для усвідомлення змісту поняття «суспільна консолідація» його треба співвіднести з поняттями «суспільна єдність» та «суспільне партнерство».

Поняття «суспільна консолідація» означає певний процес, тоді як поняття «суспільна єдність» виражає, скоріше, результат. Натомість суспільне партнерство постає фактором здійснення суспільної консолідації у демократичному суспільстві. Партнерство тут є важливою умовою свободи, рівноправності й підпорядкованості праву в процесі набуття й розгортання консолідації.

Також важливо зіставити поняття «консолідація» і «солідаризація», які зазвичай ототожнюють. Як ми побачили вище, консолідація – це єдність спільноти на основі спільних цінностей і спільної мети, тоді як солідаризація постає передусім єдністю інтересів. Певною мірою солідаризацію можна визначити як поверхову консолідацію; внаслідок діалогових процесів у суспільстві вона може привести до справжньої консолідації, але частіше відбувається ще більша конфронтація.

У сучасній Україні консолідація перебуває за межами партнерства і демократії, що породжено викривленими суб'єкт-суб'єктними стосунками, які реалізуються з домінантою маніпуляції, стають тіньовою владною взаємодією, домовленостями сучасних неофеодалів. Ця консолідація є викривленою тому, що вона є консолідацією не всього суспільства, а окремих груп, причому вороже налаштованих одна проти іншої (політичні партії, блоки тощо). Така консолідація і є лише солідаризацією – поверховою інтеграцією проти спільного ворога (або штучно створеного образу ворога), «а не єднанням заради спільної творчої мети»¹⁰. Значною мірою це зумовлюється тим, що становлення української нації від самого початку до сьогодні знаменується постійною драматичною напругою у боротьбі за свободу та консолідацію¹¹.

Підміна консолідації солідаризацією сьогодні успішно використовується творцями й маніпуляторами гібридної війни, які роздмухують внутрішні конфлікти у суспільстві, штучно нарощуючи й підсилюючи їх і зіштовхуючи між собою інституції, спільноти, партії. Як наслідок, в українському суспільстві значною мірою спостерігається штучна конфронтація. Це не означає, що в Україні немає причин конфронтації, які виступають результатом історії країни, тобто є об'єктивними, але домінуючою є штучна конфронтація.

Для більш глибокого прояснення феномену конфронтації треба визначити її суть і розглянути її типологію.

Цілком очевидно, що суспільна конфронтація є протилежністю суспільній консолідації. При цьому не менш очевидно, що несправжні, викривлені форми консолідації знову і знову породжують конфронтацію. За своєю суттю *суспільна конфронтація – це зіткнення індивідів та соціальних груп на основі протилежних інтересів та цінностей*. Це протистояння не лише

на рівні індивідів і на рівні соціальних груп, а й на рівні країн та їх союзів. Остання конфронтація є найбільш небезпечною, у XX столітті саме вона породжувала світові війни.

У своєму розвитку конфронтація проходить шлях від суспільної суперечності і суспільного напруження до суспільного конфлікту. Важливо усвідомити не лише те, що суспільна суперечність – найм'якша форма конфронтації, а й те, що суперечність може бути як конструктивною, так і деструктивною. У разі конструктивної суперечності у соціумі протилежності, які її становлять, прагнуть до взаємодії¹², тому її розв'язання веде до розвитку соціальної системи, у тому числі до розвитку консолідації. Така суперечність не породжує конфронтації, а навпаки, оздоровлюючи консолідацію своїм розв'язанням, руйнує саму можливість конфронтації.

Деструктивна суспільна суперечність, або антагонізм – це взаємодія протилежностей, які налаштовані на знищення одна одної. У нашому випадку за цим завжди стоять соціальні суб'єкти, що не сприймають цінностей Іншого, а тому вважають його чужим та ворожим. Конфронтація починається саме з такої суперечності, і якщо вона доходить до суспільного напруження, то серйозно гальмує розвиток країни. І, нарешті, коли на основі соціального напруження виникає суспільний конфлікт, – то це той стан суспільства, коли воно може бути скаліченим і відкинутим у минуле, позбавленим ідентичності та незалежності.

На жаль, обсяг подібних конфронтаційних процесів в Україні як у соціальній системі є тривожним. Причому вони можуть бути як штучними, так і об'єктивно-історично зумовленими. При цьому штучна зумовленість конфронтаційних процесів в українському суспільстві домінує. Але ця штучна зумовленість, яка спричинює низку штучних конфронтаційних процесів з доволі тяжкими наслідками, сама є результатом зовсім не штучної конфронтації. Це фундаментальна конфронтація між олігархатом та народом України.

Прагнучи витіснити усвідомлення цієї конфронтації із суспільної свідомості, приховати сам факт її існування та укріпити свою економічну і політичну владу, сучасний олігархат в Україні створює штучні конфронтаційні протистояння між різними політичними силами, спільнотами і навіть регіонами. З іншого боку, причиною цих штучних конфронтаційних протистоянь в українському суспільстві є доволі природні конфронтаційні протистояння в середовищі олігархату, які час від часу сягають пікових рівнів.

Як наслідок, у суспільстві знову і знову інспіруються і через мас-медіа тиражуються теми, які роз'єднують, деконсолідують суспільство. Прикладом є й відоме «мовне питання», яке порушується політичними гравцями з

різних позицій, але з однією метою – щоб відволікти громадян від реальних проблем, використати енергію їх невдоволення та штучно активізованої ксенофобії¹³.

Які можливості подолання передумов суспільного конфлікту й актуалізації загальної консолідації в умовах України як кризового соціуму? Дуже важливим є усвідомлення громадянським суспільством та його лідерами неминучості конфронтації олігархату і народу України й соціального напруження, породженого цією базовою конфронтацією.

Повне подолання передумов соціального конфлікту в сучасній Україні передбачає повне звільнення від влади олігархату і вихід за межі неофеодального олігархічного соціуму у насправді відкрите демократичне суспільство рівних можливостей і гідної самореалізації людини. Тут виникає питання про можливість подолання конфронтаційних процесів без повного звільнення від олігархату та його влади. Така перспектива реальна через усвідомлення, що справжнє розв'язання суспільних суперечностей є єдино можливим без доведення їх до конфліктів та антагонізмів. В цьому головний критерій продуктивності консолідації у нинішньому соціумі – і у звичайному, і у кризовому. А головним суб'єктом продуктивної консолідації сьогодні може бути передусім громадянське суспільство, яке актуалізує координативний вимір суспільної взаємодії – такий необхідний в сучасному кризовому стані України.

Навіть враховуючи кризовий стан України, яка перебуває у вирі війни, все ж є привід для надії на вирішення проблем консолідації – це розвиток громадянського суспільства. До того ж «ступінь ворожості політичних акторів на ранніх етапах розвитку конфлікту не обов'язково визначає матрицю – можливість чи неможливість – його подальшого політичного врегулювання». Але для набуття консолідації громадянське суспільство повинне бути ініціатором «загальнонаціонального діалогу з найбільш гострих і принципових питань»¹⁴

1.3. Продуктивні форми суспільної консолідації

Задля недопущення непродуктивних форм суспільної консолідації важливо з'ясувати особливості суспільної консолідації у різних типах суспільства: тоталітарному, авторитарному й демократичному.

У тоталітарному суспільстві консолідація завжди зумовлена ідеологією «єдино правильних» цінностей і жорсткою конфронтацією з тими, хто їх не поділяє. Тому жорстка конфронтація у тоталітарному суспільстві стає необхідною умовою консолідації, яка спирається на теорію і практику знищення «незгідних», а в кращому разі – трудового перевиховування «ворогів на-

роду», «шпигунів», «шкідників»; подібна теорія і практика постає каталізатором тоталітарної консолідації. Така консолідація, яка постійно потребує образу внутрішнього і зовнішнього ворога, має параноїдальний, афективний характер; у тоталітарному дискурсі вона повністю ототожнюється з солідаризацією.

Субординаційні процеси однозначно домінують над координаційними – і у звичайному, і у кризовому стані тоталітарного суспільства (при цьому постійно створюються штучні кризи, ситуації «боротьби проти» і «боротьби за», які виправдовують жорсткість командно-адміністративних методів і контролю). Консолідація у тоталітарному суспільстві є штучною, зумовленою «згори», проте більшість населення, передусім носії буденного світогляду, перебувають у стані масової екзальтації по відношенню до вождя і постулатів домінуючої ідеології¹⁵.

У контексті теорії відомої німецької дослідниці Х. Арендт тоталітарні системи XX століття, що мають два корені – антисемітизм та імперіалізм, виникають і розвиваються через перетворення класів на маси, в яких придушується свобода особистості. Така масовізація раніше структурованого суспільства і є тоталітарною консолідацією. При цьому дослідниця зазначає, що тоталітарні рухи – це масові організації атомізованих, ізольованих індивідів¹⁶. Справді, людина, яка відривається від соціального середовища, відчуває глибоке відчуження від нової спільноти-натопу. Потрібні особливі засоби, що введуть колишніх представників страт і класів у стан нової масової ідентичності, масового збудження й ентузіазму. Для створення консолідації тоталітарним вождям недостатньо дисципліни, їм потрібна саме екзальтація. І вона повинна бути масовою і одноголосною.

Така масова екзальтація, що супроводжує тоталітарну консолідацію, не є пасивною чи тимчасовою. Адже вона породжена пасіонарністю тоталітаризму – пристрасним довготривалим ентузіазмом будівників нового ладу і як така стає екзистенціально-психологічним механізмом консолідації. Дійсно, консолідація в тоталітарних суспільствах означає доволі велику пасіонарність – особливо на початку розвитку цих суспільств. Пасіонарність, що супроводжує консолідацію при тоталітаризмі, таїть у собі граничну ксенофобію, потребуючи образів ворога і вождя-спасителя, що їх формують пропагандисти-ідеологи.

На перший погляд, сенс консолідації у тоталітарному суспільстві полягає в самій консолідації. Однак за більш глибокого осмислення стає очевидним, що консолідація тут вторинна щодо волі до влади групи особистостей, які формуються навколо вождя. Консолідація при тоталітаризмі – лише засіб для набуття і наростання абсолютної влади його лідерів. Воля до абсолютної консолідації у тоталітарному суспільстві є наслідком прагнення верхівки цього суспільства до абсолютної влади.

Консолідація при тоталітаризмі завжди відбувається на основі нав'язування ідентичності. Це проявляється як у фашистському та націонал-соціалістичному варіантах тоталітаризму, так і в комуністичному (інтернаціоналістському), потребуючи репресивності й саморепресивності. Проте нав'язування ідентичності в консолідаційних процесах тоталітарного суспільства з необхідністю завершується руйнацією тієї ідентичності, яку нав'язують.

Консолідація в авторитарному суспільстві означає домінанту волі лідера та його оточення в її організації, що супроводжується імітаціями діалогу з опозицією, яка не знищується фізично, а просто відсувається у маргінальну сферу. На відміну від тоталітарного суспільства, в авторитарному відсутня проголошена система «єдино правильних» цінностей, однак вона існує у прихованому вигляді – успішні суб'єкти авторитарного соціуму повинні демонструвати лояльність до системи цінностей лідера країни. Взагалі, авторитаризм породжує систему імітацій, які укорінюються на рівні традицій та ритуалів і дозволяють «авторитетам» різних рівнів просувати своїх людей на різні шаблі субординативної авторитарної піраміди.

Зв'язки в авторитарній піраміді і є реальною, а не декларованою консолідацією соціуму, тоді як на рівні громадянського суспільства існує стихійно-координативна консолідація, яка гранично посилюється, коли сучасний авторитарний соціум вступає у кризові стани – субординативна піраміда авторитаризму з її системними імітаціями стає тим більше неадекватною, чим більше її суб'єкти прагнуть повноважень та влади.

На відміну від тоталітаризму, авторитаризму притаманна не пасіонарність, а імітація пасіонарності, яка не може ставати механізмом консолідації. Тоді як характерне для консолідаційних процесів тоталітаризму нав'язування ідентичності існує і при авторитаризмі, маючи лише більш кволий і відносний характер. Це означає збереження репресивності і саморепресивності при досягненні суспільної консолідації.

Консолідаційні процеси у демократичному суспільстві зумовлені ціннісним плюралізмом і спільністю мети, яка не передбачає антагоністичного ставлення до опонента. Це робить таку консолідацію найбільш природною, адже вона стає доволі динамічною і розгорнутою, відповідає структурі суспільства та його розвитку, а процеси субординації та координації в ній є збалансованими, відображаючи взаємодію держави й громадянського суспільства.

Штучність консолідації у демократичному суспільстві буде зумовлена не внутрішніми, а зовнішніми причинами. В кризових умовах сучасного демократичного суспільства спостерігається посилення, якісна зміна й мобілізація процесів як субординації, так і координації, що дозволяє успішно відповідати на виклики, що породжують кризи.

Консолідація у демократичному суспільстві є неможливою без рівності всіх перед законом, економічної й політичної свободи та партнерства. Саме про таке суспільство говорив Адам Сміт, зазначаючи, що найвище процвітання всіх класів забезпечується встановленням досконалого правосуддя, досконалої свободи і досконалої рівності.

Розгортання консолідації в демократичному суспільстві передбачає свободу думки, слова та дії, а тому є плюралістичним. По суті, суспільна консолідація в умовах демократії є результатом синергійної взаємодії різних проектів консолідації. Це означає принципове подолання репресивності і саморепресивності в консолідаційних процесах; ці процеси перестають бути сутнісними умовами суспільного єднання.

Сенс суспільної консолідації країни, яка є демократичним відкритим суспільством, полягає не в набутті владною меншістю тоталітарної чи авторитарної влади, а в гідній та вільній самореалізації громадян, і вже на цій основі – в наростанні суб'єктності цієї країни у світі. Такий шлях видається доволі органічним для сучасної України, враховуючи архетипи її ментальності¹⁷. Проблема у тому, що в сучасному українському суспільстві маємо олігархічний неофеодалізм, в якому демократичні риси драматично, а подеколи й трагічно змішалися з авторитарними. Це зумовлює складність побудови консолідації на засадах субординативно-координативної цілісності, яка може зробити Україну переможцем у будь-якій системній кризі. Проте альтернативи консолідації українського суспільства на демократичних і гуманістичних засадах немає.

У сучасному цивілізованому світі переважає невідворотність демократичних і гуманістичних засад консолідації. Навіть у відверто авторитарних і тоталітарних країнах відбувається поєднання звичних примусово-маніпулятивних способів консолідації з демократичними або принаймні з імітацією й маскуваннями під них.

Отже, якщо українці бажають увійти у цивілізований світ, їм треба обирати саме демократичний варіант консолідації навіть у сучасних кризових умовах. Олігархічний неофеодалізм, який є наслідком тоталітарного і посттоталітарного минулого України, повинен бути трансформований у демократичне суспільство.

Це означає передусім підтримку гідної, доброчинної людини, здатної не лише до компетентної діяльності з імунітетом до імітацій, а й до творення людяності і в духовно-культурному, і економічному, і політичному вимірах соціального буття – основних вимірах, де відбувається консолідація. При цьому слід усвідомлювати, що консолідація країни – це консолідація не лише людей, а й інститутів та спільнот, серед яких найважливішими є держава і громадянське суспільство. Їх консолідація в Україні як демократичній країні

потребує органічного поєднання субординації як основного принципу взаємодії в державі та координації як відповідного принципу громадянського суспільства. Така консолідація у кризових умовах соціуму – вимога часу. Значною мірою саме консолідація держави і громадянського суспільства здатна зробити кризове українське суспільство конкурентоспроможним¹⁸, породжуючи необхідний субординативно-координативний континуум.

Демократизм та гуманізм – не романтичні додатки суспільної консолідації в Україні, а головні її принципи, які зсередини наповнюють соціум збалансованістю вертикальних і горизонтальних зв'язків, породжуючи його ефективність, не даючи скотитися у крайності авторитаризму або анархії. Демократична й гуманістична консолідація українського суспільства передбачає толерантність до позиції Іншого і відстоювання своєї позиції не за допомогою прихованих чи явних маніпуляцій, а в публічних діалогах, де поважається гідність опонента, його право на світоглядну позицію та істину¹⁹.

Тут надзвичайно значущою є роль гуманітарної інтелігенції в усвідомленні й актуалізації спільних цінностей та спільної мети українського суспільства. Зрозуміло, що інтелігенція в демократичній країні не може і не повинна просто навіювати громадянам ті чи інші цінності та образ мети, адже це призводитиме до рецидивів утопічної свідомості²⁰. Її роль – у вільному творенні ідей, концепцій, образів та модерації дискусій щодо їх продуктивності та втілення, в організації світоглядного діалогу у суспільстві.

Така роль і діяльність гуманітарної інтелігенції – важливий фактор конструктивної консолідації нашої країни, в тому числі – у вимірі національної безпеки. Не можна забувати, що налагодження світоглядного діалогу, передусім між регіональними політичними елітами, який ініціюють і організують представники інтелектуальної еліти, слід вважати фундаментальною умовою національного якщо не консенсусу, то компромісу. Сам факт такого діалогу, який долає антагоністичне протистояння регіональних політичних еліт та груп, які є фактичними володарями ресурсів країни²¹, є важливим кроком у зміні іміджу України у світі і фактором забезпечення консолідації нашої країни з міжнародними партнерами.

Сучасна українська гуманітарна інтелігенція не повинна бути зняряддям держави для впливу на громадян, як це було за тоталітарних часів, вона повинна стати природним елементом громадянського суспільства і інтелектуальним посередником між ним та державою. Більше того, представники гуманітарної інтелігенції повинні вийти за межі лише посередників й інтерпретаторів, стаючи активними творчими суб'єктами і громадянського суспільства, і держави. Лише в цьому разі світоглядні зміни, які повинні відбутися заради консолідації, не обернуться на чужорідне тіло суспільної свідомості, як це було за тоталітарної і посттоталітарної доби, а стануть органічними щодо гуманістичного розвитку суспільства і особистості у суспільстві.

Досвід успішних країн свідчить, що головним суб'єктом консолідації сьогодні є громадянське суспільство. Тепер можна дійти висновків, що гуманітарна інтелігенція, яка актуалізує його діяльність, може бути названа суб'єктом суб'єкта консолідації. При цьому консолідація сучасного українського суспільства на демократичних і гуманістичних засадах, в якій таку важливу роль відіграє гуманітарна інтелігенція, є більш складною, ніж здається на перший погляд.

Сьогодні маємо ситуацію, коли недовіра й іронія до метанаративів – сакральних цінностей, які є головною ознакою постмодерну (Ж.-Ф. Ліотар), змінюється на пошук нових вищих цінностей й служіння їм. Таку ситуацію спостерігаємо у багатьох країнах світу, у тому числі в Україні. Поняття «Батьківщина», «герой», «кров», «ворог» втрачають іронічне забарвлення, наповнюються пафосом і стають сакральними символами. З одного боку, це є відновленням патріотизму, який конче потрібний сучасній Україні, а з іншого, таїть у собі небезпеку нового авторитаризму і навіть тоталітаризму, який можна називати неототалітаризмом і який загрожує нашій країні й нашим громадянам поки що ззовні – як у реальному, так і у віртуальному просторі²². Дивовижність ситуації в тому, що іронічний скептицизм як відповідь на владні маніпуляції зберігається у наших громадян і, еkleктично поєднуючись з новим пафосом, набуває прихованих у підсвідомості хворобливих форм, які несуть в собі нову ксенофобію зі злою усмішкою анонімного чи напіванонімного учасника соціальних мереж, чим широко користуються ініціатори гібридного світового порядку, вміло конвертуючи і патріотизм, і консолідацію у конфронтацію.

Патріотизм, як і консолідація, вимірюється не лише кількісно, а й якісно. Ксенофобічний патріотизм, патріотизм, побудований на образі ворога, є не просто неякісним, він є злякисним. Це псевдопатріотизм, який руйнує державу і громадянське суспільство. Авторитаризм і тоталітаризм епохи екранної культури і соціальних мереж, як і класичні їх прояви, з необхідністю продукують такі форми патріотизму і консолідації, які викликають епідемію ксенофобії «зі злою усмішкою». Ця ксенофобія передусім спрямована на інші країни і народи, але потроху перекидається на свою країну і свій народ. Консолідація з акцентом на ксенофобію в усі часи обертається на руйнацію консолідації; не є винятком і сучасність з її специфічною іронічною й, одночасно, пафосною ксенофобією. Це перша фундаментальна причина передбачуваного краху новітніх авторитарних і тоталітарних систем у їх різних виявах. Друга ж полягає у використанні репресивності і саморепресивності, у прихованому і явному придушенні свободи, що знищує або викривляє креативність особистості; це, в свою чергу, буде прогнозовано руйнувати суб'єктність країн, їх союзів і блоків, які відкинули демократію, свободу й права людини.

Представник гуманітарної інтелігенції в сучасній Україні повинен пройти між Сциллою ксенофобського псевдопатріотизму, який обертає націоналізм у нацизм, та Харибдою скептицизму і безмежного іронізму, що призводить до переродження лібералізму на різні види бездушного технократизму, абсурдизму й анархізму. Як наслідок, маємо надзвичайно складне подвійне завдання: 1) сприяти розвитку сакральних смислів і цінностей, які є духовною основою консолідації, та 2) стежити, щоб ці смисли і цінності не стали ідеологічними наркотиками в руках олігархічних кланів та груп (часто-густо позанаціональних), що хочуть всеповноти влади над конкурентами і народом.

Сказане значною мірою стосується України. Однак для духовно-культурної взаємодії з громадянським суспільством, яка має доволі практичні цивілізаційні наслідки, вітчизняні гуманітарії повинні мати відповідні моральні якості і бути креативними. А в сучасному інформаційно-мережевому середовищі, яке породжує виклик трансгуманізму²³, і перше, і друге парадоксальним чином деактуалізуються²⁴. Це означає необхідність нової якості гуманітарної, в тому числі філософської освіти в українському суспільстві. Адже саме ця освіта найбільше постраждала від ідеологізації за радянських часів, втрачаючи своє гуманістичне призначення – захищати й розвивати креативність і людяність. Тому цілком погоджуючись, що «розвиток освіти стає все більш значущим критерієм і фактором плідності розвитку суспільства», слід наголошувати, що будь-які трансформації освіти повинні означати реальний поворот до людини та людської гідності як вищої цінності особистісного й суспільного розвитку²⁵, що, зокрема, означатиме формування консолідованого середовища не лише компетентних і відповідальних, а й внутрішньо вільних інтелектуалів, які оберігають себе, свою аутентичність від розчинення в офіційності. В умовах сучасної кризової України це не лише особисте завдання інтелектуала-гуманітарія, це й завдання держави й державних діячів, які повинні створювати людські умови для життя гуманітаріїв в університетах та інститутах, не вимагаючи при цьому рабського обґрунтування тимчасової ідеології правлячої партії, яка видається за вічну ідеологію країни та нації.

У просторі демократії інтелектуал-гуманітарій має безумовне право відсторонення від участі у консолідації в ролі статиста заради забезпечення гуманістичної якості консолідації. В цивілізованому світі гуманітарії – не кріпаки держави й політикуму, а критичний голос суспільства, який завжди піднімається на захист людської гідності за будь-яких проявів репресивності й саморепресивності. Нехай це не єдина умова справжньої консолідації суспільства, але вона є принципово необхідною.

Суспільна консолідація України на демократичних і гуманістичних засадах можлива за умови не лише активної, а й вільної ролі в ній гума-

нітарної інтелігенції. Сам факт вільного характеру дії і взаємодії гуманітаріїв між собою та з соціумом означає відкритий діалог, а отже, їх гуманістичну спрямованість.

Зрозуміло, що якість суспільної консолідації може бути як недостатньо позитивною, так і відверто негативною. Іншими словами, консолідація, як і патріотизм, може бути як доброякісною, так і злоякісною. Отже, перед нами постає проблема критеріїв доброякісності суспільної консолідації країни.

Ефективний цивілізаційний розвиток та наростання суб'єктності країни у світі можуть вважатися головними критеріями доброякісності суспільної консолідації, якщо суспільству притаманна гуманістична спрямованість ефективного цивілізаційного розвитку і гуманістичне наростання суб'єктності країни. Очевидно, що Німеччина у 30-х – початку 40-х років минулого століття мала відчутне наростання суб'єктності у світі і доволі ефективний цивілізаційний розвиток. Однак це наростання і цей розвиток були відверто антигуманними, що й призвело до краху націонал-соціалістичного режиму, який претендував бути окремою, понад те, вищою цивілізацією людської історії.

Важливо усвідомити, що у цивілізованому світі, починаючи з ХХІ століття, гуманізм щораз менше асоціюється з патерналізмом, маніпулятивною доброчинністю «сильних світу цього» і все більше усвідомлюється як діалог і партнерство рівних. Лише діалогічність поєднує гуманізм з демократією.

Доброякісність внутрішньої консолідації країни, що заснована на діалозі, толерантності й партнерстві, зумовлює доброякісність суб'єктності країни у світі і, відповідно, доброякісність зовнішньої консолідації – з іншими країнами, консолідації міжнародної.

Звертаючись до питання зв'язку якісних параметрів суспільної консолідації й цивілізаційного розвитку, очевидно, що цивілізаційний розвиток у своїх плідних формах можливий лише за умови реальної консолідації народу країни. Якщо розуміти реальну консолідацію як іманентно органічне й динамічне єднання без насильства і тиску на інакомислячих, то «цивілізаційний розвиток буде не лише низкою гасел й імітацією реформ, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі обраних цінностей, причому не якийсь абстрактний спосіб життя, а спосіб життя на рівні громадянина»²⁶. Отже, доброякісна суспільна консолідація в сучасному світі органічно доповнюється персоналізацією – розвитком особистостей, які є і елементами, і творцями консолідації.

У сучасному світі суб'єкт-суб'єктні, а не суб'єкт-об'єктні – патерналістські й авторитарні стосунки в процесі суспільної консолідації є не просто морально позитивними, а й дієвими. Сьогодні потрібна така якість суспільної консолідації України, яка сприяє гідному життю і самореалізації громадян і саме завдяки цьому можлива актуалізація нашої

країни як справжнього історичного і геополітичного суб'єкта, автора свого цивілізаційного проекту, який має забезпечити розвиток, незалежність та успіх у світі. Цілком закономірно, що у XX столітті «гідна самореалізація людини починає усвідомлюватися як головна мета цивілізаційних проектів, що робить їх не лише більш гуманістичними, а й значно ефективнішими»²⁷.

Враховуючи реалії інформаційно-мережевого світу, саме якість суспільної консолідації в Україні на демократичних і гуманістичних засадах – засадах партнерської взаємодії – в кінцевому підсумку означає вихід нашої країни у світове співтовариство рівноправним і сильним партнером, справжнім суб'єктом свого цивілізаційного проекту, а не маріонеткою з амбіціями. Іншими словами – доброякісність міжнародної консолідації можлива лише на основі доброякісності внутрішньої консолідації – консолідації самореалізованих громадян, вільних від репресивності й саморепресивності.

Інша – авторитарна або тоталітарна якість консолідації, згідно з якою вихід країни на світовий рівень як суб'єкта історії і геополітики відбувається за рахунок придушення гідності і вільної самореалізації громадян, які обертаються на пасивно-слухняну або екзальтовану масу, що веде країну до втра-ти суб'єктності.

Консолідація є більш глибинним процесом, ніж просто інтеграція, адже постає гуманітарним єднанням, що не може відбутися без консенсусу. Тепер ми можемо дійти висновку, що в умовах авторитарної чи тоталітарної консолідації консенсус не відбувається, або, точніше, відбувається у приватних, випадкових, партикулярних формах, стає псевдоконсенсусом, за яким приховується система навіювання, придушення та болісних внутрішніх і зовнішніх компромісів.

Комунікативним механізмом доброякісної суспільної консолідації в демократичному соціумі не може бути навіювання чи навіть компроміс, це справжній консенсус як процедура, процес і результат узгодження не лише інтересів, а й цінностей, смислів та принципів. На відміну від компромісу, консенсус означає повагу до світогляду й життєвого світу Іншого, тому суспільна консолідація на цій основі є більш продуктивною як для держави, так і для особистості.

Важливим практичним кроком до доброякісної консолідації в межах всього суспільства є консенсус політичної еліти з елітою інтелектуальною, передусім з експертним середовищем морально й фахово авторитетних науковців²⁸. Якщо такий консенсус політиків та інтелектуалів стає партнерською взаємодією заради майбутнього, консолідаційний процес у суспільстві не замикається в собі, а стає стратегічним важелем цивілізаційного розвитку.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що суспільна консолідація на демократичних і гуманістичних засадах є співтворчістю громадян, інтелектуалів, політикуму і влади. Ця співтворчість особистостей, є принципово іншою, ніж пасіонарна екзальтація мас авторитарних і тоталітарних режимів, адже вона не використовує людину як знаряддя для набуття влади та «величі».

***

Як пройти від конфронтації до консолідації? Це питання є ключовим для сучасного українського суспільства.

Рух від конфронтації до консолідації можливий лише завдяки налаштованості на діалог. На цій основі розвивається атмосфера довіри, яка завершується консенсусом і партнерством – процесами вирішення суперечностей на основі зближення цінностей і органічним суспільним єднанням. В ідеалі це знімає саму можливість конфронтації.

Тоді як солідаризація, як правило, кінець кінцем веде до посилення конфронтації – як всередині спільноти, так і між нею і іншими спільнотами. Тому вона може бути осмислена не лише кількісно, а й якісно відмінною від консолідації. Для солідаризації також важлива довіра, проте вона зазвичай будується не на діалозі, а на афективному єднанні або на компромісі при появі спільного ворога. Афективне єднання і компроміс як *взаємне ущемлення* дуже легко обертаються на конфронтацію. Більше того, солідаризація, на відміну від консолідації, здатна спричинювати ще *більшу конфронтацію*.

В сучасній Україні діють різноманітні фактори конфронтації, які роз'єднують суспільство. Проте можна стверджувати, що навіть в умовах гібридної війни, фактори консолідації в Україні здатні нейтралізувати й долати фактори конфронтації. Однак це можливо лише при згуртованості та консолідації патріотичних інтелектуалів в усіх царинах українського суспільства – від політикуму, державного апарату, силових відомств, економіки до науки, мистецтва і мас-медіа.

Список використаних джерел

- 1 Арістотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – Київ: Основи, 2000. – 239 с.
- 2 Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь / А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), Т. Метельова, В. Солошенко. – Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 6. – 82 с.
- 3 Пирожков С., Хамітов Н. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації / С. Пирожков, Н. Хамітов // Дзеркало тижня. – 2017. – № 28 (324). – 22 липня. – С. 4.
- 4 Пирожков С. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей / С. Пирожков, Н. Хамітов // Вісник НАН України. – 2016, № 6. – С. 45 – 52; Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Київ : НАН України, 2016. – С. 135–145.
- 5 Пирожков С. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. Пирожков. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 9. – 180 с.
- 6 Философская антропология: словарь / под ред. Н. Хамитова. – 4-е издание. – Київ : КНТ, 2017. – С. 207–212. – 472 с.; Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии / Н. Хамитов. – 4-е издание, исправленное и дополненное. – Киев : КНТ, 2017. – 268 с; Khamitov N. Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world / N. Khamitov, S. Krylova. – Jinju, 2011. – P. 30–31.
- 7 Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей. – С. 45 – 52.
- 8 Вернадский В. Научная мысль как планетное явление / В. Вернадский. – Москва : Наука, 1991. – 271 с.
- 9 Там само.
- 10 Пирожков С., Хамітов Н. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. – С. 4.
- 11 Санченко А. Процес національної консолідації в умовах відновлення незалежності української державності / А. Санченко // Українознавство. – 2010. – № 2. – С. 160–163; Смолій В. Як і коли почала формуватися українська нація / В. Смолій, О. Гуржій. – Київ : Наукова думка, 1991. – 112с.
- 12 Философская антропология: словарь / под ред. Н. Хамитова. – 4-е издание. – Киев : КНТ, 2017. – С. 171.

13 Пирожков С., Хамітов Н.В. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. – С. 4.

14 Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь / А. Кудряченко (кер. авт. колективу), Т. Метельова, В. Солошенко. – Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 7.

15 Пирожков С., Хамітов Н. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. – С. 4.

16 Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. – Москва : ЦентрКом, 1996. – С. 431.

17 Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Київ : НАН України, 2016. – С. 177–178, 183–184.

18 Пирожков С., Хамітов Н. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. – С. 4.

19 Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. – С. 285–188.

20 Там само.

21 Там само.

22 Там само.

23 Там само.

24 Хамітов Н.В. Гугл-мышление: опасность для вида «хомо сапиенс»? / Н.В. Хамітов // Філософська антропологія, психоаналіз, арт-терапія: перспективність взаємодії (підхід філософської антропології як метаантропології). Збірник наукових праць III Міжнародної науково-практичної конференції 30–31 березня 2016 року. – Київ, НПУ ім. М. Драгоманова, 2016. – С. 23–28.

25 Андрущенко В. Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України / В. Андрущенко, Н. Хамітов // Вища освіта України, 2017. – № 2, 2017. – С. 6.

26 Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. – С. 142. – 284 с.

27 Там само.

28 Там само.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНА КОНФРОНТАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПРИЧИНИ, ПРОЯВИ, ТЕНДЕНЦІЇ

2.1. Історичне коріння конфронтації в українському суспільстві

Конфлікти є невід'ємною рисою будь-якого суспільства, набуваючи властивих певному історичному періоду і певній країні ознак і проявів. Україна не є винятком як у загальній, так і у соціальній історії народів. До оцінки конфлікту можна підходити двояко: як до конструктивного чинника виходу соціальної системи на досконаліший рівень, або ж як до руйнівного чинника соціальної системи.

Для оцінки суспільних конфліктів різних періодів історики залучають обидва підходи, оскільки ставлення до конфлікту залежить від якісної характеристики тієї соціальної системи, в якій він відбувається. Тому інтерпретація конфлікту диктується системою цінностей, за якими він ідентифікується і характеризується.

Розглядаючи питання про виникнення та еволюцію регіональних, мовно-культурних, релігійних, соціально-психологічних відмінностей в Україні, зазначимо, що попри вагомість інших чинників, саме політичні системи та їх кордони були основними конфліктогенними детермінантами. Причому причиною виникнення протиріч був не стільки власне характер кожної політичної системи на українській етнолінгвістичній території, оскільки присутність протягом історичного часу різних політичних систем у хронологічній послідовності та одночасне співіснування різних політичних систем упродовж більшості історичних періодів. Другий чинник аж до доби Незалежності виключав органічну соціокультурну інтеграцію українства (чи українського суспільства). Про належність усього українського народу до однієї держави (УРСР/СРСР) ми можемо говорити лише з 1945 р., хай сама природа радянського режиму і суперечила органічному національному розвитку.

Необхідно зазначити, що «українське суспільство», як і будь-яке «суспільство», являє собою академічний конвенційний (узгоджений) термін.

Сучасні українські суспільні науки застосовують цей термін до багатьох історичних періодів (навіть до часів Давньої Русі) апостеріорі чи постфактум, оскільки це є аналітичною конструкцією, створеною українським модерним національним проектом середини XIX–XX ст.

До цього часу усвідомлення «спільності» чи «єдності долі» етнічних українців та їхня самоідентифікація під єдиною самоназвою не були соціальним (масовим) фактом. Необхідно було розвинути усвідомлення етнокультурної totoжності та наявності відповідної етнолінгвістичної (населеної носіями української мови) території, яка перетворювалася на концепт «української землі», «країни України», а потім і «держави» як політичної мети. Це і стало здобутком модерного національного руху: 1917 р. – поява Української Народної Республіки та 1918 р. – Західноукраїнської Народної Республіки; у 1919 р. відбулася Злука українських земель.

Проте усі ці три Акти були прийняті в обставинах масштабного і складного воєнно-політичного конфлікту – громадянської війни на просторі російської пост-імперії та переділу усієї Центрально-Східної Європи після Першої світової війни. Отже, території «українського суспільства» стали частинами, відповідно, радянського, польського, чехословацького та румунського суспільств із їхніми особливостями соціальної, етнонаціональної структур та політичних систем. З урахуванням величезної сили інерції, попри ті зміни, що сталися у суспільній свідомості, «політично єдине» українське суспільство після 1945 р. лишило у своїх регіональних сегментах значний обсяг особливостей не лише релігійного/конфесійного, етнічного, мовного характеру, а й відмінностей в історичній самоідентифікації та соціальній поведінці. Усе це позначилося на соціально-психологічних регіональних відмінностях, які мають доволі сталий характер.

Необхідно враховувати, що домодерне аграрне суспільство в Україні, яке є консервантом традиційних ціннісних настанов, стереотипів та норм (і в цьому числі безперечно регіональних), відходить дуже повільно, оскільки масштабна (до того ж нецільова, спонтанна) урбанізація розпочалася лише у 1950-х рр. Тому для більшості міських сімей властива передача традиційної соціальної інформації від старшого покоління. Через це щодо України як території запізнілої чи «навздогінної» модернізації не варто радикально проводити risks «суспільних переходів»: одні сегменти сучасного українського суспільства живуть у постмодерному суспільстві, інші – у модерному, а ще інші – у традиційному. Ця сегментованість належності до «різних історичних епох» поки що є константною складовою українських суспільних конфліктів.

Для розуміння проблем суспільної консолідації в Україні варто також брати до уваги історичні етапи формування регіональних відмінностей українських земель. Періодизація зумовлена проблематикою розділу.

У давню добу (III тисячоліття до н.е. – VIII ст. н.е.) внаслідок глобальних кліматичних змін сформувався Великий Євразійський степ як певний цивілізаційний феномен, і територія пізнішої України стала належати до двох цивілізаційних зон, особливості яких визначалися природно-географічним середовищем – ліс/лісостеп і степ. Напрям господарювання, що його давали можливості бронзової та ранньозалізної доби, зумовили появу двох адаптованих до довкілля економічних систем – осілого землеробства та кочового скотарства. Це створило найвагомішу детермінанту суспільного устрою населення українських земель до XVIII ст.: два господарські, етнокультурні, політичні світи. Відповідно, лісостепова смуга та степ мали дві різні «історії», які створили з території України частину євразійського «фронтиру» – цивілізаційного кордону. Попри різні соціально-історичні процеси, наша територія була контактною зоною взаємовпливів різних цивілізацій.

Якщо лісостепова смуга (захід, північ) були зоною повільного, мало-відомого з джерел, формування осілих спільнот, які у середині I тис. н.е. виступили на історичну арену як «слов'яни», то степ (південь, схід) був простором злетів яскравих культур і частоті зміни населення внаслідок швидких міграцій (кімерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, булгари, хозари та ін.). Це розмежування тривало до утворення поліетнічного конгломерату з центром у Руській землі.

У давньоруську добу (IX–XIII ст.) відбулося утворення поліетнічної імперії Рюриковичів. Руська держава, попри початкову переважно скандинавську належність її істеблішменту, в XI ст. вже впевнено демонструвала свою слов'янську ідентичність, надала предкам сучасних українців перший спільний етнонім «русичі». Складним був історичний шлях Закарпаття: від IX ст. і до поч. XX ст. воно переважно належало або Угорській державі, або її аналогу в імперії Габсбургів (Австро-Угорщині).

Назва держави «Руська земля» до XIII ст. у вузькому значенні стосувалася осередку українських земель – Середньої Наддніпряни. Але з середини XIII ст. назва «Русь» поширилася і на Заході України («Королівство Русі» 1253 року) і на Півночі (Новгородщина) і на Північному Сході (Володимиро-Суздальська земля). Це зумовило у подальшому виникнення проблеми змагання за звання «об'єднувачів руських земель» та конкуренцію суперечливих ідентичностей елітних прошарків та широких мас у наступні 800 років.

Християнізація принесла стандартну церковнослов'янську мову, яка була іншою, ніж місцеві розмовні говірки. Вона стала основою книжної (ділової) давньоукраїнської, давньобілоруської, а пізніше російської мов, чим утворювала бар'єр між ідентичністю освічених прошарків та ідентичністю селянської маси протоукраїнського суспільства. Спільна православна

конфесія також стала у подальшому і засобом зміцнення надрегіональної ідентичності українців-русичів у часи конфліктів з католицизмом, і засобом імперської проросійської уніфікації східних слов'ян під гаслом конфесійної близькості. Роль такого інструменту російське православ'я особливо активно відіграло починаючи з XIX ст. і не перестає відігравати у XXI ст. під час агресії Росії проти України.

Литовсько-руська доба (XIV – сер. XVI ст.) відзначена поділом земель українців-русичів між Кораною Польською (Галичина) та Великим князівством Литовським (Волинь, Наддніпрянщина) у сер. – другій половині XIV ст. З другої половини XIV ст. Буковина увійшла до складу Молдавського князівства і до кінця XVIII ст. залишалася у його складі (від XV ст. – під сюзеренітетом Османської імперії). До етнічних земель українців-русичів належали в цей період Галичина, Волинь, Закарпаття, Київщина, Чернігово-Сіверщина, Буковина.

Політичні аспекти. Регіональні відмінності між польськими та литовськими володіннями у політичній сфері можна відчуту у XV ст., коли Галичина перестає бути «Руським доменом короля» і підпадає під загальні польські правові норми та соціальні категорії. У литовських володіннях скасовуються князівства, що були спадкоємцями давньоруських, замінюючись воєводствами. Проте традиційні соціальні норми поведінки лишаються, місцева еліта українських земель зберігала своє становище. Щоправда, православно-руський простір Великого князівства Литовського ще не надто регіоналізувався на рівні еліти, а що стосується локальних ідентичностей простолюду, то з цього приводу важко зробити умовивід через брак джерел. Чернігівщина, приміром, перебувала у складі ВКЛ до 1503 р. і після цього на довгий час перейшла під владу Московської держави.

Соціальні аспекти. Протягом цього періоду політичні та економічні зміни не спричиняли потужних соціальних конфліктів. Виступи населення проти влади відбувалися зрідка і переважно за ситуацій порушення традиційних норм і звичаїв.

Конфесійні аспекти. Попри офіційний статус католицької віри у Польщі і Литві, православ'я лишалося об'єднуючим чинником для українсько-руської спільноти.

Культурні аспекти. Культурний процес у цей період мав станово- та конфесійно сегментований характер і не позначався конфліктністю.

У 1569 р. внаслідок Люблінської унії переважна більшість українських земель (окрім Закарпаття та Буковини) увійшла до складу польської частини Речі Посполитої і перебувала там до середини XVII ст. До українсько-руських земель цієї держави входили Галичина, Волинь, Закарпаття, Київщина (Правобережжя), Лівобережжя, Чернігово-Сіверщина, Запорожжя. У 1618 р. Чернігово-Сіверщина перейшла від Московської держави до Речі Посполитої.

Політичні аспекти. Соціальна структура українського суспільства не відчула суттєвих змін, проте поява такої верстви, як козацтво на Наддніпрянщині, спричинила низку воєнно-політичних конфліктів (козацько-селянські повстання 1593–1638 рр.). Козацтво не вписувалося у пізньофеодальну соціальну та правову модель Речі Посполитої. Це перетворювало Наддніпрянщину на постійно конфліктну зону, визначаючи її відмінність від західноукраїнських земель.

Соціальні аспекти. Поширення фільваркової системи внаслідок потужних змін європейської економіки спричиняло збільшення соціальної напруги та протестних настроїв. Магнатська колонізація Лівобережжя спочатку сприяла освоєнню краю, але потім зіткнулася з постійним соціальним протистоянням. Розташовані на Правобережжі козацькі реєстрові полки стали джерелом утворення нової верстви русько-української еліти.

Конфесійні аспекти. Релігійна Берестейська унія 1596 р. започаткувала конфесійний конфлікт: на заході її вплив поступово посилювався, а на Наддніпрянщині наражався на опір.

Культурні аспекти. Культурні зміни були активізовані релігійною полемікою після 1596 р. і спричинили православне відродження на Наддніпрянщині. Тривале життя в межах однієї держави сприяло формуванню в українському суспільстві спільної політико-правової культури.

У 1648 р. внаслідок Національної Революції на Середній Наддніпрянщині під проводом Б. Хмельницького утворилася Козацька Держава (Військо Запорозьке). Після тривалих війн на Правому березі у кінці 1670-х рр. відновилося польська влада, а на Лівому тривалий час зберігалася козацька автономія (Гетьманщина), у пониззі Дніпра було Запорозжя – переважно під російським суверенітетом. У 1650–1660-ті рр. внаслідок української колонізації на території Московської держави утворилися слобідські козацькі полки. Цей регіон згодом отримав назву Слобідська Україна.

Регіонами етнічно українського поселення були Галичина, Буковина, Волинь, Закарпаття, Київщина (Правобережжя), Лівобережжя, Запорозжя, Слобідська Україна.

Політичні аспекти. З огляду на геополітичні обставини виник конфлікт політичних еліт Правого та Лівого берегів. Чинниками дестабілізації став неусталений спосіб передачі верховної гетьманської влади та зовнішні втручання. Козацька держава зберігала певні політичні традиції часів Речі Посполитої, але залежала від кон'юнктури московської політики, що зумовило її інкорпорацію до складу привілейованої (а дехто і до правлячої) соціальної верстви Російської імперії в ході реформ Катерини II. Втім, місцева еліта певний час зберігала традиції автономізму. Устрій Правобережжя та Західної України не відрізнявся від попередніх часів.

Соціальні аспекти. У Козацькій державі спочатку було скасоване кріпацтво, що, окрім самих козацьких традицій, дало українському суспільству традицію «козацьких вольностей». Соціальний конфлікт розгорівся між козацькою старшиною та селянською і міщанською масою (посполством) внаслідок зловживань еліти. Такі конфлікти використовувалися Московською державою для дестабілізації Гетьманщини. У Речі Посполитій соціальні протиріччя зумовили низку кривавих конфліктів та проявів зневаги до права та закону: гайдамаччина (Правобережжя) та опришківство (Прикарпаття).

Конфесійні аспекти. Уніатство закріпилося у правобережних регіонах та на Заході України, але, врешті-решт, стало дискримінованим відносно католицизму. У 1686 р. Київська православна митрополія стала підпорядкованою Московській патріархії, замість Константинопольської. Це призвело до знищення своєрідності українського православ'я відносно російського.

Культурні аспекти. У цілому культурні процеси залежали від конфесійної належності регіонів та етнічного складу освічених верств. Захід України перебував у межах впливу польсько-католицької елітарної культури та традиційної культури православних мас, а Схід – православної як провідної в усіх верствах суспільства.

За правління Романових у Росії та Габсбургів у Австрії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. сталися поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.). До складу імперії Габсбургів додалися регіони Галичини та Буковини. Росія оволоділа Правобережжям та Волинню. Після російсько-турецьких війн періоду 1768–1812 рр. усе Північне Причорномор'я та Крим відійшли до імперії Романових. Тим самим територія сучасної України стала належною лише двом державам. Зник географічно-цивілізаційний бар'єр кордону зі степом і Південна Україна була колонізована поліетнічним населенням з переважанням українців. Проте новозасновані портові міста (Херсон, Миколаїв, Одеса) мали космополітичний характер. З'являється український регіон Південь. У Криму до кін. XIX ст. переважало татарське населення. І так тривало до 1917 р. До українських етнічних земель у цей період належали Галичина, Буковина, Волинь, Закарпаття, Київщина (Правобережжя), Лівобережжя, Запорожжя, Слобідська Україна, Південь, Крим, Бессарабія.

Політичні аспекти. Обидві імперії тяжіли до уніфікації, тому не прагнули якось виокремлювати українські регіони, хіба що за адміністративним статусом – Буковина та Галичина були окремими коронними краями, але друга включала ще й Малопольщу, що зробило її двокультурною. Український модерний національний рух із середини XIX ст. мав іредентистську спрямованість, працював на відродження України як єдиної сутності, маючи

надрегіональний та надкордонний характер, але він не справляв помітного впливу на суспільство через контр-дії російської влади та через відсутність демократичних процедур у Російській імперії, від якої відрізнялася Австро-Угорщина, яка із середини XIX ст. надавала більше можливостей для політичної діяльності.

Соціальні аспекти. Соціальні конфлікти у селі переважно пов'язувалися з кріпацтвом та іншими реліктами феодалізму. Формувалися прошарки міської буржуазії, які мали переважно неукраїнський характер, що породжували потенційний етнополітичний конфлікт між містом і селом. Від кінця XIX ст. розпочалася індустріалізація Нижнього Придніпров'я та Сходу, що зумовило виникнення регіону Донбас.

Конфесійні аспекти. Новий поділ території спричинив заборону в Російській імперії унії і та лишилася лише в Галичині та на Закарпатті, набуваючи українського характеру. В межах Російської імперії православ'я стало інструментом підпорядкування національних окраїн та їх русифікації, на початку XX ст. воно сприяло розвитку чорносотенного руху.

Культурні аспекти. Культурне життя диктувалося строкатим етносоціальним складом різних регіонів України, які суттєво відрізнялися один від одного за винятком традиційної селянської української культури. У містах відбувався процес русифікації та колонізації (в Галичині).

XX століття (до 1991 р.) було позначене постійними змінами в історичній долі українського суспільства. За результатами перших національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., громадянської війни на постімперському просторі та воєнних конфліктів з переділу Центрально-Східної Європи у міжвоєнний час українські землі стали належати різним державам: УРСР/СРСР (Центр, Південь, Схід), Польщі (Галичина, західна частина Волині), Румунії (Буковина та Бессарабія), Чехословаччині (Закарпаття). Це посилювало регіональні відмінності. В ході і одразу після Другої світової війни усі регіони сучасної України увійшли до складу УРСР, а з 1954 р. їй було передано Крим.

Регіони. Галичина, Буковина, Волинь, Закарпаття, Правобережжя, Лівобережжя, Запорожжя, Слобідська Україна, Південь, Крим, Бессарабія, Донбас.

Політичні аспекти. Права українців зневажалися у Польщі та Румунії, а по-справжньому демократичні практики мали місце лише у Закарпатті, де спостерігався підйом національного руху. У Галичині та на Волині сформувалися традиції активного опору і польській, і радянській владі, які вилилися у збройний Рух опору (1939–1950 рр.). У СРСР тоталітарний режим проводив злочинну політику щодо українського населення (Голодомор, репресії, депортації, придушення Руху опору після Другої світової війни.)

Тоталітарними практиками вдалося законсервувати і навіть посилити підданський характер політичної культури українського суспільства.

Соціальні аспекти. У Галичині до 1939 р. соціальний конфлікт мав економічні та національні складові з питань малоземелля та польської колонізації. В СРСР сама вірогідність соціального конфлікту придушувалася у зародку. Епізодичні протестні акції мали стихійний та локальний характер.

Конфесійні аспекти. Конфесійний простір не змінився порівняно з попередньою добою. Револьюційний період 1917–1921 рр. викликав появу різних православних церков. У СРСР з кінця 1920-х рр. здійснювалися репресії проти православної церкви та передовсім її національних варіантів (зокрема, УАПЦ). Після анексії Західної України греко-католицька церква була заборонена і замінена православною. Незважаючи на репресії, що здійснювалися щодо неї, контрольована спецслужбами РПЦ за радянських часів виконувала лояльні до московського центру функції.

Культурні аспекти. Якщо не торкатися нетривалого періоду коренізації, в УРСР більшість культурних стратегій влади спрямовувалися на русифікацію, яка дала успішні результати у великих містах та індустріальних регіонах, особливо на Півдні та Сході. У міжвоєнних Польщі та Румунії також здійснювалися асиміляційні практики.

Період незалежності (1991–2017 рр.). Розпочата у 1985 р. перебудова в СРСР призвела до актуалізації конфліктів, які латентно тривали ще від попередніх історичних періодів розвитку українського суспільства.

З другої половини 1980-х років накопичення конфронтаційного потенціалу відбувалося через аудит цінностей, які тривалий час насаджувалися компартійною ідеологією. Мірою послаблення політичного та пропагандистського тиску громадяни почали усвідомлювати, що гасла про соціальну рівність, відсутність суспільних вад (злочинність, наркоманія, корупція, зловживання чиновників і т. ін.), розвиток національних культур та мов тощо так і залишилися гаслами. Це підривало довіру до радянської держави. Соціум, відчувши повітря свободи, начебто прокинувся від тривалого сну, а разом з цим прокинулося відчуття кращого майбутнього. Здавалося, що варто лише позбутися найбільш одіозних вад радянського ладу, додати свободу розвитку національної культури та соціально відповідального підприємництва, наповнити реальним змістом українську радянську державність, то «завтрашній день» знову стане «світлим» – можна буде вирішити найбільш гострі соціальні проблеми.

На межі 1990-х років в УРСР чітко виокремилися три центри політичної мобілізації, які одночасно відігравали конфронтуючу та консолідуючу ролі. Львів, який надавав суспільному руху національне забарвлення завдяки інтелігенції, яка зберегла історичну пам'ять про визвольні

змагання. Донецьк, який завдав соціально-економічний порядок денний своїм страйковим рухом – після 1990 р. в ньому з'являються політичні вимоги щодо здобуття УРСР реального суверенітету та деполітизації підприємств і правоохоронних органів. Київ, який відігравав об'єднуючу роль і додавав політичній мобілізації демократичного забарвлення. Специфічним регіоном був Крим – з кінця 1980-х рр. розпочалося повернення на історичну батьківщину кримських татар (на середину 1991 р. їх уже було 130 тисяч), однак державні органи не встигали за розгортанням ситуації, а часом здійснювали щодо репатріантів приховану дискримінацію, тому рух за відновлення історичної справедливості супроводжувався зростанням міжетнічної напруги.

Після перших демократичних виборів до Верховної Ради березня 1990 року у публічному просторі потужно позначилася напруга по лінії радянськості – самостійності. Опозиційне об'єднання «Народна Рада» психологічно тиснуло на компартійну більшість, результатом чого стало прийняття у 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України» (а не УРСР!). Однак змінити природу влади опозиція була не в змозі. Це спровокувало студентську акцію, яку назвали «Революцією на граніті», котра стала несподіванкою як для влади, так і для національно-демократичного табору. Крім відставки з посади голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, вимоги протестувальників так і не були реалізовані. Важливим наслідком акції став розкол у компартійній еліті, що призвело до тимчасового союзу націонал-комуністів (їх лідером став Л. Кравчук, на противагу очільнику консервативного табору першому секретарю ЦК КПУ С. Гуренку) і національно-демократичних сил. Останнє створило умови для проголошення державної незалежності України у серпні 1991 р.

Сенсаційно висока підтримка «Акту державної незалежності України» на референдумі 1 грудня 1991 р. (84,18% від загальної кількості виборців) стала несподіванкою для тогочасної правлячої еліти. І хоча супроводжена здобуттям незалежності заборона Компартії України знаменувала перехід від тоталітарної до демократичної політичної системи, тим не менше сформована за радянських часів політична і господарська еліта зберегла владу у своїх руках. Утворилася парадоксальна ситуація, коли вирішення головного питання національної революції – технологічне оновлення країни і вихід на цій основі на високу якість життя, в надії на яку народ, власне, і підтримав на референдумі самостійницький вибір, стало справою тих, чие попереднє правління асоціювалося з радянським відставанням від передового світу.

З переходом до ринкової економіки та утворенням незалежної української національної держави виникли нові розломи у суспільній свідомості. Одночасно прийшли й нові засоби їх прояву. Насамперед, треба згадати спроби ввести антикомуністичну революцію у націонал-демократичне річище

– Помаранчеву революцію 2004 р. та Революцію Гідності 2013–2014 рр. Усі вони були породженням фундаментальної альтернативи всередині українського суспільства між революційним та еволюційним шляхом розвитку. Під тиском соціально-економічної кризи радянськість відновила свої позиції, відображенням чого були перемоги лівих сил на виборах 1994 та 1998 років, що уповільнювало розвиток країни та підштовхувало посилення виконавчої гілки влади аж до появи у ній авторитарних тенденцій. Лише з відновленням економічного зростання на межі 2000 р. радянськість в українському соціумі стала маргіналізуватися з одночасним зниженням її конфронтаційності, яка проявлялася жалкуваннями за радянськими часами¹. Однак радянськість реанімувалася у 2014 р. у частині східних та південних регіонів України як агресивний інваріант сучасного російського патріотичного дискурсу та стала ідеологічним підґрунтям проросійських сепаратистів в ОРДЛО та Криму.

В умовах економічного спаду 1990-х рр. розгортається конфронтаційна лінія «соціальний добробут – державність». Перехід від планового до ринкового господарства призвів до стрімкого зубожіння населення, навіть у порівнянні з небагатим радянським рівнем. Як результат, на егоїстичну політику правлячих еліт суспільство відповіло небувалим зростанням тіньового сектору – несплата податків, нелегальне працевлаштування, корупційне співробітництво на всіх рівнях перестали сприйматися як соціальне зло, а навпаки, стали вважатися соціально прийнятними засобами виживання в умовах соціальної аномії. У таких умовах втрачалася мотивація до виробничої діяльності, не кажучи вже про передові науково-технологічні розробки. Великі nereформовані промислові підприємства ледве виживали, натомість швидко зростали торгові компанії, необтяжені ані тягарем минулого, ані соціальною відповідальністю. Руйнувався не тільки промисловий та науково-технічний, а й соціальний капітал суспільства.

Соціально-економічна криза вплинула на зменшення політичної лояльності до української державності. Ідея національної державності послідовно підтримувалася більшістю населення, але під тиском економічних негараздів вона піддавалася ерозії – на порядок денний виходили ідеї входу до різноманітних союзів за участі Росії. Після потужних криз у Росії (чеченські війни, дефолт 1998 р.) та з початком економічного зростання в Україні ідея євразійської інтеграції стала нейтралізуватися ідеєю європейського вибору та вступу до НАТО, яка попервах також виступала роз'єднувальним суспільством фактором.

На початку 2000-х р. на суспільні конфронтаційні лінії нашарувався конфлікт у середині владної еліти. Крім розлому Захід–Схід, у публічному просторі конфронтація пройшла по лінії демократія – авторитаризм: спочатку у рамках протестів проти політичного режиму Л. Кучми, а згодом як Помаранчева революція 2004 р. Остання була спрямована одночасно проти

передачі влади у недемократичний спосіб (через фальсифікацію виборів) та проти зовнішньополітичного крену в російський бік.

Неприйняття авторитаризму влади в громадській свідомості України пройшло декілька етапів. На початку 1990-х рр. кроки, спрямовані на консолідацію владних повноважень, розглядалися як наслідок радянського тоталітаризму. Причому це впливало на негативне ставлення до вождізму навіть в таборі національно-демократичних сил. Однак подальше розбалансування гілок влади, а головне – деструктивна та стримуюча розвиток діяльність підконтрольного лівим силам парламенту, сформувала у частини суспільства запит на «сильну руку». Відповідно, ініціативи команди президента Л. Кучми на консолідацію влади в Конституційній угоді 1995 р., Конституції 1996 р. та референдумі 2000 р. знаходили певну суспільну підтримку. Лише після політичного скандалу, викликаного виходом інформації про справжнє політичне та моральне обличчя Л. Кучми та його оточення, цей вектор втрачає своїх симпатиків та, власне, і сама президентська команда розгорнулася на 180 градусів, намагаючись пролобіювати політичну реформу, спрямовану на посилення парламентської складової. Згодом авторитаризм відновиться під впливом економічної кризи 2008–2009 р. у неофеодальній моделі влади, яку намагалася впровадити команда Президента В. Януковича.

У ході передвиборчої кампанії 2004 р. проявився новий інструментальний фактор – політичні технології. Конфлікт у владній еліті проектувався на суспільство, при цьому педалювалися стереотипні уявлення про регіональні, мовні, історико-культурні відмінності в українському соціумі. Під час Помаранчевої революції проявилися сигнали про можливу кризу державності (рішення місцевих рад західноукраїнських регіонів про визнання Президентом одного з кандидатів до оприлюднення офіційних результатів, сепаратистський з'їзд у Северодонецьку, ледь не реалізовані плани силового розгону Майдану тощо). Конфронтаційні формати, закладені у той час, підтримувалися протягом десятиліття і проявились у драматичних подіях Революції Гідності та російської агресії 2014 р.

На початку 2000-х років з'явилася нова конфліктогенна складова, що брала свої ціннісні корені також у занепаді 1990-х років. Вимоги соціальної справедливості початку 1990-х років трансформувалися у незадоволення тотальним зубожінням середини десятиліття, а з відновленням економічного зростання вилилася у невдоволення соціальним розшаруванням у вигляді негативу до «олігархів». Великий бізнес сформувався на основі монополістичних промислових комплексів, створених ще у часи планової господарської системи радянського стибу. Їх первісна приватизація штучно ув'язувалася з ідеєю соціальної ефективності. Кожен український громадянин

отримав «майновий приватизаційний сертифікат», який міг бути обмінаний на акції державних підприємств. Формальна соціальна справедливість не тільки обернулася своєю протилежністю, а й відтермінувала появу ефективних власників у великій промисловості. Преференції для отримання фактичного контролю над активами мали ті «червоні директори», які змогли перебудуватися на ринкові рейки, а ті підприємства, де адміністрація не розуміла нових економічних реалій, часто ставали жертвою авантюристів або бандитських угруповань. Новий підприємницький прошарок, що вийшов на публічну авансцену з кінця 1990-х років (не без допомоги можновладців), був більш вправним менеджером промислових активів, ніж держава чи «червоні директори». Причому великий бізнес у той час залишався меншим партнером влади. З початку 2000-х років внаслідок розколу всередині політичної еліти нові власники стають уособленням соціального зла. Після перемоги Помаранчевої революції це реалізовувалося у вигляді реприватизаційних ініціатив, які, врешті-решт, вилилися у розборки всередині влади, фінансово-промислових груп між собою та призвели до уповільнення економічного зростання².

Період 2005–2008 рр. був одним з найбільш демократичних періодів новітньої історії України. Істотно послабився тиск держави на суспільство, яке розправляло плечі після занепаду 1990-х рр.: вибори проходили максимально демократично, свобода слова стала реальністю, бізнес відчув себе як суспільна сила. Водночас кожен з цих факторів мав спільний зворотний бік – безвідповідальність, цинічна боротьба за владу прикривалися високими демократичним гаслами, свобода зібрань перетворилася на комерцію проплачених мітингів, ЗМІ відверто гребували нормами журналістської етики, бізнес намагався нарощувати свої позиції не стільки за рахунок підвищення ефективності роботи, скільки за рахунок використання бюджетних ресурсів через утворення каналів впливу на владу. В таких умовах суспільна свідомість «бомбардувалася» медійниками та політиками конфліктогенною інформацією, створюючи уявлення, що в державі точиться «війна всіх проти всіх».

У цьому смисловому просторі конфліктували три дискурси – постмодерністський (космополітичний, схильний до євроромантизму), націоналістичний (з проектом демократичної нації-держави) та пострадянський (відсилав до радянських форматів організації державного та суспільного життя). Перший з них був слабко інституалізований, а два останні мали архаїзований характер і були обернені у минуле. Світова економічна криза 2008–2009 рр. призвела до спрощення цієї системи – постмодерністський дискурс пішов з порядку денного. Криза відкинула країну назад і у ціннісному плані – відбувалася девальвація демократичних цінностей, а влада займалася

соціально-економічним популізмом. Саме це відкрило шлях авторитарним тенденціям 2010–2013 рр., коли демократичні інститути перетворювалися на формальність, популізм на патерналізм, в економіці стрімко набирала силу монополізація, а державне управління ставало наскрізь корумпованим. Перемога В. Януковича на президентських виборах у лютому 2010 р. відбулася, не в останню чергу, внаслідок «втоми» суспільства й політичної еліти від постійних суспільно-політичних конфліктів попередніх п'яти років. Відповідно, обрання В. Януковича Президентом України стало своєрідним суспільним і елітним компромісом.

На початку своєї президентської каденції В. Янукович намагався спиратися на різні елітні групи. Станом на 2013 р. у його внутрішній політиці посилювалася конфронтаційна складова, що проявилася, зокрема, у репресіях проти політичних опонентів. Це зруйнувало крихкий компроміс всередині правлячої еліти. Одночасно небувалих масштабів набула корупція, квінтесенцією якої став феномен «Сім'ї» – перехід під контроль родини Януковичей цілих секторів національної економіки, інколи з грубим порушенням прав на приватну власність.

Для збереження своєї влади команда В. Януковича намагалася збільшити коло своїх прихильників підвищенням статусу російської мови та декларацією курсу на поглиблення відносин із Російською Федерацією. Але ці політтехнологічні інструменти тільки ще більше розколювали українське суспільство. Восени 2013 р. В. Янукович та його оточення остаточно відмовилися від курсу на асоціацію з Європейським Союзом, що викликало протест більшості суспільства і привело до Революції Гідності, яка завершилася падінням створеного ним політичного режиму, але водночас і до кризи держави у цілому.

Прихід до влади нової групи еліти не призвів до зміцнення суспільної консолідації. Належність нового керівництва держави до олігархічного соціального прошарку породила у суспільстві підозри щодо зловживання ним владою у власних інтересах, а неминуча висока соціальна ціна реформ, здійснюваних ним, такі підозри ще більше підсилила. Утворилася ситуація, коли демократичні принципи організації суспільства, які мали б бути основою його консолідації, активно використовувалися не тільки для посилення протестних настроїв щодо влади, а й для посилення конфронтації між різними політичними силами і соціальними групами.

2.2. Соціально-економічне підґрунтя конфронтації

Природа конфронтації в українському суспільстві загалом є типовою для сучасних країн – фінансизація економіки, посилення ролі

транснаціональних корпорацій, необґрунтована надмірна майнова нерівність, багаторазово загострені особливостями процесу накопичення капіталу, відсутністю розвиненого громадянського суспільства і традицій демократичного управління, масштабною бідністю і домінуванням у суспільстві антиринкових цінностей. Як наслідок, у суспільстві сформувалися усталені протиріччя між інтересами більшості населення, з одного боку, та власників великих підприємств, значної частини представників владних структур – з другого. Такі протиріччя існують і в латентній, і у відкритій формі, вони безпосередньо віддзеркалюють ступінь соціальної напруги в суспільстві, породжують ризики соціальних конфліктів та перешкоджають можливості переходу від конфронтації до суспільної злагоди.

Економічним базисом суспільної конфронтації є протиріччя, що виникають у процесі накопичення капіталу, коли відбувається капіталізація чинників виробництва. І якщо первісне накопичення перетворює на капітал ті чинники, які раніше у процес капіталістичного виробництва не входили, то накопичення в процесі відтворення перетворює на новий капітал (капіталізує) додаткову вартість. Але накопичення капіталу має внутрішню суперечність, пов'язану із двома різними функціонально-структурними формами: капіталу-засобу (вартість, втілена в речових засобах виробництва, в технологіях, в об'єктивованих знаннях, інституційних та інших умовах виробництва) і капіталу-суб'єкта (вартість, втілена в людині, яка є учасником процесу виробництва). Цей максимально ємний структурно-функціональний поділ капіталу відрізняється від поділу капіталу на постійний і змінний (за критерієм участі у створенні вартості), на основний і оборотний (за критерієм участі у кожному циклі виробництва), на людський і речовий (за формою втілення). Відбувається виокремлення й інших форм капіталу – соціального, інтелектуального, інституційного, організаційного і т. ін. Тобто, не стає капіталу, який би не використовувався як засіб виробництва і який не був би втілений у суб'єкті виробництва. Саме цей поділ на капітал-засіб і капітал-суб'єкт дає можливість з'ясувати їхню роль у суспільних відносинах.

Закономірністю накопичення капіталу є зростання суб'єктно-засібної будови капіталу (співвідношення між вартістю, втіленою у капіталі-засобі, і вартістю, втіленою у капіталі-суб'єкті), яке також має суперечливий характер. Вартість капіталу-засобу внаслідок техніко-технологічного, організаційно-інституційного і знаннєвого прогресу постійно збільшується, а вартість капіталу-суб'єкта зростає меншими темпами або навіть залишається майже незмінною. Відповідно, збільшується розрив між доходами і статками їх власників. До того ж, до накопичення капіталу в кожному новому циклі відтворення залучається порівняно менша частка працівників, що є чинником зростання безробіття, яке, зі свого боку, справляє негативний

вплив на рівень доходів найманих працівників. Таким чином, основна суперечність накопичення капіталу полягає у закономірному зростанні розриву між капіталом-засобом і капіталом-суб'єктом, що в соціальній сфері виражається як збільшення розриву між доходами власників капіталу-засобу і власників капіталу-суб'єкта. Тепер, за даними експертів, сукупний статок 8 найбагатших людей світу дорівнює статкам 3,6 млрд осіб, 1% найбагатших людей володіє майже половиною світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16 % власності у світі³.

Одним із найбільш впливових сучасних чинників цієї засадничої суперечності є фінансизація економіки, тобто перетворення фінансів із ланки опосередкування реальних економічних процесів у їх основу. Подібно тому, як гроші у простому товарному виробництві тільки опосередковували обмін товарів (товар–гроші–товар), а потім у капіталістичному виробництві перетворилися із посередника на його основу (гроші–товар–додаткові гроші), так і тепер фінансовий капітал із посередника руху продуктивного капіталу перетворився на його основу. Це дає підстави стверджувати, що «сучасна економіка – це насамперед фінансова ринкова економіка»⁴. Попередньою умовою цього процесу є відрив фінансового капіталу від реальної економіки і його масштабне зростання. Якщо у 1980 р. світові фінансові активи перевищували реальний ВВП у 1,2 раза, то тепер вартість усіх фінансових паперів перевищує реальний ВВП більше ніж у 10 разів⁵.

Фінансизація, що поєднана з глобалізацією, створює механізми перерозподілу і концентрації вартості у суверенного власника, тобто у власника, який здійснює функцію цілепокладання і приймає стратегічні рішення. Власник фірми з продажу автомобілів певної марки є формальним, а не суверенним власником у своєму бізнесі, бо він залежить від власників, які постачають автомобілі і які, здебільшого, є транснаціональними корпораціями. Проте він є суверенним власником у тому сенсі, що може змінити сферу вкладення свого капіталу, вийти з бізнесу тощо, але це вже інші відношення, порівняно з тими, в яких він виступає як власник фірми з продажу автомобілів. Глобальні фінансові механізми дають змогу транснаціональним компаніям привласнювати додаткову вартість незалежно від того, в якій частині фінансово-економічного простору вона створювалася. Це посилює дію закону накопичення капіталу і надає йому глобальної форми.

Іншим важливим чинником, який забезпечує накопичення капіталу, є закон вартості робочої сили. Вартість робочої сили визначається вартістю засобів, необхідних для її нормального відтворення з урахуванням історичних, культурних, інституційних та інших факторів. Заробітна плата найманих працівників не може суттєво перевищувати вартість робочої сили, інакше її власник перестане бути найманим працівником, а сам перетвориться

на рантє, капіталіста і втратить стимул до щоденної праці. Саме цими обставинами пояснюється феномен заморожування реальної заробітної плати в США. В «славне тридцятиліття»* в США було сформовано середній клас, доходи якого відповідали реальній вартості робочої сили. Подальше зростання реальної зарплати знижувало б потенції капіталу. Тому механізми конкуренції утримують реальну заробітну плату на рівні вартості робочої сили, яка сформувалась у США до середини 70-х років XX століття. З 1980-х рр., попри зростання продуктивності праці, реальна заробітна плата в США або мало, або майже не змінюваласяб.

Найбільш важливими формами руху і розв'язання суперечностей накопичення капіталу є політика економічного зростання і політика зайнятості, які тісно пов'язані між собою. Політика зростання дає можливість збільшувати масу капіталу і таким чином компенсувати зменшення частки капіталу-суб'єкта, а політика зайнятості ставить завданням створення робочих місць. Взаємозалежність цих політик має складний характер. Так, політика економічного зростання за умов незмінної суб'єктно-засобової будови капіталу означає, разом з тим, створення нових робочих місць, а забезпечення зростання шляхом реконструкції за умов збільшення показника суб'єктно-засобової будови капіталу в короткостроковому періоді приводить до скорочення робочих місць і зростання безробіття. З іншого боку, політика зайнятості може вести до економічного зростання, а може і стримувати його, якщо зайнятість не має продуктивного характеру.

Названі процеси мають основоположний характер, який зумовлює дію похідних процесів і чинників, багатоманітність форм розв'язання суперечностей накопичення капіталу. Профспілки, трипартизм, соціальний діалог, концепції людських відносин, благодійність, страйки, еміграційно-імміграційні процеси є формами розв'язання суперечностей накопичення капіталу. Безпосередньо вони можуть бути націлені на розв'язання інших проблем, але самі ці проблеми є лише формою прояву основоположної суперечності накопичення капіталу.

Конфронтація як форма загострення соціальних суперечностей виникає тоді, коли існуючі механізми розв'язання суперечностей не справляються і протилежні сторони стають у безкомпромісне протистояння, яке порушує нормальний хід соціально-економічних процесів. У цьому сенсі конфронтація стимулює пошук способів розв'язання гострих суперечностей. Конфронтація має два принципово різні виходи із ситуації: силове придушення протилежної сторони або компроміс. Перший спосіб не є формою справжнього розв'язання суперечностей. Він тільки знищує їх

---

* Термін, яким Ж. Фурастє позначав 1946–1975 рр., коли в розвинених капіталістичних країнах сталися суттєві позитивні соціально-економічні зміни

конфронтаційну форму у разі успіху і переводить конфлікт у більш гостру (і навіть збройну) форму у разі невдачі. Ефективним способом розв'язання суперечностей, які досягли конфронтаційної форми, є компроміс. Тому пошук компромісів має розглядатися як основний шлях подолання конфронтації.

В Україні загальні суперечності ускладнені тим, що первісне накопичення капіталу відбувалося не за класичним, а за інверсійним типом, в якому змінено природний порядок розвитку ринкових відносин. За класичних умов розвиток капіталу в промисловості, яка є його власною технічною основою, відбувався поступово як уклад, що розширювався, охоплюючи дедалі більший економічний простір і створюючи для себе власні умови функціонування, власний ринок, власну інфраструктуру і т. ін. Перехід здійснювався від дрібної власності до більшої, від вільної конкуренції до виникнення різноманітних ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання. У ринковій трансформації інверсійного типу перехід здійснювався у протилежному напрямі: від загальнодержавної власності до формування основ приватного підприємництва, від державної монополії до розвитку конкурентних засад, від планового до вільного ціноутворення. Зрозуміло, що і зміст трансформаційних процесів, порівняно з класичним типом, був іншим. Україна до початку процесу первісного накопичення капіталу була вже достатньо розвиненою індустріальною країною. Тому процес появи і накопичення приватного капіталу здійснювався не в реальному економічному відтворювальному процесі, який формує ефективного власника, а шляхом розподілу і перерозподілу вже існуючих об'єктів власності.

Двома основними формами первісного накопичення капіталу в Україні стали приватизація та інфляція. Перша створила формальну можливість особистого збагачення, друга відкрила канали імпліцитного перерозподілу статків, а разом вони звільнили одних – найманих працівників – від «зайвої» для них власності і дали можливість іншим – новонародженим бізнесменам – сконцентрувати в своїх руках значну частину суспільного багатства.

Такий процес формування приватної власності неминуче вивів на авансцену фігуру такого власника, який націлений не на створення нової вартості в реальному процесі виробництва, а на примноження багатства шляхом фінансових механізмів його перерозподілу. Саме тому, згідно з проведеним в Інституті економіки та прогнозування НАН України дослідженням, приватизовані в Україні підприємства не стали більш ефективними, порівняно з державними, а самі власники схильні до «демонстративного» споживання, описаного Т. Вебленом⁷ (зокрема, Україна є потужним імпортером дорогих автомобілів, залишаючись бідною країною).

В Україні сформувався соціально-генетичний тип власника, який націлений на збагачення фінансово-розподільчими способами, має в цьому унікальний досвід, здобув завдяки цьому політичну владу, яку сам використовує як засіб збагачення. Відмовитися від винайденого механізму збагачення такі власники вже не можуть.

Разом з тим, значна частина населення за підсумками первісного накопичення капіталу в ринковій трансформації інверсійного типу не тільки не отримала якихось переваг, а навіть погіршила свій стан. А малий і середній бізнес потрапив у дуже складні умови виживання і розвитку. Це утворило соціально-економічне підґрунтя для конфронтації між суспільством і владою, і оскільки суспільство внаслідок слабкого розвитку громадянських засад, інституційних форм забезпечення соціальних балансів не мало можливості відстоювати свої інтереси в конвенційних формах, то виявило свій протест у формі Майданів, які, однак, так і не розв'язали накопичені суперечності.

Таким чином, первісне накопичення капіталу в процесі ринкової трансформації інверсійного типу не переросло в накопичення капіталу на відтворювально-виробничій основі в масштабі всієї економіки (ВВП тепер становить лише близько 60% рівня 1990 р.) і, крім того, призвело до значного соціального розшарування, загострення всіх соціально-економічних суперечностей і конфронтації між інституційно недостатньо організованим суспільством і владою. Суспільство не сприйняло результатів ринкової трансформації, приватизації і накопичення капіталу, а влада виявилася нездатною запропонувати суспільству прийнятний компроміс. І доки не буде знайдено легітимний спосіб узгодження результатів первісного накопичення капіталу і приватизації із соціальними очікуваннями мас, країна приречена на конфронтаційну форму взаємодії суспільства і влади.

Є ще ціла низка принципово важливих особливостей накопичення капіталу в Україні, які розширюють соціально-економічне підґрунтя конфронтації. Однією з них є формування деструктивної основи економічного зростання. Країни, які здійснювали накопичення капіталу за класичним типом, спочатку формували достатньо збалансований внутрішній ринок, потім накопичення капіталу перевищувало його ємність і вимагало зовнішньої експансії. В такому разі розвиток міжнародного поділу праці давав можливість виявити національні переваги і сприяв реалізації національного економічного потенціалу.

Натомість Україна внаслідок поєднання інверсійного типу ринкової трансформації та глобалізаційних процесів пристосувалася, згідно з ринковими законами, до різних фрагментів світової економіки як сировинний придаток, не вирішивши попередньо завдань створення розвиненого і збалансованого внутрішнього господарського комплексу, внутрішнього

ринку, внутрішнього попиту і пропозиції. Внаслідок цього внутрішній попит був штучно звуженим через нерозвиненість підприємств, що мають працювати на внутрішній ринок, низькі доходи працюючого населення, та штучно викривленим через непомірно високий «демонстративний» попит невеликої частки багатих людей. Економічне зростання в такому разі приводило до посилення структурних диспропорцій шляхом підвищення частки сировинних виробництв, орієнтованих на експорт. Саме по собі таке економічне зростання закономірно створює підґрунтя для неминучих глибоких суспільних криз, що підтверджено реальними подіями в Україні.

Ситуація, що склалась у вітчизняній економіці, зробила її занадто вразливою від зовнішнього попиту, підриваючи економічний суверенітет країни. Ця суперечність також має свої прояви у соціальній сфері: вона породжує конфронтацію між експортно-орієнтованою частиною економічної еліти і представниками національно орієнтованого капіталу, між лібералами, які виступають за необмежену вільну торгівлю, і захисниками внутрішнього ринку. Звичайно, така колізія не є специфічною тільки для України, прикладом, перемога Д. Трампа на виборах Президента США мала своїм підґрунтям саме невдоволення широкого загалу наслідками політики вільної торгівлі, яка вела до втрати робочих місць, руйнувала, за висловом Дж. Фокса, виробничий фундамент США та економічну захищеність американців⁸. Але у нашій країні через низький рівень економічного розвитку, високу частку бідності і надмірну нерівність, неадекватну політику її наслідки є тяжчими, а суспільна конфронтація – гострішою.

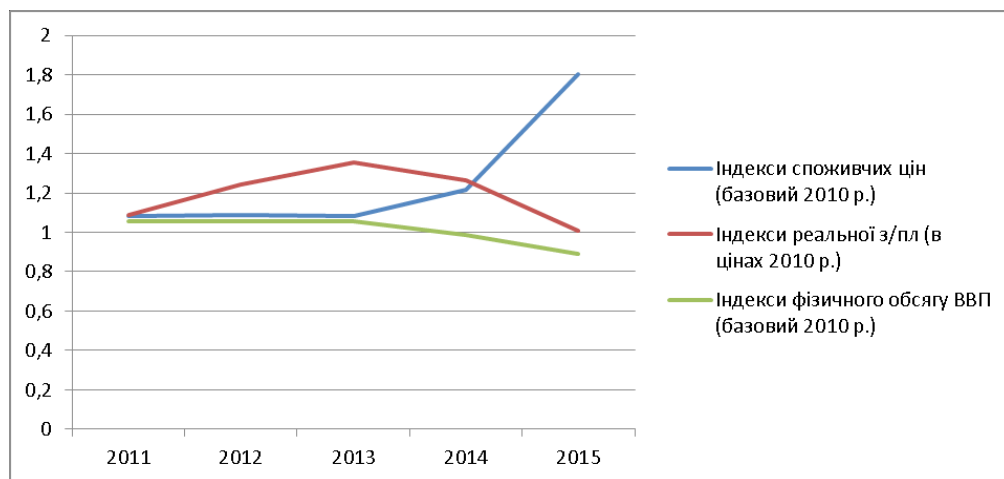
Таким чином, головним чинником, що визначає соціально-економічні підґрунтя конфронтації в Україні, є суперечності, притаманні накопиченню капіталу в умовах інверсійного типу ринкової трансформації, поєднаної з глобалізаційними процесами. Ці базові суперечності розгалужуються у цілу низку похідних суперечностей, протистоянь та конфліктів і створюють загальне конфронтаційне поле.

Традиційно безпосередніми причинами конфронтації, що виникає на економічному підґрунті, вважаються питання, які виникають з приводу розподілу матеріальних ресурсів, відносин власності, різниці у соціально-економічних статусах. Проте у сучасному світі на перший план висуваються конфлікти з приводу нерівних можливостей, що передовсім зумовлюється закріпленням окремих людей або цілих груп у певному соціальному статусі і відсутністю реальних можливостей подолати бар'єри для переходу в інший статус. І хоча протиріччя, що викають на цьому ґрунті, є цілком природними для соціальних взаємодій, проте, коли такі взаємодії перетворюються у дії суб'єктів, налаштованих один проти одного (іноді навіть з насильницькими намірами), виникають небезпечні явища, які загрожують гострими соціальними вибухами та зіткненнями. Соціально-економічна конфронтація виникає

на основі протиріч між інтересами більшості населення, з одного боку, та інтересами підприємств, регіонів, влади, олігархів, з другого боку, а також між інтересами окремих регіонів та територіальних утворень, інтересами окремих груп населення або інтересами корпоративних груп. Суперечності в соціально-економічній сфері зосереджені у таких найбільш актуальних і важливих для населення питаннях, як низький рівень оплати праці, безробіття, неадекватні механізми соціального страхування, пенсійного забезпечення, диспропорції у просторовому розвитку, бідність та соціальне розшарування, міграційний відтік, тіньова економіка, корупція і т. п.

Суспільні протиріччя, як правило, загострюються у періоди економічних спадів і можуть загрожувати відкритим протистоянням у суспільстві. Негативні економічні тенденції останніх років – падіння обсягу ВВП, стрімке зростання споживчих цін та скорочення реальних доходів населення (Рис. 1) спричиняють не лише об'єктивне погіршення багатьох соціальних параметрів, а й провокують погіршення самопочуття населення, його ставлення до влади та державних інституцій, викликають відповідні поведінкові реакції.

Рис. 1. Основні макроекономічні параметри розвитку України в 2011–2015 рр.

Джерело: побудовано за даними Держстату України

Суб'єктивне негативне сприйняття економічної ситуації формує психологічні настанови людей або цілих соціальних груп на конфронтаційну поведінку. За даними Держстату⁹, в 2015 році самооцінка добробуту, порівняно з 2013 р., значно погіршилася. Питома вага тих, хто потерпав від нестачі коштів для того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування, зросла з 4,8% до 11,3%, споживати страви з м'ясом,

курятину, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день – з 17,0% до 29,6%, оновлювати за потребою верхній одяг та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років – з 18,0% до 30,4%, мати можливість відпочивати родиною не вдома і не у родичів щонайменше один тиждень на рік – з 39,4 до 52,1%. Песимістично оцінюють українці і економічну ситуацію в країні. За результатами досліджень Інституту соціології НАН України¹⁰ лише 0,8% українців вважають її доброю, оцінку «краща, ніж посередня» дають 4,5% громадян, посередню – 16,9%. Серед можливих соціальних потрясінь люди найбільше бояться загроз саме економічного характеру – зростання цін (81,1%), безробіття (72,7%) і невиплати заробітних плат та пенсій (61,1%). Небезпечною з погляду виникнення соціальної конфронтації (за даними того самого дослідження), є наявність «абсолютної розбіжності між офіційно задекларованими цілями розвитку країни – побудови сильної, демократичної, правової держави, із потужною, соціально орієнтованою економікою, здатною забезпечити гідне життя її громадян, – і протилежними реаліями життя переважної більшості населення»¹¹. Психологічними наслідками негативного сприйняття людьми економічної ситуації та відчуття соціальних перешкод для досягнення власних цілей може бути зростання внутрішньої напруги, дезорганізація внутрішнього стану особистості, агресія або депресія. Агресія особистості може бути реалізована або шляхом активної участі в акціях масового протесту, або агресивної міжособистісної поведінки. Проте реакцією на економічні негаразди може бути не лише участь у акціях протесту, але і побудова індивідуальних життєвих стратегій, які можуть мати деструктивний характер, суперечити інтересам суспільства і, у підсумку, призводити до суспільної конфронтації.

Одним із чинників суспільної стабільності може бути праця. Загалом праця є чи не найважливішою складовою людського життя, формою реалізації працездатної людини, головним джерелом доходу, гарантією належного соціального статусу. Спільна суспільна праця є ключовим елементом формування солідарності. У той же час, один з найбільш поширених видів міжгрупової конфронтації породжується саме трудовими конфліктами, насамперед з приводу умов праці, системи розподілу ресурсів, дотримання досягнутих домовленостей.

Умови зайнятості на українських ринках праці не є задовільними, передовсім через значне падіння виробництва та відповідне скорочення робочих місць. За період 2010–2015 рр. кількість підприємств (без урахування банків) в Україні скоротилася майже на 10% (або на 35,4 тис. одиниць), а кількість зайнятих – на 26% (2068,5 тис. осіб). Промисловість в цілому

втратила 5,2 тис підприємств та 840 тис. зайнятих. При цьому основні втрати припали на переробну промисловість (Табл. 1).

Іншою проблемою є незадовільна якість вакансій, що пропонуються ринком праці (насамперед через низький рівень заробітної плати). За результатами досліджень Інституту соціології НАН України¹² кожному другому жителю України (55,2%) важко знайти будь-яку роботу в його населеному пункті, а за кваліфікацією та достатнім заробітком її важко знайти переважній більшості (83,0%).

Таблиця 1

Кількість підприємств та чисельність зайнятих в Україні

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/2010	2015-2010
Кількість підприємств								
Всього (без урахування банків)	378810	375695	364935	393327	341001	343440	0,91	-35370
Промисловість, усього	47827	47479	43356	49130	42187	42564	0,89	-5263
Добувна промисловість	1629	1560	1612	1918	1408	1485	0,91	-144
Переробна промисловість	41218	40713	36767	41399	35878	36000	0,87	-5218
Кількість зайнятих, тис. осіб								
Всього (без урахування банків)	7958,2	7793,1	7679,7	7406,5	6298,5	5889,7	0,74	-2068,5
Промисловість, усього	3091,8	3045,9	3026,4	2924,9	2429,6	2252,1	0,73	-839,7
Добувна промисловість	507,2	488	483	474,5	316,1	302,1	0,60	-205,1
Переробна промисловість	1980,7	1964,1	1961	1874,1	1620,2	1480,2	0,75	-500,5

Джерело: Побудовано за даними Держстату України.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/zb_dsg2015w_p.zip – ZIP архів.

Нині праця в Україні є однією з найдешевших в Європі. Якщо у країнах Євросоюзу питома вага оплати праці у ВВП становить близько 50%¹³, то в Україні (за даними Держстату) – лише близько 37%.

У 2016 році мінімальна заробітна плата лише на 50% забезпечувала фактичний прожитковий мінімум, а середня заробітна плата перевищувала його лише у два рази. За видами економічної діяльності, найгірша ситуація із

рівнем заробітної плати спостерігалася в охороні здоров'я (співвідношення середньої зарплати та фактичного прожиткового мінімуму дорівнювало лише 1,29) та в освіті (1,43), в сільському господарстві (1,48).

Рис. 2. Співвідношення середньої заробітної плати за видами діяльності та розміром фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму

Джерело: Побудовано за даними Держстату України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Найгірша ситуація спостерігалася у Волинській, Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Хмельницькій, Чернівецькій та Чернігівській областях. Тут середній рівень заробітної плати лише у 1,5 раза перевищував розрахунковий прожитковий мінімум, а у Тернопільській області – в 1,4 раза.

На початку 2017 р., після підвищення рівня мінімальної зарплати, ситуація дещо виправилася. За даними квітня 2017 р. мінімальна зарплата перевищувала фактичний (розрахунковий) прожитковий мінімум у 1,1, а середня зарплата – в 2,4 раза. За січень – березень 2017 р. індекс реальної заробітної плати по відношенню до відповідного періоду попереднього року становив 119,3%.

Попри певне покращення ситуації, заробітна плата все ж таки неефективно виконує свої основні функції щодо як відтворення робочої сили, так і стимулювання (мотивування) до трудової діяльності. Податкові та соціальні відрахування не дають працюючій людині адекватної компенсації у вигляді загальних суспільних благ (отримання доступних та якісних послуг охорони здоров'я, комфортної інфраструктури та безпечного довкілля).

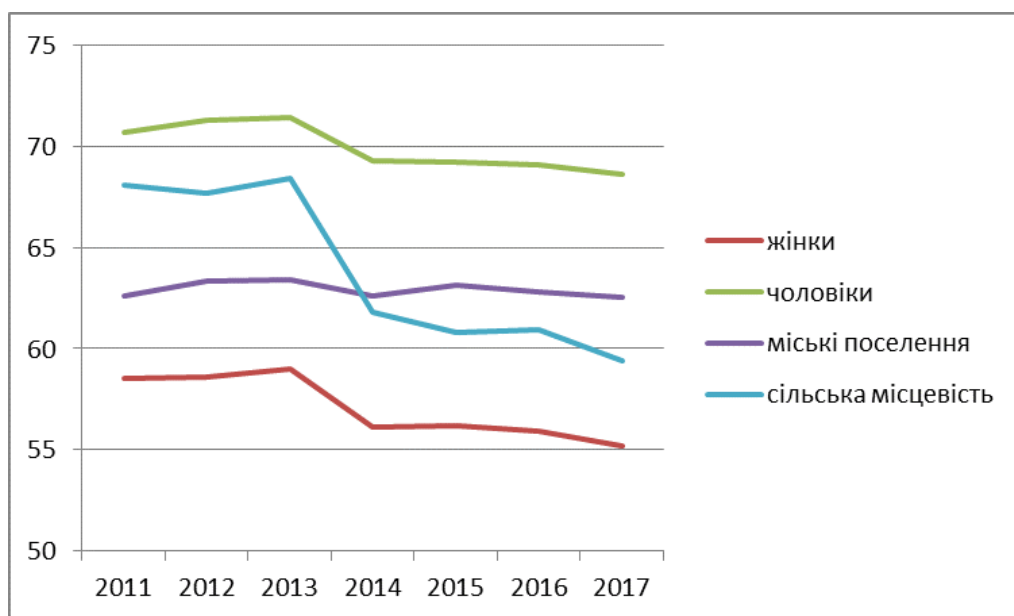
Наслідками низького рівня оплати праці в Україні є загострення багатьох соціальних проблем, передовсім поширення такого явища, як бідність працюючого населення. Її рівень за 9 місяців 2016 р. (визначений за

критерієм фактичного прожиткового мінімуму для працюючих) становив 25,3%. Низька заробітна плати провокує поширення масштабів трудової міграції, призводить до втрати стимулів до праці та посилює схильність до деструктивних життєвих стратегій, найнебезпечнішою з яких є залучення до незаконної та кримінальної діяльності. За 2014–2016 рр. кількість зареєстрованих злочинів в Україні зросла на 12% (при тому, що загальна кількість населення скорочувалася). Більшість зареєстрованих злочинів (майже 70%) становлять злочини проти власності.

Поряд із низьким рівнем заробітної плати, загрозливим явищем є зростання заборгованості з її виплати. За 2017 рік сума заборгованості в економіці в цілому зросла майже на 32% і становила на 1 січня 2018 року 2,4 млрд. грн. При цьому на початок 2018 року більше ніж три чверті суми заборгованості економічно активних підприємств припадало на промисловість (79,9%). Майже половина боргу утворена в Донецькій (29,8%) та Луганській (17,3%) областях. Найвищими темпами заборгованість зростала у сфері інформації та телекомунікацій і становила за 2017 рік 349%.

З одного боку, економічний спад не спричиняє значного зростання рівня безробіття – вже тривалий час він є майже незмінним і не надто високим (за IV квартал 2017 р. – 9,9 %, за 2016 р. – 9,3%, за 2015 р. – 9,1%, 2014 р. – 9,3%,), а незадоволення населення становищем на ринку праці призводить не до відкритих виступів, а до інших проявів протесаной реакції – розчарування та зниження економічної активності, прагнення до пошуку зайнятості за кордоном або у тіньовому секторі, у самозайнятості.

Останніми роками, починаючи з 2013 р., рівень економічної активності населення вікової групи 15–70 років скоротився з 64,9% до 61,5% (IV кв. 2017р.), а рівень економічної активності осіб працездатного віку дорівнював 71,2%. Найбільше падіння економічної активності спостерігалось у 2014 році, більшою мірою це стосувалося сільських мешканців та жінок (Рис. 3). Щоправда, три чверті цього контингенту становлять пенсіонери та учні/студенти, 20% – виконують сімейні/домашні обов'язки, решта причин не має суттєвого значення (групи зневірених, неактивних через стан здоров'я та через перебування на утриманні становлять по 1 %, решта є ще менш вагомими). Разом з цим, у такій, достатньо активній віковій групі (50–59 років), неактивними є 25,1% чоловіків та 36,9% жінок. Високою також є економічна неактивність сільської молоді 25–29 років – майже 25%. По регіонах – найвищі рівні неактивності (понад 40%) спостерігаються у західних областях: Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій.

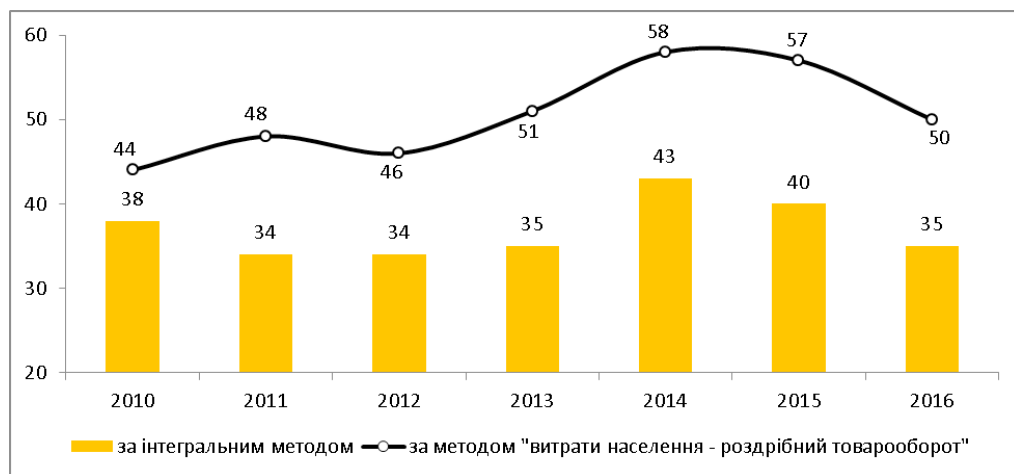
Рис. 3 Економічна активність окремих груп населення (%) представити в такому вигляді (з урахуванням даних за IV квартал 2017 р.)

Джерело: дані Держстату України

Водночас, в Україні сформувалася категорія людей, які живуть виключно за рахунок соціальної допомоги, не намагаючись шукати виходу зі стану бідності. Серед осіб, врахованих для призначення допомоги мало-забезпеченим сім'ям, майже 37 % є працездатними особами. Очевидно, це є ті групи, що потенційно мають здатність до праці, але є соціально вразливими щодо отримання підходящої роботи і тому або взагалі не працюють, або мають вкрай низькі заробітки. З одного боку, поширення цього явища пов'язане із нездатністю таких людей до самостійного виходу із ситуації, з іншого боку – із чинним законодавством, яке регламентує правила виплат мало-забезпеченим сім'ям і не стимулює активності отримувачів допомоги.

Іншою формою реакції на погіршення умов зайнятості та на низький рівень оплати праці є значне поширення тіньової зайнятості. Стосунки між працівниками, які отримують зарплату «у конвертах», та працюючими офіційно, стосунки між дійсно нужденними та тими, хто має доходи від тіньової зайнятості й одночасно отримує соціальні виплати, можуть виявитися потужним джерелом конфронтації. Для України зайнятість у тіньовому секторі являє собою значну соціально-економічну проблему. За розрахунками міжнародних інституцій та окремих експертів Україна належить до групи країн з надвисокими масштабами тіньової економіки – 45-50% ВВП і посідає

найнижчі місця у світових рейтингах. За даними Мінекономрозвитку України¹⁴ у 2016 р. рівень тіньової економіки, розрахований за інтегральним методом, дорівнював 35% від офіційного ВВП, а за методом «витрати населення – роздрібний товарооборот» – 50%. При цьому значний сплеск тіньової економіки спостерігався у 2014 році

Рис. 4. Рівень тінізації економіки України, за окремими методами (% офіційного обсягу ВВП)

Джерело: Міністерство економічного розвитку і торгівлі

Доходи від тіньової діяльності не оподатковуються, через що бюджети різних рівнів та соціальні фонди втрачають значні кошти. Розвиток неформальної та тіньової зайнятості негативно впливає на економічне зростання в цілому, обмежує надходження до державного бюджету і тим самим посилює нерівність у доходах, оскільки перерозподіл доходів у суспільстві відбувається на користь нечисленних груп, які мають до них доступ. Відбувається викривлення справедливості податкової системи – податкове навантаження переміщується на законотворчу частину суспільства. Як наслідок, у певній частині населення формується правовий нігілізм, зростає соціальна напруга. Крім того, тіньові доходи, що обертаються у цій сфері у вигляді готівки, використовуються у корупційних схемах, протизаконній і кримінальній діяльності, породжують конфлікти, які розв'язуються із застосуванням насильства. Тіньова зайнятість позбавляє працівників соціальних гарантій – оплати тимчасової непрацездатності, виплат у разі нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, допомоги з безробіття,

пенсійного забезпечення, тобто того, навколо чого солідаризується суспільство. Суспільній солідарності перешкоджають протиріччя між економічно та соціально активними верствами і утриманнями, які орієнтуються виключно на соціальну допомогу. Інтереси економічно активних груп населення, які своїми доходами формують державні ресурси через податки та збори, апріорі вступають у протиріччя з інтересами утриманців, які повністю залежать від державних соціальних трансфертів (діти, інваліди, отримувачі адресної соціальної допомоги, пенсіонери та зареєстровані безробітні).

Зростаючий дефіцит державних страхових фондів традиційно покривається бюджетними дотаціями, особливо з кожним роком зростає покриття дефіциту Пенсійного фонду, що зумовлено об'єктивними демографічними факторами. Проте і безпосередньо соціальні видатки бюджету не перестають зростати випереджаючими темпами: якщо загалом видатки зведеного бюджету зросли за 2016 р. на 22,9%, то видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення – на 46,5% або майже на 82 млрд грн. Ситуація може покращитися за підсумками 2017 р., оскільки вперше за період незалежності України була зроблена спроба принципово відірвати мінімальну заробітну плату від решти державних соціальних гарантій.

Загалом, основна проблема діючої системи державних соціальних стандартів та гарантій в Україні полягає у функціональній неузгодженості її окремих складових, що, в свою чергу, штучно зміщує акценти в бік політичних домовленостей та посилює популістський аспект. Ключовою проблемою тут виступає відсутність встановлених співвідношень між основним державними соціальними гарантіями, насамперед між мінімальною заробітною платою та мінімальною пенсією. Це призводить не лише до викривлень у системі соціальних гарантій, а й до розбалансування базових економічних співвідношень – між доходами від зайнятості та соціальними трансфертами. Наприклад, у 2005 р. в структурі доходів населення заробітна плата становила лише 40,5%, а соціальна допомога та інші поточні трансферти – 42,0%. Така ситуація стала прямим наслідком викривлень структурних співвідношень у системі державних соціальних стандартів та гарантій упродовж 2004–2005 років. Останні дані (за III квартал 2017 р.) свідчать про позитивні зміни у макропоказниках – заробітна плата зросла у структурі доходів населення до 43,3%, а частка соціальних трансфертів зменшилася до 31,8%. Можна припустити, що позитивну роль відіграло дворазове підвищення мінімальної заробітної плати з січня 2017 року.

Проблема вказаного співвідношення є найбільш актуальною в умовах обмежених фінансових можливостей держави, натомість в умовах економічного зростання з'являється більше можливостей регулювання, які можна

використовувати в інтересах розвитку і недопущення зниження економічної активності населення. В моменти загострення кризових явищ в економіці та тотального дефіциту бюджетних ресурсів існує вкрай вузьке поле для впливу, оскільки будь-яка диференціація нівелюється за рахунок підтягування всіх державних гарантій до мінімальних суспільних стандартів. Таким чином, мінімальна пенсія практично зрівнюється з мінімальною зарплатою, а решта соціальних трансфертів також поступово до неї наближуються. За такого розвитку подій солідарність активного українського суспільства виражається у «мовчазному» протесті – вона не вступає у відкриту конфронтацію, а обирає власну життєву стратегію – від активізації тіньової зайнятості до трудової міграції за кордон.

Конфлікт інтересів між донорами та реципієнтами державних ресурсів теоретично може перебувати у стадії м'якого протистояння з незначним коливанням у той чи інший бік відповідно до змін політичного вектора чи соціально-економічних реалій. Поглиблення протиріч і виникнення конфронтації може бути наслідком або серйозних структурних викривлень, або обтяження додатковими факторами, в тому числі неекономічного походження.

Крім конфронтації між працюючими та утриманцями, певні протиріччя спостерігаються і в середині, здавалося б, більш-менш однорідних груп, наприклад, у групі пенсіонерів. Загальний низький рівень пенсій та несправедливість пенсійного забезпечення стають джерелом як внутрішньогрупової конфронтації, так і конфронтації між групою пенсіонерів та працюючих. За даними опитування Центру Разумкова, серед проблем пенсійного забезпечення найбільше громадян України хвилюють неможливість вижити на пенсію без допомоги від дітей чи родичів (на це вказали 52,4% опитаних), а також велика різниця у розмірах пенсій «звичайних» пенсіонерів (колишніх учителів, лікарів, інженерів тощо) – на це вказали 40,5% опитаних¹⁵.

На початок 2017 року середній розмір призначеної місячної пенсії становив 2480 грн, що на 94% забезпечує фактичний прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність. Через це більшість пенсіонерів опиняється за межею абсолютної бідності (Рис. 5).

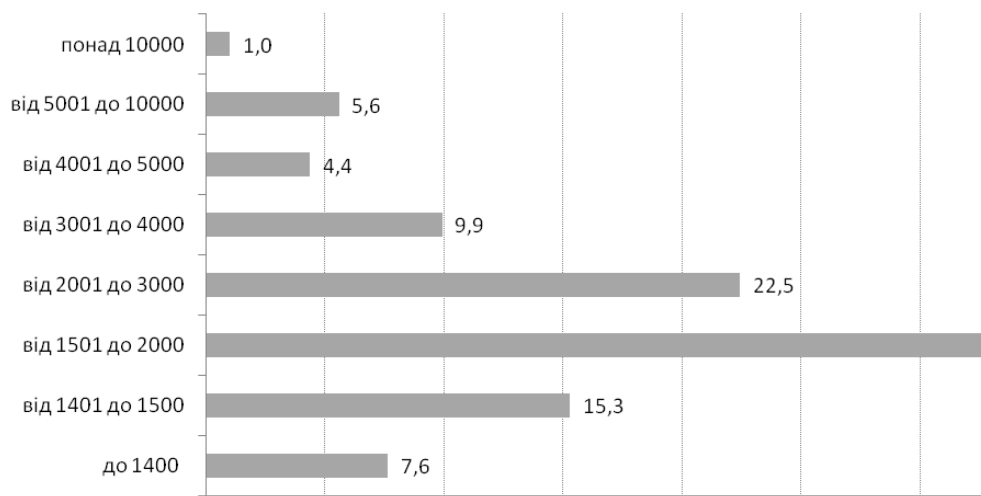

Рис. 5. Розподіл пенсіонерів за розміром пенсій, на 1 січня 2018 рік (%)

Джерело: дані Держстату України

Низький рівень пенсій переважної більшості пенсіонерів пов'язаний не лише з недосконалістю пенсійного законодавства, а й з недотриманням умов соціального контракту між поколіннями. Серед зайнятого населення доволі низький рівень охоплення пенсійним страхуванням: 23% зайнятого населення працюють неформально і не сплачують єдиний соціальний внесок (ЄСВ). А з 24 млн. населення працездатного віку страхові внески сплачують лише 12,9 млн. В умовах майже паритетної кількості пенсіонерів і платників внесків, призначені пенсії швидко знецінюються по відношенню до поточних цін і заробітків. Навіть після масштабного перерахунку пенсій, проведеного у жовтні 2017 р., середній розмір пенсії ледве сягає 32% середнього рівня заробітної плати. Неможливість адекватно індексувати призначені пенсії призводить до нерівності у пенсійному забезпеченні «старих» і «нових» пенсіонерів, коли за однакових показників страхового стажу та заробітку виникає істотна різниця залежно від року виходу на пенсію.

Недосконалість пенсійного законодавства в Україні проявляється дискримінацією в питанні року виходу на пенсію – різниця у пенсійному забезпеченні «старих» і «нових» пенсіонерів за умови однакового страхового стажу та заробітку може відрізнятись більш ніж втричі. За даними ПФУ, «старі» пенсії отримують 8,5 млн українців з 11,9 млн пенсіонерів¹⁶.

Крім того, серед зайнятого населення доволі низький рівень охоплення пенсійним страхуванням: 25% зайнятого населення не сплачує єдиний соціальний внесок (ЄСВ). А з 26 млн населення віком 18–60 років страхові внески самі сплачують лише 10,5 млн.

Незадоволення переважної більшості українців близько 93% опитаних викликає спеціальне пенсійне забезпечення чиновників вищого рангу. Також спеціальне пенсійне забезпечення державних службовців не підтримує 84,4%, суддів – 89,6% опитаних.

Таблиця 2

**Ставлення населення до спеціального пенсійного забезпечення
(розподіл респондентів за варіантами відповідей на запитання
«Чи підтримуєте Ви спеціальне пенсійне забезпечення
таких категорій працівників?»**

Категорії працівників	Підтримую	Не підтримую	Важко відповісти
Чиновники вищого рангу	2,8	92,8	4,4
Державні службовці та працівники місцевого самоврядування	7,1	84,4	8,5
Судді	5,0	89,6	5,4
Представники професій зі шкідливими умовами праці	75,7	17,1	7,2
Військовослужбовці	62,8	25,2	12,0
Представники інших силових структур	30,1	47,9	21,9

Джерело: Дослідження Центру Разумкова, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://old.dt.ua/UKRAINE/blizko-90-ukrayinciv-nezadovoleni-specpensiyami-mozhnovladciv-244874_.html.

Водночас, 75,7% респондентів підтримують спеціальне пенсійне забезпечення для представників професій зі шкідливими умовами праці, 62,8% – для військовослужбовців. Не підтримує спеціальне пенсійне забезпечення представників інших силових структур порівняна більшість опитаних – 47,9%; підтримують – 30,1%.

Конфронтація в цьому разі виступає формою прояву гострих суперечностей, які виникають переважно у періоди економічних спадів, проте зумовлені вони і системним порушенням структурних співвідношень у розподілі суспільних благ. До того ж, вектор політики з чітко вираженою популістсько-електоральною складовою впродовж двох останніх десятиліть посилював структурні викривлення та завдавав нищівного удару економіці. Стагнуюча економіка давала дедалі менше ресурсів для перерозподілу, посилюючи напругу між груповими інтересами. Склалася ситуація, коли забезпечити мінімальні потреби всіх верств населення можна було лише шляхом зрівнялівки на межі мінімальних стандартів.

Фактором суспільної конфронтації залишається надмірне майнове розшарування. Поляризація суспільства за рівнем матеріального добробуту

викликає негативну реакцію суспільства внаслідок порівняння у двох площинах – з попереднім власним досвідом або з уявленням про ідеальну систему розподілу суспільних благ. Україна за радянської доби мала налагоджену систему соціальних ліфтів, а прояви нерівного доступу та нерівних можливостей стосувалися певного кола ресурсів, що створювало потужний бар'єр на шляху досягнення особливих статусних характеристик. Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності населення відповідно до того, як доходи починали відображувати індивідуальну продуктивність та трудовитрати. Але зміни мали багатоаспектний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок факторів здебільшого неекономічного походження.

Ринкова економіка сама по собі провокує зростання нерівності за матеріальними ознаками, проте найбільший спротив суспільства викликає не нерівність як така, а недотримання принципу надання рівних стартових можливостей. Це створює у суспільстві атмосферу непорозуміння і навіть взаємної ворожості¹⁷. У таких умовах консолідація суспільства неможлива. З одного боку, значні масштаби низької доходності виводять для значної частини населення на перший план проблему фізичного виживання, нівелюючи світоглядні принципи, а з іншого – усвідомлення економічно необґрунтованої нерівності в суспільстві та зростаючої поляризації доходів викликають прогнозовану негативну реакцію більшості на ситуацію із забезпеченням соціальної справедливості.

Відсутність ціннісного консенсусу в суспільстві поряд з матеріальними негараздами формують атмосферу соціальної напруженості та конфліктів. І саме у цьому контексті переплітаються уявлення про справедливість існуючої системи розподілу благ та стереотипи щодо справедливості. Визначення межі матеріальної нерівності, що сприяє розвитку позитивної соціальної напруженості та стримує негативну, є основою для пошуку співвідношення між соціальною справедливістю та економічною ефективністю.

Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання. По-перше, поглиблення нерівності створює значну розбіжність інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики та стримувати суспільний розвиток. По-друге, за умови збереження існуючої структури суспільства з невеликою та нестабільною серединною групою не буде створено інвестиційної бази для зростання економіки.

Соціальні наслідки надмірного розшарування можуть бути не менш серйозними. В ситуації, коли підвищення інтенсивності праці не веде до

зростання добробуту, відбувається зниження ділової та загалом суспільної активності, зростання утриманських настроїв, зневіри та соціальної апатії. Значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з поширенням асоціальних явищ та соціально небезпечних хвороб, з падінням суспільної моралі, руйнацією світоглядних позицій, а також і з погіршенням здоров'я населення країни та зростанням показників смертності. Проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами, як соціальне виключення, зниження довіри як до держави, так і до інституту демократії.

Найбільшу загрозу являють собою крайні негативні прояви нерівності, які вступають у пряме протиріччя з гуманістичним цивілізаційним вибором: відбувається соціальне відторгнення як результат неконтрольованої нерівності за відсутності соціальної мобільності та дієвих соціальних ліфтів та посилюється дискримінація, яка «консервується» на законодавчому та/або звичаєвому рівні.

За роки незалежності Україна несвідомо (саме внаслідок світоглядних уявлень та прагнень більшості суспільства) будувала специфічну модель соціальної структури суспільства, за якої:

- категорично не приймаються ті прояви нерівності, які межують з дискримінацією та соціальним відчуженням. Політика, відповідно, націлювалася на мінімізацію крайніх проявів бідності та соціального відчуження, на законодавче закріплення рівних прав та свобод;

- допускається (принаймні категорично не засуджується) існування певної соціальної групи на вершині ієрархічної піраміди, яка може мати відмінну від решти суспільства якість існування;

- серед лівової частки суспільства існує незначна диференціація за матеріальними ознаками, але в умовах загально низького рівня життя ця група в цілому приречена на межування зі станом бідності.

Зазначена модель набула ознак поляризованого суспільства – коли незначна його частина (до 5%) має не лише кількісно, а й якісно вищі характеристики існування, а решта – балансує між бідністю і середньою доходністю.

За даними Державної служби статистики України щодо самооцінки купівельної спроможності доходів населення існують нечисленні крайні сукупності – у 2016 р. 6,2 % вказали, що їм вистачало коштів на задоволення всіх потреб та на заощадження, а 4,1% – не могли забезпечити навіть достатнього харчування. Поділ решти (майже 90%) населення на дві групи видається досить умовним, оскільки значний вплив має суб'єктивний фактор (Рис. 6).

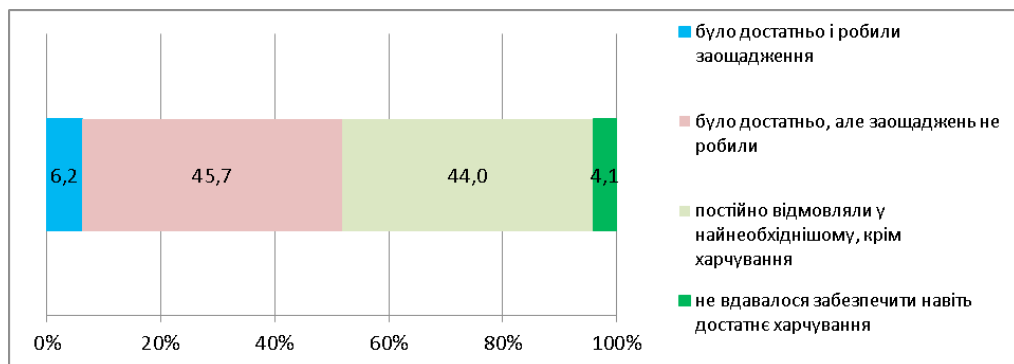

Рис. 6 Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів, 2016 р.

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Переважна більшість населення диференційована за доходами порівняно рівномірно та з незначними інтервальними відривами, що є симптомом нестабільності їхнього економічного статусу та вірогідності легкого переходу з вищої у нижчу групу та навпаки. Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої серединної групи, чії майнові та споживчі характеристики займали б серединне становище між надспоживанням та недоспоживанням.

Статистика торгівлі свідчить про суттєве зростання у 2016 р. доходів від продажу автомобілів та інших товарів тривалого користування, які не мають широкого поширення серед населення (Табл. 3). Доходи від продажу автомобілів та автотоварів виросли за рік майже у півтора рази, хоча курс долара залишався практично незмінним і не міг суттєво вплинути на вартість реалізованих товарів. Це відбувалося в ситуації стабілізації масштабів абсолютної бідності та крайньої бідності: дані 2016 року свідчать, що зупинився процес зростання рівня бідності за фактичним прожитковим мінімумом і навіть зафіксована незначна зворотна динаміка – 51,1% проти 51,9% за 2015 рік; рівень відносної бідності при цьому зріс з 22,9 до 23,5%. Отже, за незмінних масштабів бідності зростають обсяги реалізації високовартісних товарів, які традиційно купують найбагатші прошарки населення, а рівень відносної бідності, який виступає індикатором нерівності, починає зростати вперше з 2012 року. Це означає, що процес розшарування далі поглиблюється, незважаючи на оптимістичну динаміку показників – традиційних вимірників нерівності.

Особливо гостра конфронтація між вкрай багатими та рештою населення зумовлена безсоромним хизуванням першими своїми статками, які найчастіше нажиті незаконним або напівлегальним шляхом. Цей моральний аспект багаторазово посилює конфронтацію в суспільстві між групою

надбагатих людей, які практично отримують безмежну індульгенцією, та рештою суспільства, яке перебуває у стані невизначеності та невпевненості у застрашньому дні.

Відсутність консенсусу в суспільстві щодо сприйняття нерівності та формування відповідного вектору політики може ставати бар'єром перед спільним рухом вперед.

Таблиця 3

**Товарна структура роздрібного товарообороту підприємств в Україні
2015–2016 рр.**

	2015	2016	Темп зростання 2016/2015, %
Всі непродовольчі товари, млн грн на рік	287322	328073	114,2
з них:			
Комп'ютери, периферійне устаткування, програмне забезпечення	3413	4294	125,8
Аудіо- та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування	8757	11716	133,8
Автомобілі та автотовари	30080	44503	147,9

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

За інформацією Державної фіскальної служби України, у 2014 році доходи понад мільйон гривень задекларували 4612 осіб. Разом вони заробили 26,6 мільярда гривень. У 2013 мільйонерів було ще більше – 4671 людина. Щоправда, заробили вони дещо менше – 22,4 мільярда.

За 2016 рік 3504 особи задекларували дохід понад 1 млн грн. Порівняно з 2015 роком кількість мільйонерів зменшилася на 24%, або на 1180 осіб

Незважаючи на зменшення кількості мільйонерів, загальні суми їх доходів порівняно з минулим роком зросли на 13%, або на 3,2 млрд гривень.

Переважає більшість громадян, які задекларували понад 1 млн грн, обліковуються у Києві – 1686, у Харківській області нараховується 287 мільйонерів, Дніпропетровській – 216, Одеській – 211.

Суспільна конфронтація має також територіальний вимір. Відповідно до принципів соціальної справедливості, мешканці різних частин країни мають право на рівні можливості для задоволення своїх соціальних потреб. В реальності нерівномірність просторового розвитку зумовлює формування протиріч між окремими регіонами, територіальними об'єднаннями, центром та периферією, містом та селом. Об'єктивні прояви нерівності (в інфраструктурі, у можливостях зайнятості та проведення дозвілля, в доступності побутових послуг тощо) формують недружнє ставлення столичних

мешканців до вихідців із периферії та, навпаки, посилюють регіональні непорозуміння, загострюють міжрегіональні протиріччя.

За більшістю соціально-економічних показників м. Київ має значні переваги порівняно з іншими регіонами. Так, коефіцієнт депопуляції (відношення кількості померлих до кількості народжених) у Києві є меншим за 1,0, тоді як в середньому по країні він становить майже 1,7, а у 9-ти регіонах України перевищує 2,0; середня заробітна плата штатних працівників у м. Києві (у 1 кв. 2017 р.) в 1,6 раза перевищувала середньо-український рівень і в 2 рази перевищує рівень заробітної плати у Тернопільській та Чернівецькій областях (регіонів з найнижчими показниками); третина загальної площі введеного в 2016 р. в експлуатацію житла припадала на Київ та Київську область тощо. Саме через це показники людського розвитку в столичному регіоні можна вважати атиповими для України. Саме ця атиповість сприймається як «привілейованість» столичного життя і провокує протистояння професій щодо столиці. З іншого боку, прибулі з периферії також часто негативно сприймаються столичними мешканцями або через перевантаження міської інфраструктури, або через побоювання зростання конкуренції на ринку праці.

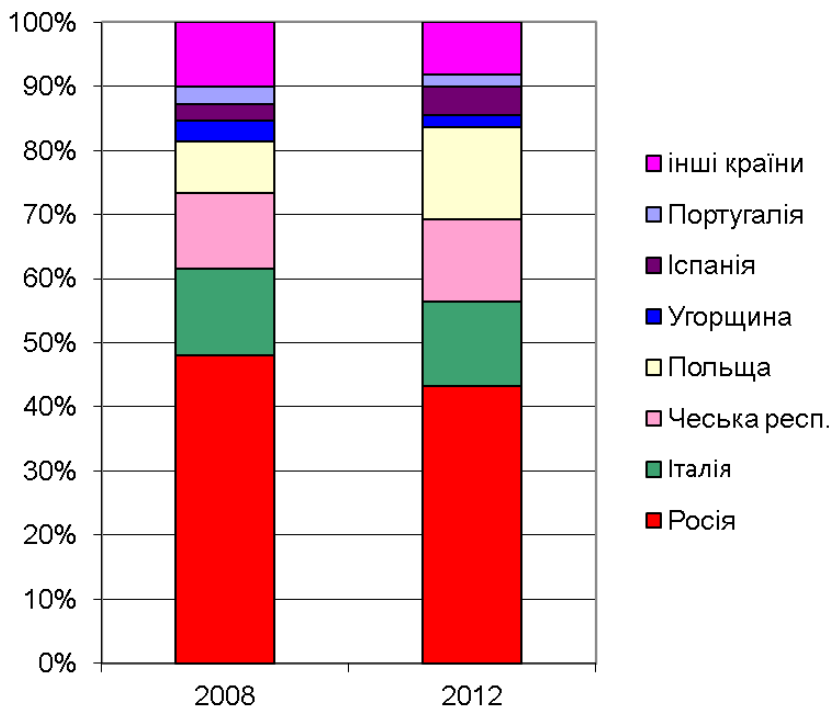
Найбільші протиріччя між містом і селом виявляються в соціальних деприваціях. Наприклад, понад половину сільських домогосподарств потерпають від відсутності закладів, що надають побутові послуги (серед міських – 6%), 40% – від незабезпеченості поселення послугами швидкої медичної допомоги (у місті – 3%), 26% – від відсутності поблизу житла медичної установи (у місті – 6%), 23% – від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою. Частка сільських домогосподарств, які потерпали від неможливості обладнати житло водогоним, ванною або душовою кімнатою, а також туалетом зі зливом всередині житла, у 7,1–5,4 раза вища, ніж серед міських. Кризовий стан багатьох малих міст також зумовлює соціальну вразливість їх мешканців. Стагнація виробництва, депресивний ринок праці, зношена інфраструктура ведуть до зменшення доходів та до вкрай незадовільної якості життя більшості населення таких міст. Реакцією активних мешканців на погіршення умов життя у таких містах є міграція або до великих міст, або за кордон. Поведінкові стратегії пасивної частини населення часто обмежуються лише очікуваннями державної допомоги. Такі реакції на першому етапі безумовно пом'якшують міжтериторіальну конфронтацію, але разом з тим вони консервують негативні наслідки дисбалансів, що загрожує виникненням у таких місцях небезпечних асоціальних осередків.

Чинником суспільної конфронтації є міграційні процеси, внаслідок яких у складі населення України сформувалися специфічні прошарки – іммігранти з різних країн світу, зворотні трудові мігранти, внутрішньо переміщені особи тощо. Вказані контингенти не є достатньо інтегрованими у місцеві громади, значною мірою відрізняючись від основної частини населення за способом життя та системою цінностей, що є підґрунтям для виникнення конфронтацій.

Україна до 2014 р. була переважно країною-реципієнтом робочої сили із середнім рівнем привабливості для бідніших країн. У 2016 р. кількість прибулих з-поза меж України (йдеться про т. з. стаціонарну міграцію, пов'язану із реєстрацією/зняттям з реєстрації за місцем проживання) скоротилася більш ніж удвічі порівняно з 2015 р. і майже утричі порівняно з 2014 р. Сальдо зареєстрованих зовнішніх міграцій населення у 2016 р. становило 7,8 тис. осіб, що є найменшим показником за період, починаючи з 2006 р.

Результати досліджень¹⁸ показують, що в Україні існує дискримінація вихідців з інших країн¹⁹, фіксуються факти напруженості у їхніх стосунках з місцевим населенням. Неприязне ставлення до себе як до іноземця на території України за даними згаданого дослідження помічали 30,3% опитаних іммігрантів. Найчастіше на таке ставлення скаржаться представники африканських країн, найрідше – вихідці з країн колишнього СРСР та країн розвиненої ринкової економіки. При цьому найчастіше іммігранти зазнають неприязного ставлення від осіб, які регулярно з іммігрантами не контактують (так звані «перехожі»). Частка студентів, які виявляють повне неприйняття щодо «нетрадиційних мігрантів», також є невисокою – не перевищує 10%²⁰. Однак саме ця десята частина студентської молоді і створює уявлення про наявність фону міжетнічної напруги у ВНЗ України.

У системі міжнародних міграційних контактів Україна на сьогодні залишається переважно країною-донором робочої сили. Кількість громадян у віці 15–70 років, які з початку 2015р. до середини 2017р. працювали або шукали роботу за кордоном, становила 1,3 млн осіб, або 4,1% населення відповідного віку²¹. Але реальні масштаби українського заробітчанства є більшими, оскільки обстеженням не могли бути охоплені члени домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там уже протягом кількох років. Загальна кількість зовнішніх трудових мігрантів на 2016 р. оцінювалася у 2,25 млн осіб²². Уявлення про країни-реципієнти вітчизняної робочої сили дає Рис. 7.

Рис. 7. Розподіл трудових мігрантів за країнами призначення (за останньою поїздкою) у 2008 та 2012 рр.

Джерело: дані загальнонаціональних обстежень з питань трудової міграції 2008 та 2012 рр.

Сьогодні в Україні спостерігається певне збільшення масштабів зовнішньої трудової міграції, в першу чергу за рахунок освіченої молоді²³. Наслідком стає зростання загального освітнього рівня мігрантів та трансформації їх вікової структури, а також зростання кількості мігрантів з неурегульованим статусом. Крім того, зовнішні трудові міграції дедалі більше втягують мешканців різних регіонів України, натомість частка мешканців західних областей серед заробітчан знижується.

Зовнішня трудова міграція та еміграція за межі України посилюють тенденцію до збільшення навантаження на економічно активне населення, погіршують співвідношення між працюючими та пенсіонерами. Щоправда, зараз вплив міграцій на трансформації вікової структури є меншим, порівняно з дією інших чинників²⁴.

У регіонах підвищеної інтенсивності трудової міграції за кордон можливим є також посилення протиріч між трудовими мігрантами та членами їх сімей, з одного боку, та рештою населення, з іншого боку, оскільки

використання доходу від трудової міграції на щоденні потреби призводить до зростання цін на місцевих ринках, наслідком чого стає зменшення купівельної спроможності населення, яке не має доходів від трудової міграції.

Особливим міграційним контингентом населення України, який сформувався починаючи з 2014 р. як реакція населення на анексію Криму та початок бойових дій на Донбасі, є внутрішньо переміщені особи. За даними Мінсоцполітики України станом на 27 листопада 2017 р. структурними підрозділами з питань соціального захисту населення взято на облік 1494,8 тис. переселенців, які звернулися з питань виплати належної їм пенсії або соціальної допомоги за новим місцем проживання²⁵. Найбільше ВПО зареєстровано у Донецькій (35,8%), Луганській (19,9%), Харківській (8,7%) областях та м. Києві (10,5%). При цьому не зареєстрованими залишаються тисячі ВПО, які не потребують допомоги у розміщенні або грошової допомоги. Орієнтовно кількість ВПО може бути оцінена у 2,5–4,5% від загальної кількості населення країни²⁶, тобто контингент ВПО чисельно зівставний з контингентом зовнішніх трудових мігрантів.

У складі ВПО сформувався чисельний контингент осіб, які вирішили закріпитися за новим місцем проживання і відмовилися від ідеї повернутися назад навіть після закінчення конфлікту. Дані низки опитувань ВПО, проведених УЦСР за замовленням МОМ у 2015–2016 рр., показують, що вони більш-менш влилися в приймаючі суспільства, хоча існують помітні проблеми з їх облаштуванням та адаптацією на новому місці проживання²⁷. Інтенсивність впливу міграції ВПО на функціонування регіональних ринків товарів та послуг є прямо пропорційною частці ВПО в загальній кількості населення (тобто інтенсивності збільшення кількості споживачів)²⁸. У більшості регіонів України вплив ВПО на функціонування ринків товарів та послуг є мізерним, тоді як у регіонах, де ВПО становить 2% і більше від кількості постійного населення, цей вплив є помітним, а в основних регіонах розселення ВПО – досить суттєвим.

За даними моніторингу ВПО, більше 2/3 цієї групи вважають себе інтегрованими до місцевої громади. Зазвичай активні та комунікабельні особи легко вливаються в нове оточення, а інші не можуть адаптуватися через свої звички та індивідуальні особливості²⁹.

За результатами опитування у листопаді 2017 р., дискримінацію через свій статус відчували 13,9% ВПО, насамперед в питаннях житла, зайнятості, медицини, стосунків з місцевим населенням.

Попри епізодичні повідомлення у ЗМІ про конфлікти між внутрішньо переміщеними особами та місцевим населенням немає обґрунтованих підстав говорити про масовість таких конфліктів. Загалом слід мінімізувати вплив таких випадків на громадську думку. Крім того, як урядовим структурам,

так і міжнародним організаціям слід працювати з представниками місцевих органів влади (особливо з працівниками служб, які займаються оформленням пенсій та соціальної допомоги) у напрямі підвищення рівня обізнаності відповідних працівників щодо потреб ВПО та уникнення упередженого ставлення до переселенців.

Як показало згадане дослідження з питань інтеграції іммігрантів 2013–2014 рр., саме частота контактів між іммігрантами і приймаючим населенням є чинником формування толерантних відносин між ними та важливим механізмом інтеграції іммігрантів і уникнення конфронтації. Те саме стосується інших міграційних груп. Тобто, важливою запорукою суспільної консолідації в Україні має бути посилення контактів між різними групами населення та пропаганда толерантності.

2.3. Соціальне напруження і ціннісні конфлікти

Усі відносини в суспільстві складаються з протиріч. Соціальні протиріччя мають різну форму проявів і різну ступінь конфронтаційності. Більшість соціальних протиріч проявляється у формі відмінностей. У будь-якому суспільстві, у будь-яких групах, спільностях існує безліч розбіжностей між їх складовими елементами. Однак це не означає, що будь-яка відмінність завжди, за будь-яких обставин, породжує соціальну напругу та конфлікти. Тільки та відмінність, яка ґрунтується на протиріччях інтересів різних сторін, на конкуруючих суспільних цінностях, які усвідомлюються сторонами як неприйнятні, стає джерелом конфліктів.

Найбільш об'єктивно вагомими соціальними протиріччями у суспільстві є відмінності людей за майновим і суспільним статусом, відмінності між бідними і багатими, між працівниками і власниками, керівниками і підлеглими. Хоча сприймаються ці відмінності у різні часи дуже по-різному. Звичайно, що у періоди кризового стану суспільства вони сприймаються значно гостріше, про що свідчать, зокрема, результати загальноукраїнського дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в червні – липні 2017 року. Так, 47% опитаних заявили, що конфлікт між багатими та бідними є гострим або дуже гострим, 43% опитаних висловили протилежну думку, 28% з них оцінили його як не дуже гострий, а 14% вважають, що конфлікту немає взагалі (кожен десятий респондент не визначився з відповіддю). Тобто, громадська думка з цього питання поділилася майже навпіл. Проте такий поділ є досить тривожним показником, оскільки йдеться не просто про наявність у суспільстві конфлікту між бідними та багатими, а саме про його гостроту.

Найбільше тих, хто вказує на те, що конфлікт між бідними і багатими є дуже гострим, серед тих респондентів, хто оцінив своє матеріальне становище як злиденне, – 31%. За ними слідує група, яка оцінила своє становище як бідне – 20%, яка відносить свою сім'ю до середніх – 16%. Як дуже гострий оцінюють такий конфлікт тільки 7% представників заможних сімей. Щодо багатих сімей, то їх оцінку гостроти конфлікту важко з'ясувати, оскільки до них важко дістатися у процесі масових анкетних опитувань. Ті респонденти, які оцінюють конфлікт між бідними і багатими як «гострий», становлять ще більшу частку у всіх групах достатку – серед злиденних сімей їх 37%, бідних – 29%, середніх – 27%, заможних – 20%. Лише 5% злиденних сімей вважають, що такого конфлікту взагалі не існує, не помічають конфлікту також 13% представників бідних сімей, 16% середніх, 33% заможних. Отже, суб'єктивно більше гостроту конфлікту відчують у бідних сім'ях.

Дещо інакший вигляд мають оцінки гостроти конфлікту між бідними і багатими серед вікових груп. Найменше респондентів, які вважають конфлікт між бідними і багатими дуже гострим, серед молоді до 30 років – 16%, а найбільше – у двох вікових групах: у віці 50–59 років і 70 та більше років – по 21%. В інших вікових групах відповіді з цього питання коливаються між 16 і 20%. З оцінкою «конфлікт гострий» найбільше респондентів знаходиться у віковій групі 40–49 років – 36%. У цілому ж найбільша частка респондентів вважає конфлікт гострим і дуже гострим у вікових групах 40–49 років і 70 років і більше. Можливо, що ці дві вікові групи найбільш гостро сприймають майнову поляризацію через те, що вони знаходяться у найбільш складних життєвих ситуаціях. Ті, хто має вік 40–49 років, вимушені допомагати сім'ям своїх дітей разом з онуками, а люди найстаршого віку потерпають від дуже низьких пенсій.

На сприйняття гостроти конфлікту між бідними і багатими майже не впливає місце проживання. Гострим і дуже гострим його вважають від 48 % до 50 %, які проживають у Києві, великих містах, а також у селах. Трохи відрізняються у цьому плані жителі невеликих міст. У них цей показник нижчий – 43%. Серед тих, хто вважає, що ніякого конфлікту між людьми у цій площині немає, найменше киян – 7%. В усіх інших типах поселень цей показник дуже близький – від 14% до 15%.

Населення різних регіонів також відрізняється відчуттям наявності конфлікту між бідними та багатими. Населення Південного регіону частіше оцінює цей конфлікт як дуже гострий – 27,5%, у той час як у Центрі і на Сході так оцінили конфлікт по 17% респондентів, а на Заході країни – 19%. В цілому ж конфлікт між бідними і багатими сприймають як сильний і дуже сильний 43% опитаних на Заході, 44% у Центрі, 49% на Сході і 59% на Півдні. Тобто, на Півдні країни протистояння між бідними та багатими

сприймається найбільш гостро. На цей показник слід привернути увагу державних органів. Згадану проблему доцільно було б вивчити у цьому регіоні більш детально, застосовуючи не тільки якісні, а й кількісні методи дослідження, щоб глибше зрозуміти мотиви такої оцінки конфлікту та знайти шляхи зниження його гостроти.

Гострота конфлікту між найманими працівниками і власниками сприймається населенням більш спокійно. Його вважають дуже гострим тільки 8% опитаних. Ще 18% оцінили його як гострий. Тобто, його гостроту відмічають майже вдвічі менше респондентів, ніж гостроту конфлікту між бідними і багатими – 26% і 47%. А на відсутність конфлікту між працівниками і власниками взагалі вказує 21% опитаних.

Як бачимо, гострота конфлікту між бідними й багатими вважається респондентами більш сильною, ніж напруження між найманими працівниками і власниками. Важко пояснити мотиви, якими керуються люди, даючи оцінку гостроти конфлікту у цих випадках, чому менше людей бачать конфлікт між працівниками і власниками. Можна уявити, що багатих в Україні часто сприймають як таких, хто несправедливим шляхом здобув статки. Про багатіїв, які мають величезні маєтки, яхти і літаки, багато розповідають на телебаченні і пишуть у газетах. Ці ж персонажі фігурують у повідомленнях про те, що вони тримають свої рахунки у офшорах, що вони ухиляються від податків, приховують своє багатство, записуючи його на своїх родичів, прислугу. Це викликає обурення, розглядається як соціальна несправедливість, самі багатства вважаються нечесно нажитими. Що ж до власників, то, можливо, їх розглядають як тих людей, що включені у суспільне виробництво, як тих, хто докладає зусиль зі створення робочих місць, сприяє зростанню економіки. Втім, для більш впевненого і обґрунтованого пояснення цих мотивів необхідно провести додаткові соціологічні дослідження.

Як індикатори соціального напруження на соціогруповому рівні застосовують такі показники як: 1) високий рівень незадоволення населення умовами життя (насамперед – матеріально-економічними); 2) посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів; 3) рівень політичного залучення – участі населення у легітимних формах громадсько-політичного життя (членство у партіях, громадсько-політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, контакти з представниками влади і т.п.); 4) рівень політичної активності – відчуття людиною неможливості законним (легітимним) шляхом впливати на соціальні процеси й політичні рішення, що заторкують її безпосередні інтереси. Існують і показники, що характеризують особистісний вимір соціального напруження. Це, наприклад, рівень тривожності або переживання респондентами різноманітних стресових

ситуацій чи відчуття невпевненості і страху перед майбутнім. Зокрема, за даними 2014 р, лише 34% опитаних зазначили, що не переживали за останні 12 місяців складних життєвих ситуацій, а за даними 2016 р. 46% опитаних відчували страх та/або тривогу за майбутнє країни.

Якщо проаналізувати дані моніторингу Інституту соціології НАН України за останні п'ятнадцять років, можна переконалися у наявності в суспільстві саме тривалого соціального напруження (Рис. 8). Як бачимо, ситуацію з року в рік стабільно оцінюють як напружену більше половини опитаних. Винятком був лише 2014 рік, коли панувала оцінка ситуації як критичної. Водночас сама по собі ця оцінка не дає змогу передбачити можливість вибуху, але досить добре може показувати, чи відбувається і якими темпами вихід із критичної ситуації

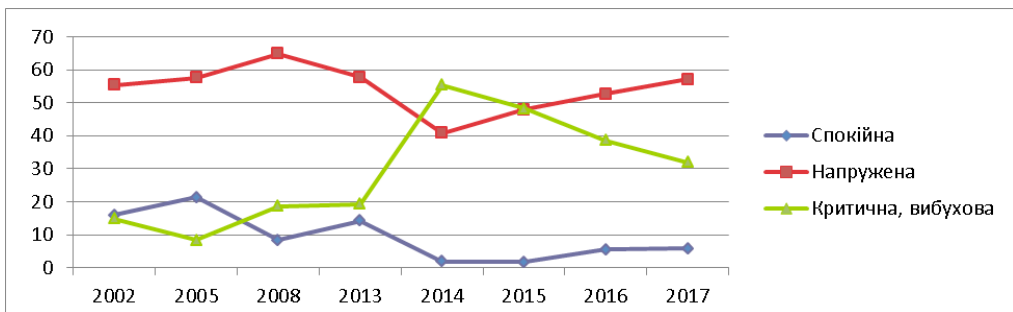
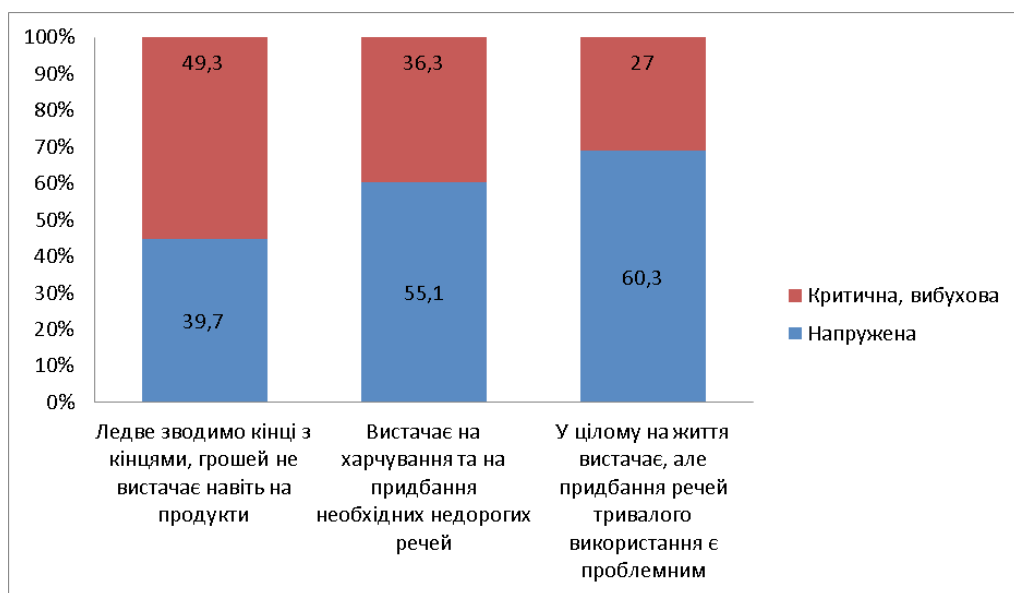

Рис. 8. Динаміка оцінки населенням соціально-політичної ситуації в країні

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: – Інститут соціології НАН України. 2002–2017 рр.

На сьогодні зростання оцінки ситуації як напруженої і паралельно падіння оцінки її як критичної свідчить про поступове зниження рівня конфліктогенності. Проте, оскільки він усе ще залишається досить помітним, важливим питання є виокремлення тих чинників, які найбільшою мірою сприяють оцінці ситуації як критичної. Розглянемо їх дію на прикладі даних 2017 р. згаданого вище соціологічного моніторингу.

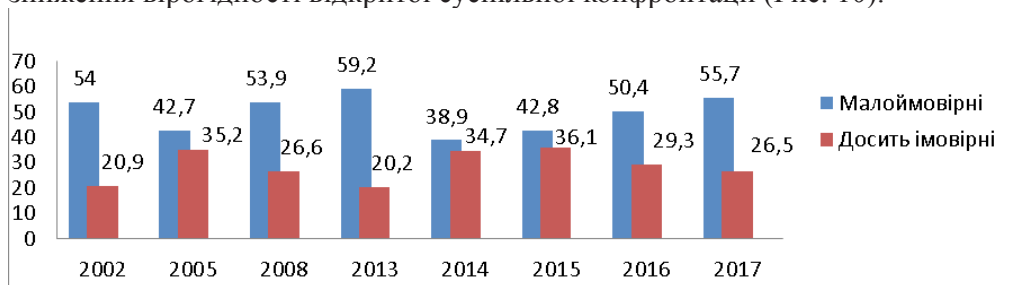
Серед усіх соціально-демографічних показників значимий вплив на оцінку соціально-політичної ситуації справляє лише стан депривації. Як бачимо на Рис. 9, з покращенням самооцінки матеріального стану зменшується (з 49,3% до 27,0%) і частка респондентів, які оцінюють ситуацію як критичну.

Рис. 9. Оцінка соціально-політичної ситуації представниками різних майнових груп (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К. – Інститут соціології НАН України. 2002–2017 рр.

Водночас сама по собі оцінка суспільної ситуації мало що дає з точки зору розуміння можливостей перетворення конфліктогенного потенціалу на реальний конфлікт. Для цього необхідно знову-таки звернутися до загальної оцінки можливості вибуху самими респондентами. Виявляється, що загальний тренд у довгостроковій перспективі так само вказує на поступове зниження вірогідності відкритої суспільної конфронтації (Рис. 10).

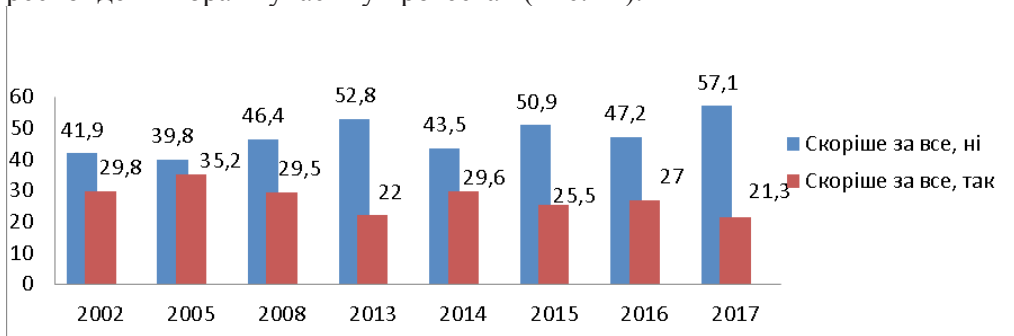

Рис. 10. Динаміка оцінки можливості масових виступів протесту у місці проживання респондентів у разі погіршення життя чи на захист своїх прав (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К. – Інститут соціології НАН України. 2002–2017 рр.

Нині кількість тих, хто вважає такі протести малоімовірними, одна з найвищих за останні п'ятнадцять років. Найменша різниця між кількістю тих, хто вважав протести малоімовірними, і тими, хто оцінював їх як досить імовірні, зафіксована саме на тлі реально високого протестного руху у 2005 та 2014–2015 роках. Водночас високий розрив між цими групами свідчить про зниження конфронтаційних очікувань. Важливо те, що чинники, які впливають на таку оцінку, є іншими, ніж ті, що дають ситуації оцінку як напруженої чи критичної. Тут головним є не характеристика становища самого респондента, а ситуація у місці проживання. Так, досить помітною є відмінність між оцінкою можливості протестів між містом і селом. У містах вона помітно вища, ймовірними вважають протести 33,6% містян і 15,8% селян.

Третім важливим компонентом оцінки ситуації є власна готовність респондентів брати участь у протестах (Рис. 11).

Рис. 11. Динаміка оцінки респондентами можливості особисто взяти участь у протестах (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: – Інститут соціології НАН України, 2002–2017 рр.

Загалом тенденція зниження потенціалу конфліктогенності прослідковується і у відповіді на запитання щодо оцінки власної готовності брати участь у протестах. Безумовно, йдеться лише про декларовані респондентом наміри, які у більшості випадків можуть і не втілитися у реальній поведінці. Проте сама по собі ступінь вираження таких намірів безумовно свідчить про наявність у суспільстві певного потенційного ядра протестної активності. В цьому сенсі нинішня ситуація характеризується скоріше не зменшенням соціальної напруженості, а наявністю стабільного ядра потенційних протестувальників, яке є досить усталеним у часі і коливається переважно у межах 25%. Суттєве посилення готовності до участі у протестах спостерігалось лише у 2005 р. Проте у 2013 р., напередодні тривалого соціального протистояння, готовність до участі у протестах була майже такою самою, як

зараз. Очевидно, що за рівнем сьогоденної готовності можливість протестних виступів не можна заперечувати. На відміну від попередньо розглянутих оцінок ситуації та вірогідності протестів, на які впливають такі чинники, як депривація та поселенські відмінності, готовність до особистої участі визначається насамперед особистісними характеристиками учасників. Вона значно менша серед жінок та людей старшого віку. Чинник депривації хоча і виявляє свою дію, є похідним від вікових характеристик, оскільки його дія не фіксується при обмеженні віку респондентів границею 55 років. Впливовою є і мовна ідентичність. Серед україномовних готових особисто взяти участь у протестах 24,2%, а серед російськомовних – 17,6%. Накладається дія цього чинника і на регіональну специфіку. У Західному регіоні особисто готові брати участь у протестах 24,4%, натомість на Сході таких 18,5%.

Отже, загальним трендом є зменшення потенціалу конфліктності. Але це зовсім не дає підстав для загальної характеристики ситуації як потенційно безпечної. Хоча від критичної фази протистоянь суспільство поступово повертається до стану «тривалого напруження», сам цей стан має бути проаналізований з точки зору тих ключових векторів, які його визначають.

Впливовість чинників, які сприяють зростанню напруження, можна оцінити на основі відповідей респондентів, які мали обрати з запропонованого переліку те, що, на їхню думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруження в суспільстві останнім часом (Рис. 12).

Рис. 12. Оцінка важливості чинників, що викликають напруження, 2017 (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Помітним чинником, що створює атмосферу напруження, є продовження військового конфлікту на Сході України, оскільки сам факт

тривалого протистояння, в якому постійно гинуть люди, є джерелом постійної тривоги та неспокою.

Близько половини опитаних відчують напруження через соціально-економічні проблеми – безробіття та постійне падіння реальних доходів. Фактично ту саму картину можна побачити і у відповідях на питання про те, чого люди бояться найбільше. Головними джерелами страхів є зростання цін (77,2%), не виплати зарплат, пенсій (62,8%) та безробіття (60,2%). Суттєвим чинником напруження є незадоволення владою, пов'язане з корупцією (44,5%) та безкарністю і свавіллям чиновників (41%), а також недовіра та розчарування діями влади (34%).

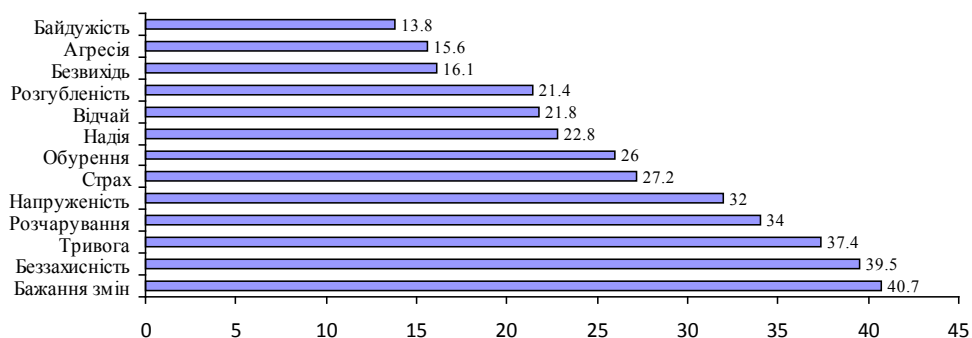
Проте сама лише констатація наявних джерел напруги не дає відповіді на питання про найбільш ефективні шляхи їх нейтралізації. Проблеми ці утворюють складний комплекс – тісно переплетені одна з одною і очікування населення щодо їх вирішення не є віддзеркаленням їх загальної важливості. Хоча головним джерелом напруження населення вважає бойові дії на Донбасі, найбільшою мірою сприятиме зниженню поточної напруженості, на думку людей, боротьба з корупцією (Рис. 13). Натомість радикальні дії, зокрема спрямовані на швидку зміну влади, на сьогодні не розглядаються як дієвий механізм зниження напруження.

Рис. 13. Механізми зниження напруження в оцінках населення, 2017 (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Загалом атмосфера напруження досить добре відбивається у емоційному стані населення. Домінують в оцінках сьогоденних переживань та почуттів негативні настрої (Рис. 14)

Рис. 14 Оцінка сучасної психологічної атмосфери у суспільстві, 2017 (%).

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Водночас слід звернути увагу на два ключові моменти. По-перше, головним почуттям є бажання змін, а отже, загал, налаштований на перетворення, чекає на них. По друге, попри загалом негативний емоційний фон, він скоріше свідчить про те, що напруження поки що має перспективи перетворитися на конструктивні дії, оскільки потенціал руйнівних переживань, зокрема агресії, незначний, її назвали типовим почуттям всього 15,6 % опитаних.

У цілому готовність до протестів зростає разом зі зростанням відчуття напруженості. Серед тих, хто не буде брати участь у протестах у разі, якщо вони почнуться, загальний рівень напруженості в країні оцінюється балом 6,62 (за десятибальною шкалою від 1 – цілком спокійна до 10 – вибухо-небезпечна). Натомість серед готових брати участь у протестах цей показник становить 7,29 бала. Готовність до протестних дій наростає мірою посилення відчуття розчарування та обурення. Серед потенційних протестувальників розчарованих 41,2%, а обурених 31,1%, серед лояльних таких, відповідно, 30,2% та 23,9%.

Спрямування активності протестувальників також не складно передбачити, порівнюючи оцінку тих чинників, які, на думку респондентів, найбільшою мірою впливають на зростання напруження в суспільстві. Якщо оцінки важливості соціально-економічних чинників в обох групах подібні, то стосовно оцінки влади розбіжності досить значні. Серед тих, хто готовий протестувати, безкарність та свавілля чиновників вважають джерелом напруження 52%, серед тих, хто протестувати не буде, таких лише 37,4%. Так само значно відрізняються оцінки важливості чинника корупції та хабарництва (50,8% проти 43,6%) та недовіри і розчарування у діях влади (40,4% проти

30,4%). Найдієвішим чинником зменшення напруження в обох групах вважають викорінення корупції у верхівці влади, але серед протестувальників ці очікування виражені сильніше (68,1% проти 60,8%).

Про напрями найбільшого потенційного напруження дають уявлення результати всеукраїнського опитування, проведеного Центром Разумкова та фондом «Демократичні ініціативи» у травні 2017 р. Респондентам було запропоновано перелік ситуацій, в яких вони готові чи, навпаки, не готові взяти участь, а міра готовності визначалася за шкалою від повного заперечення можливої участі у протестах («ніколи не братиму участь») до часткового («зрідка сам братиму участь»), постійного («готовий постійно брати участь, якщо протести не триватимуть надто довго») і, нарешті, максимально можливого залучення («готовий постійно брати участь, скільки б не тривали протести»).

Отримані результати викладені у Табл. 4

Таблиця 4

Ієрархія векторів соціального напруження на основі готовності до участі населення в протестах*

Можливі приводи для протестів	Група активних протестантів** (%)	Середнє значення
значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів	27,3	1,878
тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо	24,3	1,809
відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі	24,8	1,787
масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захватом) підприємств чи установ	24,3	1,738
дозвіл продажу сільськогосподарської землі	23,6	1,726

* Середнє значення вираховувалося за шкалою: 1 – не братиму участі; 2 – зрідка братиму участь; 3 – братиму участь, якщо протести не триватимуть довго; 4 – братиму участь, скільки б не тривали протести.

** Ті, хто обрав варіанти 3 та 4.

Продовження таблиці 4

нехтування місцевою владою інтересів громади (видача дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку і т.ін.)	22,1	1,688
непритягнення та звільнення від відповідальності посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння	22,0	1,677
втрата вкладів у банках	21,7	1,660
законодавче закріплення Верховною Радою надання особливого статусу "ДНР" і "ЛНР" до відновлення Україною контролю над кордоном	10,8	1,370
істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ	5,6	1,220

У повній відповідності з зафіксованими вище трендами, можна констатувати, що в цілому загальна активність потенційних протестувальників досить низька і коливається у межах від «зрідка братиму участь» до «не братиму участі». Найбільш потенційно напружуваними є чинники деприваційні, пов'язані з неможливістю задовольняти власні матеріальні потреби.

Резонансним на сьогодні залишається питання земельної реформи, яке викликає найбільший спротив в оцінці дій влади. Також не залишиться без реакції нехтування місцевою владою інтересів громадян і потурання корупціонерам. Водночас слід зазначити, що група активних протестувальників майже по усіх векторах становить більше 20% опитаних, що збігається з загальним рівнем протестної активності і є достатнім для формування на цій основі активних протестних виступів. Винятком є лише «непопулярні кроки» у вирішенні питання «ДНР»/«ЛНР», щодо яких готові активно протестувати лише близько 10% опитаних, та проблеми утисків російської мови, де ядро протестувальників лише трохи більше 5%.

Якщо порівнювати групу тих, хто не готовий брати участь в протестах, з тими, хто скоріше за все готовий взяти у них участь, можна виокремити певні характерні риси групи активних протестувальників. Насамперед – це соціально-демографічні характеристики, в цій групі більше чоловіків (50,4% проти 42,7% серед тих, хто не буде протестувати) і менше тих, кому більше 60 років (19,8% проти 28,5%). Крім того, ця група вирізняється у

мовному відношенні, тут значно більше україномовних респондентів (72,2% проти 58,4% серед тих, хто не буде протестувати) і менше російськомовних (відповідно, 26,2% проти 37,1%). Група активних протестувальників також має трохи кращий матеріальний стан.

Соціальне напруження, що фіксується в українському суспільстві, стійко підтримується ментальними особливостями різних груп населення, які проявляються стійкістю і рухливістю його ціннісних преференцій. Зміни ціннісного середовища соціуму за останнє десятиліття свідчать про помітне зростання ціннісних установок на демократію й самореалізацію (як це характерно для розвинених західних суспільств), однак на тлі високої значимості безпеки й матеріального статусу (Рис. 15).

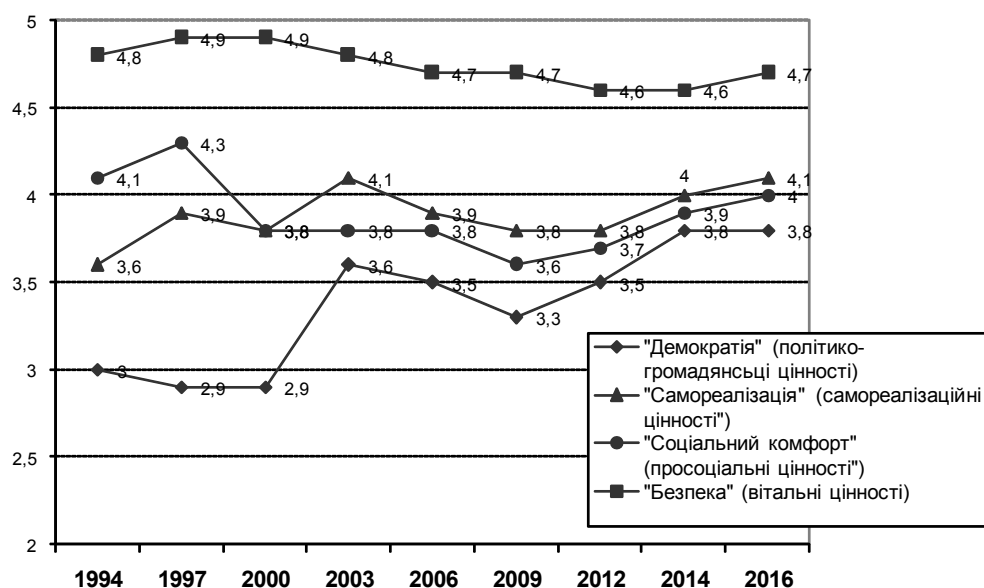

Рис. 15. Динаміка ціннісних синдромів
(агреговані середньозважені бали за 5-бальною шкалою)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Ціннісні орієнтації різних соціальних страт і соціокультурних категорій далеко не однорідні, однак за достатньої когерентності загальних ціннісних виборів цілком очікувані й зрозумілі. Культурні наміри, перспективи професійної й підприємницької діяльності більш значимі для молоді. За даними 2016 р. цінність «підвищення освітнього рівня» дуже та скоріше

важлива для 87% людей до 30 років і 70% для тих, хто старше 55 років; «цікава робота» – 91% і 69%, «можливість підприємницької ініціативи» – 70% та 55%, відповідно. Для найбільше матеріально пригнічених груп більшість соціальних цінностей не мають настільки вагомого значення, як для всіх інших. Етнічних росіян дещо менш, ніж українців, надихають ідеї державної незалежності України (73% vs 84%), демократичного розвитку (61% vs 77%.), національно-культурного відродження (64% vs 75%).

Але найсуттєвішим чинником ціннісної гетерогенності суспільства залишаються регіональні розбіжності, що мають відомі історико-культурні й структурні обґрунтування, актуалізовані поточними подіями і наявним суспільним станом. В останні роки на Заході й у Центрі країни ціннісні синдроми «Соціальний комфорт», «Самореалізація» та «Демократія» статистично значно підвищили свій статус, але на Півдні і тим більше на Сході ціннісні зміни менш виразні і рейтинги важливості демократії залишаються нижчими. Зіставлення карт ціннісної сегментації України 2006 і 2016 рр. вказує на стійке відтворення регіональних ціннісних преференцій, що вимагає їхньої адекватної оцінки в запобіганні ризикам державної політики й суспільної комунікації (Рис. 16, 17).

Регіональна неузгодженість ціннісних установок виявляється в перевазі однієї з позицій досить загальної дилеми, що протиставляє власну близькість цінностям і нормам жителів європейських або східнослов'янських країн. Сьогодні, після стількох останніх подій, які безсумнівно могли б вплинути на відчуття подібної близькості або відторгнення, третина громадян України різною мірою співвідносять себе з європейською традицією (загалом 31,1%, у т.ч. від 45,5% на Заході до 28,4% на Сході), дві п'ятих – із традицією східнослов'янських країн (відповідно, 44,7% – 7,3% – 56%). Навмисно безапеляційний політизований вплив на повсякденне сприйняття щодо цього питання не сприяє завданням, що консолідують соціум.

Points-rows and points-columns (axis F1 and F2: 96 %)

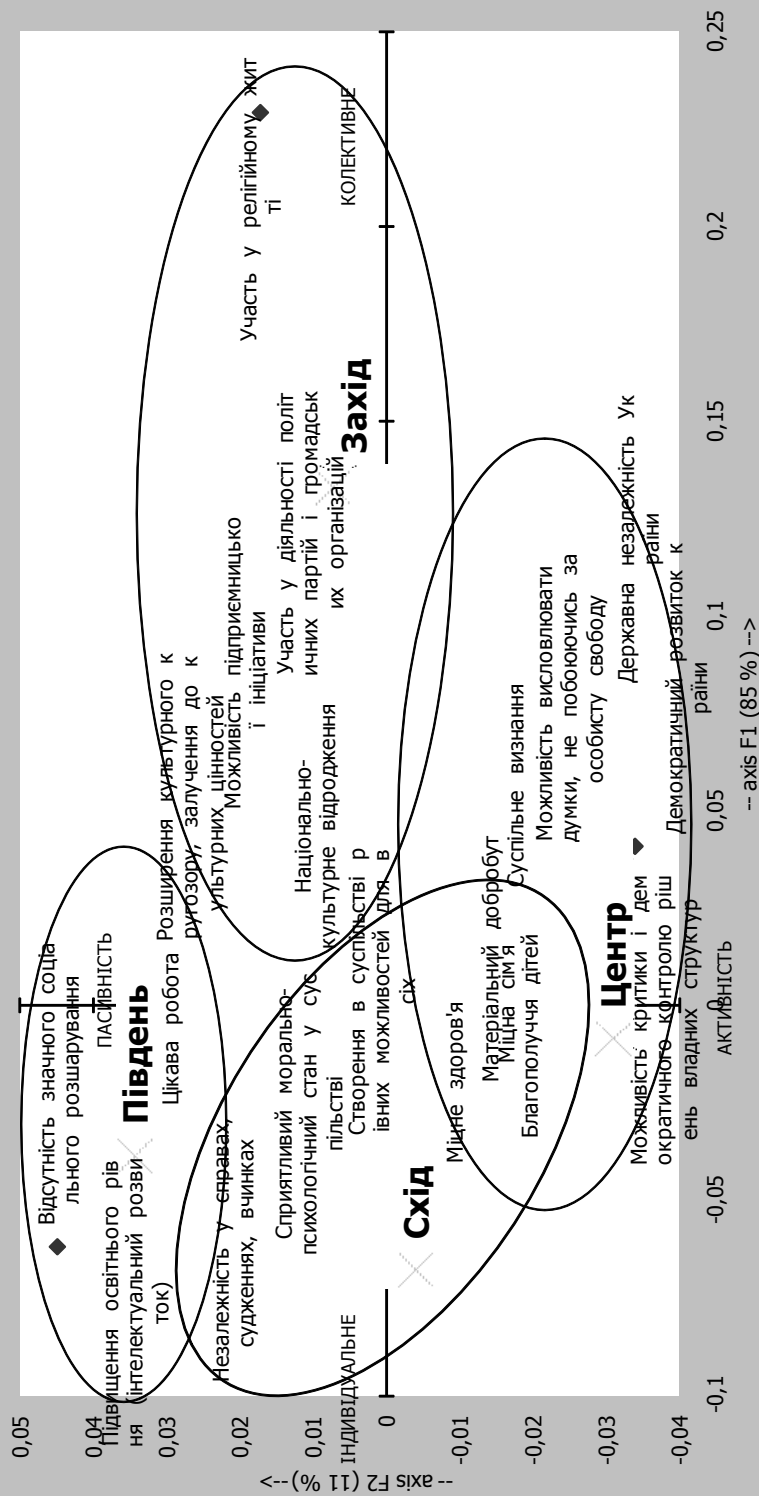
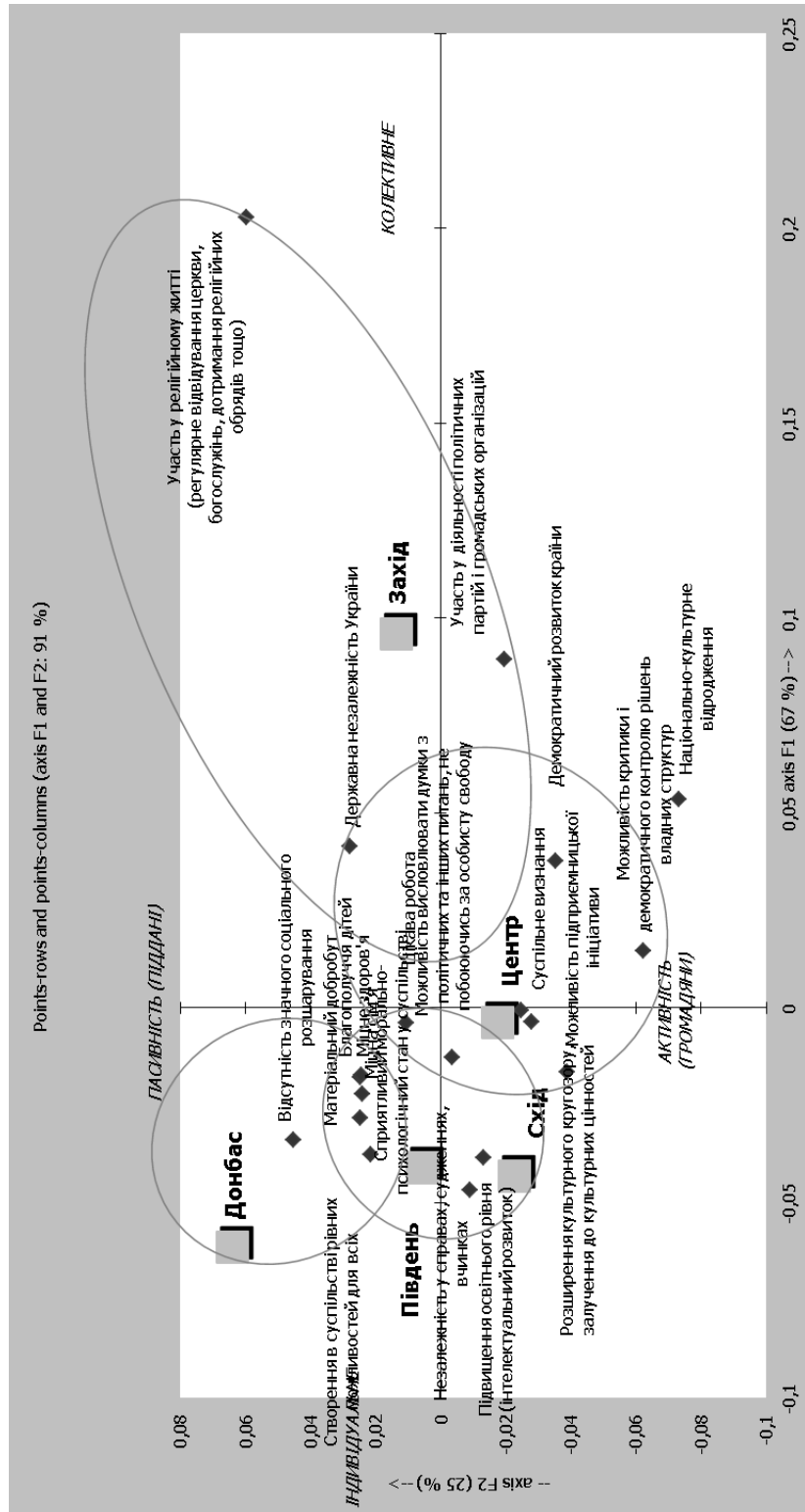

Рис. 16. Ціннісна сегментація України: регіональний контекст, 2006 (N=1800, correspondence analysis)*

$\chi^2 = 150.187$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 75.625$, за $df = 57$

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006.

Рис. 17. Ціннісна сегментація України: регіональний контекст, 2016 (N=1800, correspondence analysis)*

* $\chi^2 = 122.149$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 97.353$, за $df = 76$ Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2016.

Суттєвим фактором утримання соціальної напруженості є й політико-ідеологічні уподобання населення, які можуть бути агреговані як «ліві», «центристи», «праві». Звичайно, в сучасному суспільстві таке розрізнення відтворює лише в загальному виді класичну класифікацію ідеологічного спектра, оскільки більша частина населення не ідентифікують свої диспозиції таким чином. Проте в умовах надзвичайних подій останніх років політико-ідеологічна ідентичність соціуму набуває виразнішої концентрації (Табл. 5).

Таблиця 5

Зміни у політико-ідеологічній сегментації суспільства (%)

	2012 р.	2016 р.	2017 р.
"Ліві"	20	13	9
"Центристи"	14	14	14
"Праві"	13	20	22
"Неідентифіковані"	53	53	55

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Наведені дані показують, що за період 2012–2017 рр. відбулося значне зменшення прихильників «лівої» політико-ідеологічної течії. Натомість значно збільшилася кількість «правоорієнтованих» громадян. При цьому, якщо у 2012 р. прихильники «правих» і «центристів» разом переважали прихильників «лівих» на 7%, то у 2016 р. (в умовах надзвичайних подій, пов'язаних із військовою агресією Росії на Сході країни) ця перевага становила вже 21%, а в 2017 р. – навіть 27%.

Спостерігається деяка, хоча й не визначальна для загальної суспільної атмосфери, кореляція між етно-мовними та ідеологічними уподобаннями. Етнічні українці є більш «правими» за політичними поглядами (5,4 бала), ніж етнічні росіяни (4,7 бала). Так само як і україномовні респонденти (5,7 бала) порівняно з російськомовними (4,9 бала) і двомовними (4,8 бала). У політико-ідеологічній диверсифікації присутній також і регіональний та віковий чинник: Західний регіон України вирізняється більш «правими» політичними поглядами (середній бал – 6,3), а Східний – найбільш «лівими» (4,5 бала). Респонденти молодшого та середнього віку є більш «правими» за політичними поглядами, ніж представники найстаршої вікової групи (60 і більше років)³⁰.

Розбіжності ставлення виділених сегментів до ключових для соціуму питань економічного, політичного та аксіологічного характеру викликають перманентні дисонанси політико-ідеологічних уявлень, що можуть загострюватися або згладжуватися, відповідно впливаючи на суспільний

клімат. Насамперед це стосується орієнтацій щодо зовнішньої політики (Табл. 6). У 2012 р ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі було протилежним у «лівих» (79% її схвалювали) і «правих» (61% її відкидали), але після російської агресії на Донбасі її прихильників серед «лівих» в 2015 р. стало майже вдвічі менше (46%), а серед «правих» частка тих, хто її відкидає, збільшилася на 20% (84%). При цьому «центристи» й «не ідентифіковані» помітно знизили позитивну установку (з 52% до 21%, з 57% до 24%) і підвищили негативну (з 28% до 62%, з 20% до 56%).

Таблиця 6.

**Зміни у зовнішньополітичних орієнтаціях прихильників
політико-ідеологічних течій (%)**

<i>Прихильники політико- ідеологічних течій</i>	Ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі			Ставлення щодо вступу України до Європейського Союзу		
	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Скоріше позитивно</i>	<i>Скоріше негативно</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Скоріше позитивно</i>
<i>"Ліві"</i> 2012 2015	11 33	10 21	79 46	37 45	37 20	26 35
<i>"Центристи"</i> 2012 2015	28 62	20 17	52 21	17 25	29 19	54 56
<i>"Праві"</i> 2012 2015	61 84	15 8	24 8	13 9	19 11	68 80
<i>"Неідентифіковані"</i> 2012 2015	20 56	23 20	57 24	20 28	34 25	46 47

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

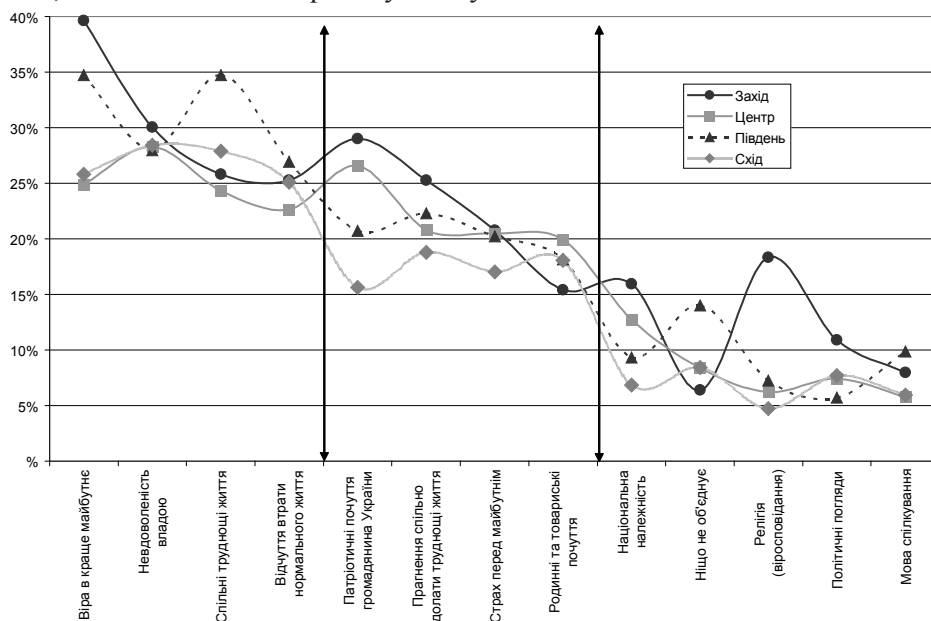
Відповідно, помітні зрушення у ставленні до вступу України до Європейського Союзу. «Праві» майже до максимуму підвищили кількість симпатиків (з 68% до 80%), а «ліві» – частку супротивників, хоча й не набагато (з 37% до 45%), тоді як половина «центристів» і «не ідентифікованих» практично не змінили свого позитивного ставлення (54–56%, 46–47%) за деякого підвищення установки на неприйняття (з 17% до 25% і з

20% до 28%). Тобто, орієнтації на зовнішньополітичний вектор і далі дотримуються дисенсусу, який у надзвичайних обставинах, що склалися сьогодні, має тенденцію до поглиблення. Наприклад, у період виборчих кампаній він ризикує досягати декомпенсованого стану, причому компроміси в політичних рішеннях не завжди ведуть до соціального консенсусу у поліментальному політико-ідеологічному середовищі.

Спільною турботою населення залишається пошук шляхів розв'язання збройного конфлікту на Донбасі. Ставлення громадян України щодо сценаріїв вирішення конфлікту на Сході країни помітно варіюється залежно від їхньої регіональної належності, не сприяючи розрядженню соціальної напруженості.

Згідно з уявленнями і думками людей, особливостей суспільного клімату, які можуть сьогодні виконувати консолідуючу роль, небагато. Причому регіональні відмінності тут також явно дають про себе знати (Рис. 18). У 2016 р. серед факторів, що об'єднують людей в українському суспільстві, понад чверть респондентів зазначають віру в краще майбутнє – 29,3% (на Заході 39,6%, на Півдні 34,7%), невдоволеність владою – 28,7%, спільні труднощі життя – 26,9% (на Півдні 34,7%), відчуття втрати нормального життя – 24,4%, тобто не тільки на негативну солідарність, зумовлену «зміною участі» більшості населення в останні роки, необхідністю матеріального виживання й критикою влади, але й оптимізм із приводу майбутнього.

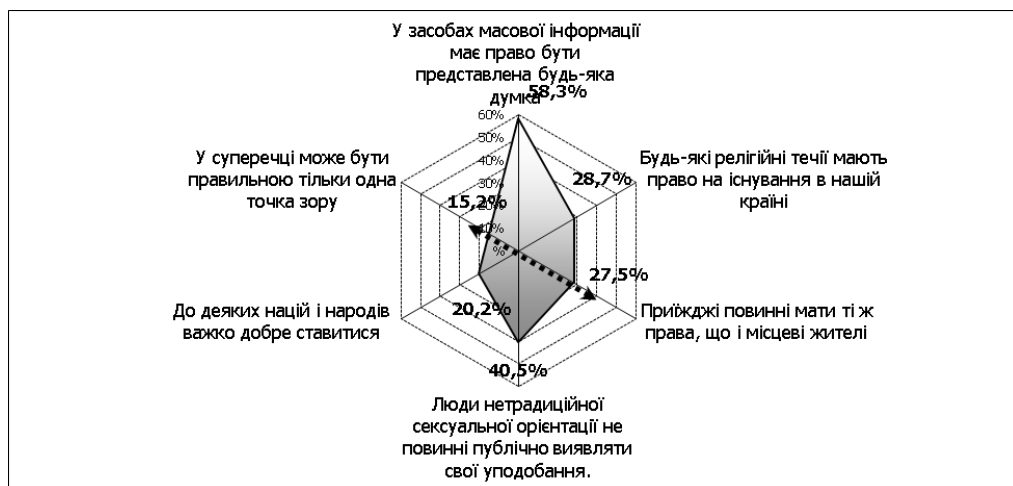
Рис. 18. Оцінка населенням основних чинників об'єднання українського суспільства, 2016

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2016.

Цей оптимізм пов'язаний зі сподіваннями на можливе поліпшення матеріальних умов життя й удосконалення державного управління. Що ж стосується факторів культурної й політичної властивостей, то вони ледь чи сприймаються як об'єднуючі суспільство підстави, залишаючись зонами відмінностей, що й можна очікувати від полікультурних соціумів: у цілому розцінюють як консолідуючі механізми національну належність тільки 11,2% (на Заході 16,0%, на Сході 6,8%), релігію (віросповідання) – 8,4% (на Заході 18,4%, на Сході 4,7%), політичні погляди – 8,1%, мову спілкування – 6,0%. В умовах зовнішніх і внутрішніх погроз державі політичні рішення та активність у культурних зонах може оцінюватися радикально протилежно, породжуючи ефекти, що диференціюють суспільство. Це очевидно на прикладі ставлення людей до перейменування міст, сіл, підприємств, вулиць, названих на честь лідерів радянського керівництва. Тільки в Західному регіоні переважає цілком або скоріше позитивна реакція на такі рішення (55,6% при 32,4% негативно налаштованих. В інших регіонах схвалює такі кроки п'ята частина (на Півдні 20,4%, Сході 22,7%, Донбасі 19,9%) і чверть жителів у Центральному регіоні, тоді як не згодні з нею 71,2%, 65,8%, 51,8% і 61%, відповідно. Відомо, що імена локацій, що асоціюються зі «своїм» простором, тісно пов'язані з усвідомленням власної ідентичності, збуджують екзистенціальний відгук, естетичну прийнятність, нагадуючи про гайдегеровську істину, що «мова – дім буття», перебудова котрого вимагає високої культурної компетентності. Тобто, кожний конкретний випадок «заміни імен» та інших символічних акцій у сфері культури виразно вимагає суспільних обговорень і пошуку найбільш прийнятних компромісів.

У полікультурному соціумі неагресивне співіснування відмінностей культурної й ідеологічної властивостей звичайно регулюється правом, чого важко досягти сьогодні в Україні через слабкість подібної традиції й ситуацію високої соціальної напруги. У війні, як прийнято вважати, толерантність не на часі. Проте на тестове питання, «чи варто було скасовувати смертну кару в Україні?», ствердно відповідають дедалі частіше. В 2006 р. – 20,3%, в 2013 р., до подій на Майдану, – 24,9%, в 2016 р., в умовах триваючого збройного протистояння на Донбасі, – 30,9%, у той час, як кількість незадоволених відмовою від радикального покарання засуджених зменшується – 54,5%, 50,3%, 43%, відповідно.

Толерантне ставлення до Іншого зазвичай суттєво залежить від предметної сфери, де цей Інший маніфестує свій статус, свої ціннісні й культурні преференції (Рис. 19.).

Рис. 19. Рівень толерантності українського суспільства за готовністю погодитися із запропонованими думками, 2017

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Якщо демократичну інтенцію щодо свободи слова й незалежних медіа підтримує більш половини жителів України (58,3%), і особливо на Сході, де люди бажають, щоб «їх почули» (63,2%), то за різноманітність та вільне існування релігійних течій виразно виступає лише більш чверті (28,7%), як і за права мігрантів, приїжджих, переміщених осіб (27,5%, від 21,1% у Західному регіоні до 35,1% у Східному, який найбільш гостро відчуває проблеми переселенців з Донбасу). П'ята частина опитаних за всеукраїнською (20,2%) вибіркою явно висловлюється за селективне ставлення до представників різних національностей, причому ця думка варіюється від 16,8% на Заході до 23,3% на Півдні. І найменша толерантність супроводжує тему ставлення до людей нетрадиційної сексуальної орієнтації, кому 40,5% жителів України не дозволили б привселюдно демонструвати свої уподобання. Але варто згадати, що років десять тому ця цифра була набагато вищою. Толерантності, як правило, протистоїть ризик потурання й байдужості, який виконує охоронну для суспільного й культурного порядку функцію, і міра, з якою слід схилитися в той або інший бік, звичайним громадянам нерідко не зрозуміла. Але в умовах електоральної маніпуляції їх думками й одночасного прилучення до цінностей демократичної культури останнім часом рівень толерантності, хоча й досить неспішно, але підвищується.

Негативно впливає на суспільну консолідацію недовіра до соціальної комунікації. Навпаки, довіра до неї позитивно впливає на зміцнення

консолідуючих ефектів, що сприяють формуванню нації співгромадян і ослабленню соціальної напруги. Однак українські медіа, які в 2017 р. були джерелом інформації для 90,2% громадян (на Донбасі – 75,9%), викликають усе ще фіксовану в останні роки протилежну реакцію. Показово, наприклад, що в 2017 р. тільки 17,8% вважали, що трансльовані медіа офіційні дані про жертви серед мирного населення на Донбасі «більш менш точні» (серед жителів Донбасу так думають лише 10,3%), тоді як більш половини опитаних оцінювали їх як явно занижені (55,3%).

Порівняно з 2013 р. рівень недовіри до українських медіа суттєво зріс в усіх регіонах і фактично далі втримується на тій самій позиції. В цілому, за даними 2017 р., не довіряє ЗМІ повністю або частково половина населення (50%), тоді як в 2013 р. скепсис щодо медіа був майже вдвічі нижче (29%) (Рис. 20).

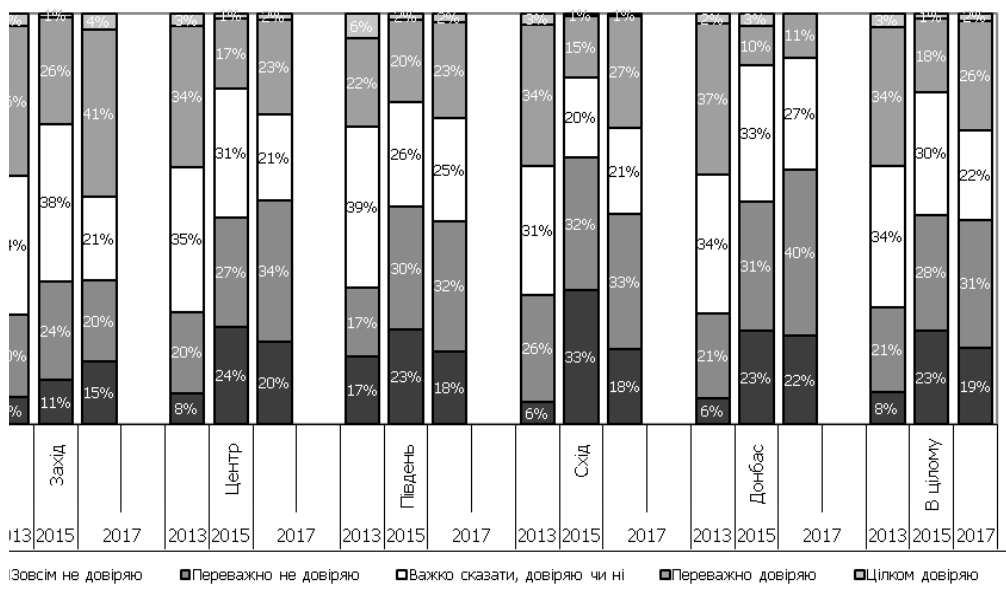

Рис. 20. Рівень довіри до медіа, 2013–2017 (%)

Джерело: Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2017.

Позитивні флуктуації щодо довіри до українських ЗМІ, які намітилися в 2016 р., стають більш стійкими й виразнішими, проте вони суттєво регіонально диференційовані. Ситуація на Заході найбільш сприятлива для соціальної комунікації через медіа: це єдиний регіон, де у ставленні до ЗМІ лояльність перевищує скепсис (45% vs. 35%), причому частка позитивного ставлення до українських джерел інформації навіть перевищує показники

2013 р. У Центрі, на Півдні й Сході також помітно частіше стали вірити публічно поширеним даним: до 25–28% регіональних аудиторій проти 16–22% в 2015 р., хоча рівень недовіри залишається тут вражаючим (до 50%, за очевидного падіння на Сході країни). На Донбасі, в зоні бойових дій або в безпосередній близькості до неї, де російські ЗМІ затребувані, доступні й активні і майже п'ята частина (19,3%) звертається до них за інформацією, недовіра до українських медіа особливо стабільна (62%) і ніяк не знижується порівняно з 2015 р.

Можливо, з підвищенням доступу до українських ЗМІ на Сході недовіра до них поступово зменшується, але залишається в силі й ухиляння людей від когнітивного дисонансу, і набута за останні роки звичка до скепсису. Звичайно, розширення можливостей одержання інформації з Інтернету, критичного пошуку додаткових джерел інформації, що характерно насамперед для молодих і зрілих аудиторій, які прагнуть бути в курсі подій і адекватно оцінювати те, що відбувається, дозволяє поблажливо оцінювати роботу українських медіа й не дуже на них розраховувати. У цілому сприйняття українських медіа переважно як політичного та ідеологічного мовця, як публічне виловлювання влади, або тих, хто до неї непереборно прагне, притлумлюють очікування від них неупередженої та достовірної інформації, перешкоджаючи інтегруючим тенденціям у суспільстві.

Соціальна напруженість у соціумі утримується й через стійкі ціннісні протистояння. Найсуттєвішим чинником ціннісної гетерогенності суспільства залишаються регіональні історико-культурні відмінності, актуалізовані поточними подіями й наявним суспільним станом. На Заході та в Центрі країни ціннісні преференції демократії, самореалізації, національної єдності помітно вищі, ніж на Півдні і, тим більше, на Сході, що вимагає адекватної оцінки ціннісної ситуації в запобіганні ризикам державної політики й суспільної комунікації. Політико-ідеологічні уподобання населення також провокують перманентні дисонанси у виборі зовнішньополітичного вектора розвитку країни, але європейські орієнтації поступально зростають серед прихильників різних політико-ідеологічних течій. Вразливість суспільного стану, зумовлена ціннісними, структурними, екзистенціальними конфліктами, багато в чому детермінована однієї з найбільш актуальних проблем українського суспільства – триваючою війною на Донбасі й пошуком шляхів і засобів відновлення територіальної цілісності держави. Ставлення населення до непідконтрольних територій, до самопроголошених республік неоднозначне, суперечливе, через що досі не знайдено такого рішення щодо цієї проблеми, яке дістало б розуміння та схвалення більшості.

2.4. Соціальна безвідповідальність як фактор конфронтації

Прояви соціальної безвідповідальності є одним з елементів підґрунтя конфронтаційних процесів у суспільстві. В їх основі – суперечності в інтересах суб'єктів соціальної взаємодії, які не знаходять остаточного розв'язання протягом тривалого часу і лише призводять до конфліктних ситуацій у політичній, економічній та соціальних сферах.

Тут і надалі під соціальною відповідальністю ми розуміємо модель поведінки, в рамках якої будь-який суб'єкт (персона, група осіб, корпорації, організації, державні інститути) узгоджує свою діяльність із суспільно прийнятими нормами та потребами, використовує такі способи досягнення цілей, які не завдають шкоди ані суб'єкту відповідальності, ані іншим людям, ані природі, ані суспільству. Соціальна відповідальність – це внутрішня культура, що мотивує громадянина до дотримання соціальних норм і визначених суспільством цінностей.

Протилежний полюс соціальної відповідальності – соціальна безвідповідальність, одним із наслідків якої є конфронтація та провокування нових зон конфліктності у суспільстві. Форми соціально безвідповідальної поведінки, що найчастіше стають детонаторами суспільних вибухів, – це політичні маніпуляції, діяльність бізнесу, головним мотивом якого є економічна раціональність (засіб прийняття рішень, що заснований на прагненні отримати найбільший економічний результат з мінімальними затратами необхідних ресурсів), необ'єктивне висвітлення подій у ЗМІ, маніпулятивна інтерпретація історії тощо.

Одна з визначальних причин низького рівня соціальної відповідальності сьогодні – наслідки колишнього радянського минулого. Радянська патерналістська модель взаємовідносин влади та громадян, за якої влада забезпечувала потреби останніх в обмін на можливість диктувати громадянам моделі публічної та приватної поведінки, призвела до формування певних настанов, цінностей і стереотипів у значної кількості українців. Ідеться про спрямованість на підпорядкування, ухиляння від особистої відповідальності, конформізм. Клітинний рівень феномену соціальної відповідальності – особистісний рівень, і якщо на цьому, первинному рівні, відсутні культурні традиції, цінності, морально-духовні якості «людини відповідальної», то цілком проблематично, навіть за наявності відповідних інститутів і законів, формування соціальної відповідальності на груповому рівні.

Первинним носієм безвідповідальної поведінки також є персона. Модель соціально безвідповідальної поведінки базується лише на власних інтересах, потребах, амбіціях, егоїзмі, культурі споживання без огляду

на соціально значущі цінності, принципи та норми. Проявами соціальної безвідповідальності, що на сьогодні суттєво впливають на стан та конфігурацію економічної системи і перебіг політичних процесів в Україні, залишаються корупція, тіньовий бізнес, політичні маніпуляції, громадянська байдужість, необ'єктивне чи упереджене висвітлення подій у ЗМІ, зневага до навколишнього середовища. Егоїзм, конформізм, байдужість – такі основні поведінкові моделі безвідповідальності, у той час як вектор, що визначає соціально відповідальну поведінку, – це солідарність, турбота про майбутнє та суспільний розвиток.

Поки що в Україні переважають політичні та економічні умови, сприятливі для поширення соціальної безвідповідальності – високополяризована соціальна структура зі значним майновим розшаруванням та нерівністю, олігархічна і монополізована структура економіки з корупційними засадами ведення великого бізнесу та невиконанням чинних законів як органами державної влади, так і громадянами. Україна значно відстає від інших країн за законодавчим закріпленням принципів соціальної відповідальності, внаслідок чого соціальну незахищеність у країні відчувають державні службовці, наймані працівники та підприємці. В складній суспільно-політичній та економічній ситуації, обтяженій збройним конфліктом на Сході країни, відбувається руйнація раніше сформованих ціннісно-нормативних засад суспільства без їх заміщення новими, які б відповідали цивілізаційному вибору громадян країни.

Відповідальність чи її відсутність у суб'єктів соціальної взаємодії значною мірою залежить від їхнього статусу, зайнятої у цьому процесі ніші, виконуваних функцій та повноважень, розуміння власних завдань і цілей. На цивілізаційних стандартах соціальної відповідальності має ґрунтуватися діяльність органів державної влади як гаранта конституційних прав та інтересів громадян країни, чим країна значною мірою убезпечується від соціальної напруги та соціальних потрясінь. У разі ігнорування цих вимог зростає ймовірність виникнення нових суспільних конфліктів. Будь-які конфлікти можуть бути використані певними політичними силами у власних егоїстичних інтересах з метою одержання політичних дивідендів, незважаючи на те, що такі дії можуть роз'єднувати країну чи перешкоджати процесу формування громадянського суспільства.

Атмосферу безвідповідальності в країні та її регіонах створюють занадто часті зміни у виборчій системі, непередбачувані реорганізаційні зміни на вищих щаблях влади, насамперед на рівні виконавчих органів на тлі слабого громадянського контролю за їх діяльністю чи його повної відсутності. Відверте хизування надмірним збагаченням, популярне в українському олігархічному середовищі, непрозорість власності за кордоном,

готовність чиновників вищого рангу виїхати на постійне проживання за кордон через службові порушення (переслідування) далекі від критеріїв суспільно відповідальної поведінки. Найгірше те, що в Україні не втілено в життя принципи ефективної взаємодії різних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової з використанням системи стримувань і противаг, для запобігання узурпації влади. Досі залишається низькою керованість соціально-економічними процесами в країні. У практику управління не увійшли демократичні, а отже, суспільно значимі інструменти впливу на соціальний розвиток країни, її регіонів та територіальних громад.

Внаслідок пасивності громадянського суспільства, підданська традиція у поведінці громадян, безвідповідальність владних структур у цілому та деяких державних службовців вищого рангу поступово трансформувались у своєрідні управлінські норми, які сприймаються суспільством як неминучі. Нерідко, демонструючи практику подвійних стандартів та нереалізованих соціальних обіцянок, змінюючи раніше прийняті умови реалізації тих чи інших управлінських рішень, управлінці свідомо чи несвідомо руйнують фундамент консолідуючих засад українського суспільства, яке має ґрунтуватися на довірі та партнерських стосунках між взаємодіючими сторонами.

У свідомості більшості українських громадян соціальна відповідальність центральних органів державного управління та місцевої влади зазвичай ототожнюється з успішним виконанням покладених на них функцій, повноважень чи прямих обов'язків. Вочевидь, відповідальність влади передбачає, насамперед, реалізацію ефективного управління економічною, науково-технічною, культурною та соціальною сферами на основі програмно-цільових принципів відповідно до завдань розбудови соціально орієнтованої держави з персональною відповідальністю кожної посадової особи за виконання власних обов'язків та повноважень. Проте, порівнюючи вітчизняні реалії з досвідом успішних країн, можна стверджувати, що справжній потенціал соціальної відповідальності формується і ефективно реалізується лише під час виконання суб'єктами управління додаткових, добровільно взятих на себе зобов'язань перед громадянами, місцевими громадами і суспільством у цілому, орієнтованих на досягнення якісних змін як у сфері професійної діяльності людей, так і в якості життєдіяльності територіальних громад. У багатьох країнах світу, зокрема у Франції, Фінляндії, Данії, Швеції соціальна відповідальність як норма імплементована у публічну політику, причому уряди країн розпочинають їх утвердження саме з державних органів управління та державних компаній.

Наразі формат взаємодії «праця–капітал–влада» в Україні розгортається таким чином, що соціальна поляризація досягає пікових значень – виникають стійкі полюси збагачення з одного боку, та збідніння та злиденності – з

іншого. Порушення вихідних базисних засад ефективного державного управління і ринкового регулювання, принципів відповідальності та соціальності у взаємодії в межах системи «виробництво–розподіл–обмін–споживання» формує своєрідні «соціальні стандарти» – надзвичайно низьку вартість робочої сили, низький рівень відповідальності роботодавців за умови праці та своєчасність оплати праці, її неадекватність трудовому внеску, пасивність професійних спілок у захисті прав найманих працівників, невтручання громадянського суспільства у соціально-трудова сферу.

У зв'язку з Угодою про асоціацію з ЄС з метою модернізації соціально-трудових відносин на засадах демократичності та продуктивності Україна взяла на себе зобов'язання наблизити чинні нормативно-правові акти про працю до основних вимог європейського трудового законодавства з ратифікацією відповідних конвенцій МОП. Проте, як показує досвід модернізаторських перетворень попередніх років, зміни в законодавчій та нормативно-правовій базі не гарантують адекватних змін у практиці соціально-трудова взаємодії, зберігається висока ймовірність того, що вони залишаться прописаними і законодавчо закріпленими, але не втіленими у життя нормами і стандартами. Це не лише негативно відбиватиметься на соціально-трудова сфері в цілому, а й на інших аспектах життєдіяльності населення, насамперед територіальних.

Порушення принципу паритетності суб'єктів соціальної взаємодії, ставши звичним явищем в українських реаліях, лише посилює економічні позиції сильної сторони – потужних бізнес-структур як представників великого капіталу і зовнішніх суб'єктів – стосовно території ведення економічної діяльності. Підпорядковуючи господарську діяльність одержанню рентоорієнтованих надприбутків, вони намагаються, по суті, сформувати і закріпити нову форму монополії на користування землею, майном, мережею інфраструктурних об'єктів, заручаючись підтримкою з боку місцевої влади чи використовуючи її пасивну позицію стороннього спостерігача. Ці процеси наочно ілюструються ситуацією в аграрному секторі країни. Зокрема, за даними рейтингу 100 найбільших агрохолдингів України (власників угідь у діапазоні від 15 до 654 тис. га), на частку цих структур у 2016 р. припадало близько 32,0 % площі всіх угідь сільськогосподарських підприємств України, або 6423,1 тис. га³¹, що дає змогу прискорювати процес монополізації сільської економіки та відстоювати економічні інтереси великого бізнесу.

Досвід попередніх років показує, що надаючи перевагу високоприбутковим та швидкоокупним видам господарської діяльності та поглинаючи сільськогосподарські підприємства традиційного типу, корпоративні агро-структури, по суті, звужують економічну основу соціального розвитку села, насамперед локальних ринків праці та сфери зайнятості. За даними

обстежень соціально-економічного стану домогосподарств, в Україні близько 55 % сільського населення працює за межами сільських поселень через відсутність робочих місць, у тому числі 43 % – в містах, селищах сільського типу та за кордоном. Специфіка сільської зайнятості та безробіття (у 2015 р. майже 17 % безробітних шукали прийнятну роботу протягом року і більше, а термін середньої тривалості її пошуку становив 6 місяців) руйнує професійно-кваліфікаційний та інтелектуальний потенціал на селі. Лише 21,4 % всіх роботодавців країни сконцентровано в сільській місцевості. Внаслідок цього частка зневірених у пошуку роботи в сільських поселеннях майже вдвічі вища, ніж у містах, а частка тих осіб, які не знають, де і як шукати роботу, майже втричі вища. Така ситуація нерідко спричиняє появу асоціальних явищ – погіршення криміногенної ситуації, поширення наркоманії та алкоголізму, що, в свою чергу, посилює міграцію молоді, яка прагне реалізувати власний трудовий потенціал та поліпшити умови проживання. З економічних та соціальних причин в Україні щорічно зростає кількість вимираючих сіл, а процес їх здрібнення через втрату людського та фізичного капіталу перетворився на головний трансформаційний тренд у поселенській мережі. Обмежені можливості капіталізації позбавляють майбутнього сільські поселення, а занепад промисловості і відсутність робочих місць у цій галузі створює відчуття безвиході у їх мешканців.

Поступово втрачається привабливість проживання на певних територіях внаслідок застійного безробіття, бідності, відсутності у дрібних поселеннях життєво необхідних об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, сучасних засобів телекомунікації та зв'язку. Соціальна ізоляваність певних категорій населення від інформаційних каналів, проблеми з одержанням елементарних послуг за місцем проживання та здійснювана політика оптимізації бюджетних видатків реально загрожує збереженню соціуму малих міст і дрібних сіл. Нагромадження критичної маси соціальних проблем у сільських поселеннях, а також поглиблення нерівності в умовах життя, зайнятості та ведення господарської діяльності в селах та містах є безпосереднім наслідком безвідповідальної поведінки насамперед новоутвореного бізнес-класу, державних органів управління, територіальних громад.

Соціально безвідповідальним є те, що в складних соціально-економічних умовах сільськогосподарські суб'єкти підприємництва не ведуть пошук техніко-технологічних можливостей оптимізації витрат, а починають активно і в значних обсягах скорочувати витрати на оплату праці найманих працівників – якщо у 2005 р. її частка у структурі витрат цих підприємств становила близько 14,4 %, то у 2015 р. – лише 5,5 %, що практично унеможливорює нормальне відтворення зайнятої робочої сили. Внаслідок цього

рівень середньої заробітної плати у сільському господарстві у 2015 р. становив лише 79 % від загального рівня в економіці. І хоча в агрохолдингах, за окремими експертними оцінками, оплата праці є дещо вищою, ніж в інших сільськогосподарських підприємствах, однак це поширюється лише на окремі категорії спеціалістів, які володіють спеціальними знаннями, конче необхідними в агросфері (агрономи, ветеринари і т. п.) або у сфері управління сучасною технікою.

Унаслідок тривалих і низькопродуктивних процесів реорганізації сільськогосподарського виробництва вивільняються значні обсяги працівників, які через дефіцитність локальних ринків праці не мають змоги знайти прийнятну роботу не лише за місцем проживання, а й в межах щоденної транспортної доступності. Зокрема, протягом 2005–2015 рр. кількість найманих працівників у сільському господарстві скоротилась у 2,5 раза (до 568,5 тис. осіб). Унаслідок цих змін значна частка економічно активного населення вимушена обмежитися роботою в особистих господарствах, організованих на примітивній техніко-технологічній основі (лише 8-10 % домогосподарств володіють необхідними технічними засобами) з мінімальним трудовим доходом, достатнім лише для фізіологічного виживання. Це істотно розширює сферу неформальної зайнятості на селі, консервує бідність сільського населення, не створюючи нових стимулів для розвитку продуктивної зайнятості та зростання добробуту селян.

Наразі через індиферентне ставлення державних органів управління до сільськогосподарського сектору виникла парадоксальна ситуація, коли особисті індивідуальні селянські господарства, будучи основними товаровиробниками певних груп продукції (у 2015 р. їхня частка в структурі сільськогосподарського виробництва становила 43,8 %, а за окремими групами продукції, зокрема вирощування овочів, плодів, ягід та вовни – понад 80 %, виробництво молока – 74,9%) залишаються найбільш бідними домогосподарствами в країні: при частці сільських мешканців в структурі населення країни на рівні 32%, серед домогосподарств з доходами, нижчими за прожитковий мінімум, їх питома вага перевищує 45,2 %. Надзвичайно низькі доходи одержують близько 13,0 % сільських домогосподарств країни (в містах їх частка становить лише 7,7 %). Українське фермерство, представлене 32,3 тис. господарств, в яких зайнято близько 94 тис. осіб, не стало повноправним господарем на землі, реальним власником виробленої сільськогосподарської продукції. В європейських країнах фермерські господарства завдяки ефективній аграрній політиці одержують доходи, які значно перевищують аналогічні показники середньорічних доходів на душу населення в країні, що дає змогу здійснювати модернізацію виробництва та сплачувати гідну зарплатню найманим працівникам.

Одним з проявів соціальної безвідповідальності у державі є збереження протягом тривалого часу неврегульованості трудових прав членів особистих селянських господарств, їх невідповідності конституційно закріпленим принципам і нормам соціальної держави щодо прав громадян на вільно обрану сферу праці (стаття 43 Конституції України)³². Зокрема, у Законі України «Про особисте селянське господарство» (2003 р.), яким регламентовано процедуру створення і функціонування цих господарств³³, не прописано чинний порядок виходу селян з цієї сфери господарювання. Фактично це дає підстави вважати зайнятими осіб, які припинили ведення особистого підсобного господарства з різних причин та знаходяться у стані безробіття, а отже, мають право на соціальний захист. З прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (2008 р.)³⁴ було вилучено з чинної нормативно-правової бази раніше діючий критерій ідентифікації, за яким зайнятою в особистому селянському господарстві вважалась особа, місячний дохід якої від цієї діяльності досягав або перевищував розмір мінімальної заробітної плати. Якщо виходити з чинної конституційної норми, що кожен громадянин країни має право на оплату праці, не нижчу від визначеної законом³⁵, то такі зміни у нормативно-правовому регулюванні слід визнати неправомірними.

В Україні тривалий час зберігаються умови правової та соціальної незахищеності селян через відсутність належного державного контролю за режимом використання землі, збереженням її якості та дотриманням екологічних вимог. Внаслідок поглинання потужними бізнес-структурами більш дрібних сільськогосподарських підприємств як філій або окремих підрозділів, сільські територіальні громади, по суті, втрачають платників податків, а отже, і фінансові ресурси, необхідні для їх соціального розвитку. Натомість податкові платежі від агрохолдингів надходять до бюджету міст за місцем їх реєстрації.

Стратегічним завданням на найближчу перспективу є досягнення балансу розподілу відповідальності між усіма суб'єктами соціально-економічного розвитку.

Вочевидь, головне навантаження щодо відповідальності за реалізацію можливостей економічного зростання та соціального розвитку має бути покладене все-таки на потужні промислові корпоративні структури, що істотно впливають на кон'юнктуру відповідних сегментів ринку, володіють необхідною ресурсною базою для техніко-технологічної модернізації вітчизняного промислового і аграрного комплексів. Унаслідок високої монополізації української економіки великі промислові корпорації істотно впливають на законотворчий процес у країні, на формування бізнес-середовища,

а отже, несуть відповідальність не лише за розвиток бізнесу та сплату податків, а й за розв'язання соціальних проблем, мають активно сприяти формуванню громадянського суспільства.

Промислові корпорації відповідальні перед українським суспільством за стан природного навколишнього середовища та успішне розв'язання екологічних проблем сучасності, зокрема за дотримання норм раціонального природокористування та ресурсозбереження під час ведення господарської діяльності, мінімізацію шкідливих викидів та збереження довкілля. У зв'язку з виходом українських промислових компаній на світовий ринок постає нове завдання – виробництво екологічних товарів та послуг, які можуть забезпечити конкурентні переваги вітчизняним товаровиробникам на світовому ринку.

Зараз деякі бізнес-структури підтримують соціальну сферу поселень, на території яких вони функціонують, розуміючи важливість формування іміджу соціально відповідальної компанії – від них надходить фінансова допомога на підтримку освітніх та медичних закладів, розвиток інфраструктури, благоустрій поселень, розвиток культури і спорту, на адміністративні потреби територіальних громад, на допомогу учасникам АТО тощо. Однак цей процес не набув системного характеру і не відповідає фінансовим можливостям окремих корпоративних структур, і тим більше – потребам територіальних громад. Основна причина – відсутність законодавчої бази, яка б стимулювала потужні підприємства витратити певні кошти на соціальні проекти. І хоча окремі компанії оприлюднюють звіти про здійсненні соціальні заходи, однак вони не дають змоги об'єктивно оцінити їх реальний внесок у розвиток соціальної сфери цих територій. У свідомості представників більшості великих підприємницьких структур соціально відповідальна політика нерідко ототожнюється із можливими фінансовими збитками, обтяжливими у цей складний час.

Доводиться визнати, що розуміння соціально відповідального бізнесу українськими громадянами істотно відрізняється від такого розуміння громадянами європейських країн. У країнах Європи ведення бізнесу передбачає високу активність корпоративних структур у реалізації соціальних проектів, добровільне взяття обов'язків та докладання зусиль у боротьбі з бідністю та хворобами, у збереженні навколишнього середовища, а також благодійну діяльність у розв'язанні соціально-економічних проблем міста чи села. Рейтинг соціально відповідальних бізнес-структур, незалежно від рівня їх прибутковості, є доволі високим, і, як свідчать численні опитування (зокрема, європейської дослідницької організації Ipsos MORIS), для переважної більшості мешканців європейських країн вигідно працювати саме у таких компаніях.

Натомість в українських реаліях для того, щоб компанія мала імідж соціально відповідальної, їй цілком достатньо обмежуватися своєчасною сплатою податків, виплатою заробітної плати чи наданням можливостей для кар'єрного зростання. В практику бізнес-діяльності поки що не увійшли стандарти соціально відповідальної господарської діяльності, аналогічні західним. До того ж в Україні не сформовано нормативно-правову базу, яка б чітко визначала критерії, статус і переваги ведення соціально відповідального бізнесу – з одного боку, а з іншого – стимулювала б суб'єктів підприємництва до реалізації успішних соціальних проектів та поширення благодійності.

Економічну підтримку з боку держави одержують здебільшого потужні бізнес-структури, які неухильно нарощують виробничий потенціал завдяки вертикальній інтеграції потужностей, застосуванню інноваційних технологій, витісняючи з локальних ринків дрібних товаровиробників – фермерів, тих хто працює в особистих селянських господарствах та ін. Наслідки соціально безвідповідальної діяльності великих агрокорпоративних структур посилюються на тлі невиконання державою посередницьких функцій в аспекті реалізації конституційних принципів соціальної держави, низького ресурсного забезпечення сільських територіальних громад.

Соціальна відповідальність повинна розглядатись як важливий інструмент впливу на соціально-економічні процеси в країні. Сильна сторона цієї взаємодії, представлена державними органами управління та потужними корпоративними промисловими та агроструктурами, повинна ініціювати перспективні соціально орієнтовані проекти підтримки і розвитку українського села, активізувати роботу із залучення інвесторів з метою диверсифікації економічної основи його всебічного розвитку. Враховуючи інтенсивність розвитку таких корпоративних структур, нарізла нагальна потреба унормувати питання щодо їх оподаткування та зміни статистичної звітності з урахуванням досвіду інших країн, в яких корпоративний податок для них становить: у США – 35%, Сінгапурі – 17%, Бразилії – 34%, Мексиці – 30%, Російській Федерації – 20%³⁶.

Реалізувати соціально відповідальні функції у форматі «праця–капітал–влада», які дадуть змогу, врешті-решт, розв'язати проблему соціуму малих та дрібних поселень, доцільно через такі основні стратегічно важливі напрями: формування диверсифікованої структури сільської економіки і, насамперед, розгортання несільськогосподарських видів економічної діяльності у малих і дрібних селах; посилення державної підтримки підприємницьких структур із соціально орієнтованою економічною діяльністю, пов'язаною зі створенням нових продуктивних робочих місць, розширенням мережі соціальних підприємств чи об'єктів соціальної інфраструктури; істотна диференціація державної підтримки вітчизняних товаровиробників з

урахуванням державних пріоритетів розвитку різних секторів економіки; стимулювання з боку держави практики надання корпоративних ресурсів для досягнення конкретних соціально значущих цілей розвитку, насамперед життєво необхідної соціальної інфраструктури, без якої не можуть існувати поселення; стимулювання соціального корпоративного маркетингу як засобу досягнення прогресивних змін у діяльності бізнес-структур; поширення практики корпоративної філантропії, тобто надання консультативної, фінансової чи іншої допомоги активним благодійним організаціям; формування мотивації волонтерського руху в країні; державне сприяння реалізації стратегій розвитку соціально етичних бізнес-структур, виходячи з інтересів й потреб суспільства та територіальних громад.

На сьогодні ми є свідками лише перших кроків на шляху до створення соціальної системи відповідальних відносин, що мала б стати підґрунтям позитивних соціальних змін та фактором сталого розвитку. Цінності соціальної відповідальності на всіх рівнях – на рівні особистостей, роботодавців, корпорацій, державних інститутів, профспілок, ЗМІ сьогодні лише формуються.

Одним з головних завдань українського суспільства залишається формування цінностей соціально-відповідальної поведінки, яку неможливо сформувати лише завдяки низці правових норм та структурі інститутів, що спрямовують (контролюють) дії громадян у соціально-відповідальне русло, через що первинним чинником у цьому процесі має бути культура, а потім – інститути.

Дихотомія «культура – інститути» найбільш яскраво простежується в українській практиці на прикладі антикорупційної реформи. Незважаючи на те, що у рамках цієї реформи створюється система зовнішнього контролю – Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство з питань запобігання корупції, поширеність корупції залишається головною проблемою в країні. Відсутність внутрішнього особистісного контролера – антикорупційних цінностей – стає причиною того, що населення і далі виявляє пасивну згоду з корупцією, широко використовує хабарі, віддячуючи за труд лікарів, учителів, долаючи бюрократичні перепони, намагаючись уникнути відповідальності: «Більшість корупційних практик в Україні реалізується внаслідок мовчазної згоди громадян, яким відомі факти корупції, але які не планують про них повідомляти»³⁷.

Розмір предмета злочинів, які розслідуються Національним антикорупційним бюро, сьогодні сягає 85 мільярдів гривень³⁸. Але ми маємо зазначити, що предметом розслідування НАБУ є лише топ-корупціонери, посадовці вищого рангу – отже, корупція середньої та побутової ланок залишається «поза кадром» цифри у 85 мільярдів.

Формування антикорупційних цінностей, відновлення потенціалу національно-культурних та релігійних цінностей, які поряд з морально-етичними

нормами закладають підвалини соціально відповідальної поведінки, – одне з найактуальніших завдань суспільства сьогодні, від вирішення якого залежать не лише перспективи економічного і соціального розвитку, а й безпека України.

Маємо акцентувати, що більшість прикладів соціально безвідповідальної поведінки, зафіксованих в останні роки та здатних провокувати конфронтацію, стосуються площини державної політики, протиріч між регіонами України та невиконання бізнесом (чи державою) соціальних зобов'язань перед працівниками.

Так, Революція Гідності була повстанням проти корупційної моделі державного устрою та непрозорості прийняття рішень владою, відображенням конфронтації правлячого класу та суспільства. Рішення В. Януковича про відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС було сприйняте суспільством як повна зміна геополітичного курсу, здійснена без врахування суспільної думки, і це стало одним із каталізаторів революції і подальшої зміни влади. Відмовившись від євроінтеграційного курсу, влада прийняла рішення, яке не залишило багатьом громадянам іншого вибору, крім участі у Євромайдані: непідписання Угоди про асоціацію фактично закривало перспективу прозорих практик державних закупівель, перспективу створення структури, що протидіяла б корупції, а також перспективу приведення українського законодавства до норм Європейського Союзу. Так, згідно з дослідженням «Від Майдану-табору до Майдану-січі», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи», мотивами, що спонукали людей до протесту, стали прагнення змінити життя в Україні (51% опитаних), змінити владу в Україні (46%), протистояти жорстоким репресіям щодо учасників протестів (61%), відмова В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом (47%)³⁹.

Показовий вияв соціальної безвідповідальності – забруднення навколишнього середовища промисловими гігантами. За даними Держкомстату викиди стаціонарних джерел забруднення в Україні за 2016 рік зросли порівняно з 2015 роком, на 7,7% до 3,079 мільйонів тонн. Серед шкідливих викидів в атмосферу найбільший обсяг припадає на діоксид сірки – 1,076 мільйонів тонн, оксид вуглецю – 803 тисячі тонн і метан – 466,3 тисячі тонн. Порівняно з 2015 роком викиди діоксиду сірки та оксиду вуглецю зросли на 29,6% і 5,1%, відповідно, тоді як викиди метану скоротилися на 9,3%. Лідер забруднення – енергетика, яка продукує 1,415 мільйонів тонн – майже 46% від загального обсягу викидів. На другому місці – переробна промисловість – 977,4 тисяч тонн, або 31,8% від загального обсягу, на третьому – гірничодобувна промисловість – 464,2 тисяч тонн, або 15,1%.

Регіональні спільноти протестують проти власників бізнесу, чії підприємства не дотримуються стандартів корпоративно-соціальної відпо-

відальності та забруднюють повітря, землю, водні ресурси, загрожуючи здоров'ю людей. Невиконання власниками промислових підприємств екологічного законодавства, відсутність практики постійного екологічного аудиту змушують громадян об'єднуватися в екологічні протестні рухи, які набирають обертів (протестний рух «Стоп, смог!» у Маріуполі проти забруднення зовнішнього середовища комбінатами «Метінвесту», що належать Р. Ахметову; рух «Чим дихає Запоріжжя»; громадська спілка «Екологічна рада Криворіжжя», яка виступає проти забруднення міста гірно-збагачувальними комбінатами, що належать Р. Ахметову, та ПАТ Арселор Міттал Кривий Ріг, що належить Лакшмі Мітталу). Іноді протест набуває не лише організованого, а й стихійного характеру.

Предметом конфронтації трудових колективів та власників підприємств найчастіше стають питання заробітної плати – трудові колективи наголошують, що власники не виконують свої зобов'язання підвищувати заробітну платню, чи взагалі – не виплачують її. Так, свої фінансові права у вересні 2016 виборювали працівники Бурштинської ТЕС, які акцентували, що власник Бурштинської ТЕС ДТЕК не виконує надані під час приватизації ТЕС інвестиційні зобов'язання та умови колективного договору – не підвищує зарплату на індекс інфляції, скорочує штатну чисельність робітників, не виплачує надбавку за вислугу років. Протести працівників ТЕС поновлюються у 2017 – цього разу до них активно долучаються політичні сили, а ключовою озвученою вимогою є повернення контрольного пакета акцій Бурштинської ТЕС у власність держави⁴⁰.

Один із найгучніших протестів цього року – страйк шахтарів під землею. До цієї форми протесту у травні 2017 року вдалися робітники приватних шахт Кривого Рогу, які належать «ЄВРАЗ Суха Балка», КЗРК, ПАТ Арселор Міттал Кривий Ріг. Працівники приватних шахт вимагали підвищення заробітної плати до економічно обґрунтованого рівня. Шахтарі державних шахт приєдналися до страйку з вимогою виплати заборгованості заробітної плати.

Унаслідок шахтарських страйків колективам вдалося частково відкоригувати фінансову ситуацію: у серпні шахтарям державних шахт у неповній мірі перерахували зароблені кошти⁴¹; Лисичанська місцева прокуратура відкрила кримінальне провадження через безпідставну не виплату зарплати гірникам шахти ім. Капустіна⁴²; «Арселор Міттал Кривий Ріг» вирішив збільшити зарплату шахтарям на 35–70%; «ЄВРАЗ Суха Балка» – на 20%; КЗРК – підняти зарплату спочатку на 20%, до Дня шахтаря ще на 30%, а до кінця року на 100%⁴³.

Прояви соціальної безвідповідальності в українському суспільстві не поодинокі і різноманітні. З одного боку, вони є симптомом низької особис-

тісної культури. З іншого – конфронтація-протест, який виникає через порушення прав громадян соціально безвідповідальними суб'єктами, є сигналом недовіри суспільства до влади і всіх її гілок.

2.5. Політична конкуренція та суспільна конфронтація

За умов демократичних перетворень політична конкуренція як специфічна форма боротьби за владу є одним із найважливіших інститутів. Розвитку політичної конкуренції сприяють такі фактори, як регіональні традиції конкуренції; наявність дієздатних політиків, що можуть скласти конкуренцію чинній владі; наявність розвинутого медіа-ринку незалежних ЗМІ; високий науковий та інтелектуальний потенціал; діяльність громадських організацій та рухів як елементів громадянського суспільства тощо.

В Україні протягом значного періоду історичного розвитку під впливом внутрішніх та зовнішніх умов склалася конфронтаційна політична культура, яка й нині значною мірою притаманна усім сегментам суспільства, і поки що явно бракує очевидних ознак переходу від конфронтаційного протистояння до діалогу та компромісу.

Основними акторами політичної конкуренції є політичні партії. Кількість партій в Україні (на 18 січня 2017 р. Мін'юстом зареєстровано 352 партії)⁴⁴ перейшла межі здорового глузду.

Більшість громадян (70%) вважають, що партії потрібні для нормального розвитку України як держави, 14% вважають партії непотрібними, 16% не змогли відповісти. За регіональною ознакою найбільше партії вважають потрібними на Заході (78%), найменше – на Півдні (60%). 42% опитаних вважають, що Україні потрібна багатопартійна система, і стільки ж громадян вважають її непотрібною. Від 2001 р. ставлення громадян до багатопартійності зазнавало періодичних змін: від 2001 р. до 2003 р. підтримка багатопартійності зростала, від 2003 р. до 2010 р. – зменшувалася, від 2010 р. до 2014 р. – знову зростала, від листопада 2014р. почався новий спад. Порівняно з листопадом 2014 р., частка респондентів, які вважають багатопартійну систему необхідною, у 2017 р. зменшилася з 56% до 41%. Відносна більшість (47%) респондентів вважають, що в Україні має бути від 2 до 5 партій, 19% опитаних – що від 5 до 10, 11% вважають, що партія має бути одна. Порівняно з груднем 2009 р. помітним є зростання частки респондентів, які вважають, що партій має бути від 5 до 10, і зменшення частки прихильників однопартійності⁴⁵.

На відміну від громадян, серед експертів абсолютна більшість визнають необхідність існування в Україні багатопартійної системи. Стосовно кількості партій думки експертів розділилися: приблизно рівні

частки вважають, що має бути, відповідно, до п'яти партій, та від 5 до 10 партій, дещо менше – що партій має бути від 10 до 20⁴⁶.

При цьому лише 8% експертів вважають, що партії в Україні розвиватимуться як ідеологічні, 37% вважають, що партії розвиватимуться як прагматичні, а їх програмні документи базуватимуться на прагненні відповідати потребам і запитам якомога більшого кола виборців. Половина експертів вважають, що в Україні будуть партії обох типів⁴⁷.

Суспільний протестний рух 2013–2014 рр., що привів до подій, відомих як Революція Гідності, анексія Криму та початок збройної агресії РФ проти України, значні світоглядні зміни в суспільстві спричинили значне переформатування наявної партійної системи, в якій змінилися суб'єкти – політичні партії, відносини між ними, виникли нові лінії розмежування. Важливою особливістю цього періоду стало зростання впливу громадянського суспільства і на ситуацію у країні в цілому, і на політику, а відтак і на політичні партії. Цей вплив виявився у створенні нових політичних сил на основі організацій громадянського суспільства та інкорпорації його представників до органів влади, що стало однією з найбільш характерних нових рис еволюції партійної системи. Водночас, непроста суспільно-економічна ситуація, падіння доходів населення, численні помилки влади в проведенні державної політики і здійсненні ключових реформ призвели до посилення таких явищ, як зниження довіри до провідних політичних партій і зростання підтримки відверто популістської риторики.

Політична конкуренція може існувати і розвиватися лише в демократичних суспільствах, при цьому її характер і специфіка залежать від обраної моделі демократії. Як наслідок, від результатів взаємодії «груп ризику», їх «вільної гри» залежить і формування механізму політичної влади та прийняття урядових рішень. Зокрема, зараз набуває популярності концепт «плюралістичної демократії», яка, на відміну від «демократії», тобто «влади всіх», означає «владу багатьох». Цей політичний порядок спирається на кілька основних інститутів, головним з яких є політична конкуренція і участь⁴⁸.

Загальна політична інертність населення, брак бажання безпосередньо «заходити» на політичне поле для взаємодії з владою і скористатися для цього легальними формами політичної участі засвідчує масове уподобання того, що називається «вербальною політикою»⁴⁹. Ще у 2012 р. фахівці зазначали, що «суспільство, хоча й повільно, але розвивається у більш-менш позитивному напрямі, однак якщо розвиток триватиме такими темпами, то на побудову нового суспільства піде не одне покоління громадян»⁵⁰.

Мотиви політичної участі тих, хто виборює владу, інколи дещо відрізняються від мотивів носія влади – народу, що насамперед залежить від

менталітету самого народу та особисто від учасників змагань за владу. Що ж до мотивів політичної участі представників української влади, варто зазначити, що у суспільстві сформувався певний стереотип щодо цих мотивів: захист власних інтересів, збереження своїх капіталів, збагачення за рахунок державного бюджету, кар'єризм, прагнення депутатської недоторканності тощо. Крім того, необхідно зазначити, що впродовж усього періоду незалежності Україна серйозно потерпала від корумпованості владних інститутів. Необхідно визнати, що політичний режим в Україні практично не змінився і зберігаються умови для існування корупції, яка є системною і використовується як ефективний інструмент для досягнення цілей. Хоча деякий оптимізм викликає той факт, що питання боротьби з корупцією перебуває у фокусі уваги громадян, що стало серйозним механізмом впливу на українську владу західних партнерів і кредиторів⁵¹. Політичну пасивність, різке зниження політичної участі людей зумовлюють нестатки, життєві клопоти й труднощі, злидні, безнадійність у спробах змінити життя на краще.

Незмінною формою політичної конкуренції є відносини між владою і опозицією. В сучасній Україні спостерігається брак довіри до обох. Що ж до експертного середовища, то на думку більшості (55,3%) експертів, відносини між владою та опозицією оцінюються як відкрита конфронтація, 15,5% експертів у цих відносинах не вбачають ані конфронтації, ані співпраці. Більшість (52,4%) експертів покладають відповідальність за неконструктивний стан відносин на обидві сторони, понад третина (35%) – на владу, 9,7% – на опозицію. На думку майже половини (48,5%) експертів, права опозиції в Україні не захищені, протилежної думки дотримуються 16,5%. Третина опитаних вважають, що вони захищені частково.

Найбільшою мірою, за оцінками експертів, порушуються права опозиції на вільний доступ до ЗМІ (відзначають 48,5% експертів), на публічну політичну діяльність серед населення, на організацію масових акцій (42,7%), на обіймання частини керівних посад у Парламенті (40,8%). Обмеження права на участь у виборах відзначили 18,4% експертів, 16,5% експертів вважають, що не порушуються жодні права опозиції. Захист прав опозиції, на думку експертів, найбільше залежить від прийняття спеціальних законодавчих актів про опозицію та загального рівня політичної культури в країні (ці варіанти обрали по 30% експертів). Майже однакові частки експертів пов'язують цей захист з політичною волею вищого керівництва держави (17,5%) та здатності самої опозиції відстояти свої права (16,5%)⁵².

На думку більшості (52,4%) експертів, нинішня влада в Україні насамперед захищає інтереси великого українського капіталу. Значно менші частки опитаних відзначили, що влада захищає інтереси всієї України (14,6%),

російського капіталу та тіньового бізнесу (6,8% і 5,8%, відповідно). Лише 1% експертів вважають, що влада захищає інтереси простих громадян України. Політичні партії в Україні, на думку експертів, насамперед служать інтересам фінансових і бізнесових структур (74,8%), партійних лідерів (58,3%), значно менше експертів обрали варіанти «державній владі» (21,4%) і «виборцям» (17,5%)⁵³.

Серед критеріїв опозиційності найбільші частки експертів визначили публічну незгоду з політикою Президента та виконавчої влади (66%) і невходження до складу пропрезидентської більшості у Верховній Раді (65%). Значущим критерієм (38% експертів) визнано також відсутність представників партій у президентських структурах, Уряді, керівництві місцевих держадміністрацій. Інші критерії (вимоги зміни Президента та відставки Уряду, координація дій з іншими опозиційними силами) обрали менші частки експертів⁵⁴.

Загрозливим для характеру політичної конкуренції є політичне маніпулювання суспільною свідомістю та суспільними настроями. Політичне маніпулювання набуває поширення у зв'язку із появою нових інформаційних технологій, що, у свою чергу, призводить до збільшення кількості інформаційних потоків і нових знань.

Політичний процес постійно супроводжується кризовими явищами. Оскільки політика передбачає наявність постійного зіткнення інтересів індивідів та великих соціальних груп, будь-яка серйозна політична криза одразу перетворюється на колективну тему для обговорення, включається у сферу загальносуспільного політичного дискурсу, перетворюючись на комунікативний феномен та наповнює інформаційний простір судженнями суспільства, припущеннями лідерів думок, розслідуваннями журналістів, хибною інтерпретацією зацікавлених сторін⁵⁵.

Укрупнення політичних сил, їх поділ на ворогуючі табори, увиразнення їхніх ідеологічних і програмних позицій є такими самими фундаментальними складовими становлення нації громадян, як, приміром, правова уніфікація соціального простору. Характерними ознаками таких поділів є своєрідні «кодекси» писаних і неписаних правил боротьби, а також наповнення семантики протиборчих тенденцій аж до їхнього символічного оформлення і поширення як громадянського маркування («помаранчеві» й «біло-блакитні», «бандерівці» й «колоради»)»⁵⁶.

У цій ситуації Україна має перейти від урядових комунікацій у форматі «бити в дзвони» до випереджувального формату: формування власного «порядку денного» в інформаційному просторі держави і світу, проведення випереджувальних заходів нейтралізації інформаційних загроз, підтримання прозорого та дієвого діалогу з основними цільовими аудиторіями⁵⁷.

Політична система, яка утворилася в Україні, характеризується як багатоукладна, різнорівнева, маніпулятивна, корпоративна демократія з переважанням тіньових і позаінституційних важелів і противаг⁵⁸. Досвід функціонування вітчизняної політико-владної моделі виявив дві найбільші вади. Перша – невиправдано великі повноваження і можливості, що їх здобуває переможець президентських перегонів. Як наслідок, від виборів до виборів змагання за президентство в Україні стає гострішим і брутальнішим. Друга вада полягає в тому, що закладене в Конституції дублювання повноважень і функцій виконавчої влади Президентом і Урядом, повноважень законодавчої влади – Президентом і Парламентом є найгіршим варіантом втілення принципу «стримувань і противаг» у систему владних відносин. Найкрасномовніше свідчення цього – ситуація, коли через незгоду між очільником держави і керівником Уряду впродовж багатьох місяців в умовах збройного, інформаційного та іншого протистояння з Російською Федерацією у країні не призначалися голови обласних і районних державних адміністрацій⁵⁹.

Український досвід підтверджує загальне положення політології, що нормальному розвитку політичної конкуренції перешкоджають такі фактори, як відсутність сильних політичних партій і політичних лідерів, здатних вести між собою рівноцінну боротьбу за здобуття і розподіл влади, що заважає представництву реальних інтересів різних верств населення у владі; відсутність сильних громадських організацій, здатних захищати свої інтереси на різних рівнях влади; монополізація інформаційного простору керівною верхівкою, залежність ЗМІ від влади та олігархічних угруповань і, як наслідок, можливість формування «потрібної, правильної» громадської думки; велика концентрація фінансових, інформаційних та владних ресурсів в олігархічних угрупованнях, що надає їй можливість впливати на результати політичної діяльності через підкуп партій та ЗМІ; використання адмінресурсу під час виборчих кампаній; слаборозвинений середній клас; домінанта страху у масовій свідомості перед жорстокими правилами конкурентної боротьби, сприйняття їх як загрози для національної інтеграції тощо. Внаслідок дії цих факторів відбувається погіршення відносин сторін політичної взаємодії, загострюється політична ситуація і збільшується непередбачуваність її розвитку, втрачається керованість нею, що спричинює політичну кризу.

Особливо гострою політична конкуренція стає з приводу цінностей. В Україні вони особливо значимо проявляються в етнополітичній та етнокультурній сферах. Етнічний вимір ціннісних конфліктів зумовлений стереотипом етноісторичної та політичної думки щодо розуміння української громадянської нації як поліетнічного феномену, без врахування її етнічного

ядра, яке становить національну більшість – етнічних автохтонів-українців (77% населення країни за переписом 2001 р.). Соціологи відзначають наявність «вікна можливостей» для формування загальнонаціональної української ідентичності, що його відкрили Майдан 2013–2014 рр. та Революція Гідності. Ними помічена тенденція до підвищення респондентами своєї ідентифікації як українців, поширення української мови, культури, зменшення впливу радянської культурної традиції тощо, особливо серед молоді. Паралельно, згідно з висновком Центру Разумкова, зміцнюється загальногромадянська ідентичність: 95% опитаних погоджуються зі судженням «я вважаю себе громадянином України»⁶⁰.

Політизації етнічності може відігравати як конструктивну роль у розвитку держави – сприяти національній консолідації, громадянській активності та політичній конкуренції, розвитку місцевого самоврядування, так і деструктивну роль – провокувати міжетнічну ворожнечу, сепаратизм, антидержавні виступи. Прикладами деструктивної політизації етнічності стала діяльність деяких русинських організацій на Закарпатті, які налаштовані на Придністровський сценарій, відрив Закарпаття від України та введення на територію області російських «миротворців».

Проблеми національної (національно-культурної або національно-територіальної) автономії русинів та угорців Закарпаття, молдаван та гагаузів Бессарабії загострились у зв'язку з окупацією АР Крим та ймовірними змінами у її статусі під час обговорення проекту Закону «Про статус кримськотатарського народу як корінного народу України». Кримськотатарське питання, яке Україна вирішує з перспективою на майбутню реінтеграцію АРК, стало подразником для інших етнічних груп.

Громадськість, що представляє інтереси неукраїнської етнічності, однією з основних проблем нинішнього стану реалізації державної етнополітики визначає недостатній рівень діалогу між державою і національними меншинами. Вона зацікавлена у відновленні спеціального центрального органу виконавчої влади з відповідним інституційними спроможностями виконувати функції з формування і здійснення етнічної політики, в оновленні законодавства, яким регулюється ця сфера, зокрема, в питанні права меншин на національно-культурну автономію, у збільшенні фінансової підтримки проектів громадських організацій національних меншин.

Потенціал ускладнення у процесі формування суспільної солідарності пов'язаний також з виникненням на території України різних іммігрантських груп. Іншою етнополітичною перешкодою у процесі солідаризації суспільства є напруження, пов'язане з мовно-культурними питаннями у суспільстві. Емпіричний матеріал дає підстави говорити, що у другій половині XX – на початку XXI ст. в Україні сформувалися два культурні макрорегіони:

а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Схід і Південь). За такої ситуації потрібні способи розв'язання мовно-культурної проблеми, які передбачали б компроміс між інтересами двох найбільших культурних груп. Загрозою суспільній єдності залишається збереження високих темпів мовної і культурної асиміляції переважної більшості національних спільнот у бік російських мовних і культурних зразків.

Сучасна ситуація в Україні супроводжується двомовністю її населення, причому мовні переваги громадян України не збігається з їх етнічною самоідентифікацією. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. українська мова є рідною для 67,5% жителів країни, у т. ч. для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших національних меншин. Для 29,6% жителів, у т. ч. 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших національних меншин, рідною є російська мова. Серед етнічних неукраїнців (крім росіян) лише 57% вважають рідною мову свого народу. Причому майже всі громадяни України вільно володіють російською і розуміють українську мову. Актуальним залишається питання відновлення функції української мови як рідної мови для значної частини українців, адже серед українців досить значна частина – 14,8% визнали рідною російську мову.

«Удосконалення» мовного законодавства в 2012 р. (ухвалення Закону «Про засади державної мовної політики») стало на заваді консолідації і демократизації українського суспільства з урахуванням мовних, культурних та інформаційних інтересів і уподобань усіх громадян, традицій і особливостей різних регіонів України. Визнання Конституційним Судом цього закону неконституційним має бути продовжене ухваленням більш адекватного мовного законодавства, яке передбачатиме застосування захисних процедур щодо української мови на територіях, де вона фактично є «меншинною», надбанням українською мовою статусу основної мови міжнаціонального спілкування, домінування в усьому спектрі соціальних функцій.

Українська мова поступово стає повноцінною єдиною державною мовою, обов'язковою для вживання в державних установах і вивчення в освітніх закладах на всій території країни. Цьому посприяли, серед іншого й мовні квоти для української мови у засобах масової інформації, теле- та радіопросторі. Важливим чинником політики в мовній сфері є реалізація державного статусу української мови таким способом, який би не створював загроз для інших мов шляхом законодавчого обмеження їх використання.

Мовне питання набуло в Україні значної політизації, потребує виваженого вирішення. Причиною цього є не лише його використання окремими політичними силами – навпаки, воно само стало до певної міри реакцією на помилки у здійсненні державної мовної політики. Протягом усіх

років незалежності мовну політику характеризувала непослідовність, відсутність системності у її провадженні, брак фінансового забезпечення, недостатнє врахування міжнародного досвіду, ігнорування регіональної специфіки, непродуманість окремих дій та невміння популяризувати в суспільстві потребу й характер уживаних заходів.

Однією зі складових суспільної конфронтації в Україні залишаються міжконфесійні протиріччя. Україна історично була й залишається багато-релігійною країною з наявністю чималої верстви байдужих до релігії або нерелігійних людей. У 2017 р. 11,7% українців заявили про себе як про таких, що «вагаються між вірою та невір'ям», 4,1% – самовизначилися як невіруючі, 2,5% – як переконані атеїсти, байдуже ставлення до релігії висловили 8,2% , а 6,3% респондентів було важко визначитися у ставленні до неї⁶¹. Жодна з церков ані за кількістю членів, ані за географією поширення не може одноосібно претендувати на статус загальнонаціональної. Це творить запобіжник виникненню феномену «державної релігії/церкви», проте не виключає можливості використання релігії в суспільно-політичному дискурсі шляхом диференціації релігійних організацій за критерієм «традиційності/історичності/національності церков» з наданням останнім закріплених законом преференцій, а отже, дискримінації решти. За умови високого рівня інструменталізації релігії у суспільно-політичному просторі країни такі самі застереження актуальні й щодо концепту «Єдиної помісної церкви». Артикульований у руслі політичної доцільності, цей концепт поглиблює лінії суспільних поділів: у 2016 р. 37,7% українців підтримали ідею необхідності створення Єдиної помісної православної церкви, 25,6% – заперечили, а 36,7% – не змогли визначитися⁶².

Чи не найголовнішим чинником продукування міжконфесійних протиріч виступає незбалансованість та недосконалість державної політики стосовно релігії та церкви, недієвість принципу верховенства права. Релігія багато в чому залишається невідокремленою від політики, держави і школи, що активує та підсилює її дестабілізуючий потенціал.

Релігійний чинник в українських реаліях демонструє високу ефективність у виконанні функції суспільно-політичної ad hoc мобілізації населення з боку, насамперед, органів державної влади та управління з метою отримання електоральних вигод. Це, своєю чергою, уможливорює інструменталізацію релігії найрізноманітнішими, у тому числі антагоністичними, політичними силами, громадськими та релігійно-церковними організаціями. Сукупний ефект від інструменталізації релігії робить свій внесок у загальний анонімний та кризовий стан суспільства.

На сьогодні в середовищі найвпливовіших українських церков сформовано групи політичних підприємців/антрепренерів та акторів, які шляхом

доступу до політичного ресурсу намагаються лобіювати корпоративні інтереси, які ототожнюються із загальнонаціональними, суспільними, громадськими. Спільними діями релігійних організацій та політиків, які за ними стоять, ліберально-демократичній парадигмі розвитку суспільства протиставляється традиціоналістсько-консервативна парадигма з її запереченням свободи самовизначення особи (нетерпимість до ЛГБТ груп, гендерної політики, ювенальної юстиції, еутаназії, абортів тощо)⁶³.

Зростання клерикалізації суспільно-політичного простору, що відбувається під гаслом налагодження партнерських відносин між державою та церквою, поглиблює протиріччя між секулярною, ліберально-демократично орієнтованою частиною суспільства та церковно-релігійною, орієнтованою на соціальний консерватизм, традиціоналізм, державний патерналізм, патріархальну архайку. Про поглиблення кризового стану суспільства свідчить факт скорочення з 2010 р. по 2017 р. кількості громадян, які вважають, що церква не повинна взагалі втручатися у відносини між людиною і владою (з 62,9% до 52,1%), хоча й навіть за такої динаміки більшість опитаних вважає за необхідне розмежування сфер компетенції держави і церкви. У 2016 та 2017 рр. 41% респондентів вважали, що «релігійні організації і церкви занадто зловживають наданими їм правами і свободами»⁶⁴.

Іншим чинником продукування міжконфесійних конфліктів в Україні виступає недостатнє забезпечення свободи слова і совісті (у 2016 р. – 65 % опитаних), прав і свобод людини (76%)⁶⁵. Держава не практикує принцип рівновіддаленості від релігійних організацій, рівності у ставленні до них. У 2017 р. відносна більшість українців вважала, що «є церкви, до яких влада ставиться краще, ніж до інших» (28%), або, що «влада вивисує одну церкву на противагу іншим» (17%); не змогли визначитися з відповіддю 41% опитаних і лише 15% вважали, що «влада ставиться однаково до усіх релігійних організацій в Україні»⁶⁶.

Незмінно високим рівнем конфліктогенності позначені відносини між найчисельнішими та найвпливовішими релігійними організаціями, що позиціонують себе «національними традиційними» (Українська православна церква Київського патріархату, Українська греко-католицька церква, Українська автокефальна православна церква) або ж просто «традиційними» (Українська православна церква в юрисдикції Московського патріархату). Більшість суспільного загалу заперечує доцільність національної орієнтованості церкви (40%) або не може визначитися з цього питання (26%). Такий розподіл позицій залишається фактично незмінним упродовж 2010–2017 рр.⁶⁷.

Чинником дестабілізації суспільно-політичного простору України виступає системне використання релігії Російською Федерацією у

неконвенційній війні проти України. Агентами/каналами впливу в Україні виступають як підпорядкована Московському патріархату Українська православна церква (в особі її керівництва та частини духовенства), так і проросійськи орієнтовані політичні та суспільні сили. Істеблішмент УПЦ МП озвучує наріжні тези російської антиукраїнської пропаганди: від кваліфікації військової агресії Російської Федерації проти України як громадянської війни до ідеологеми «трьох братніх народів» чи навіть «єдиного русского народу» включно з українцями. Перехід віруючих і громад зі складу УПЦ МП до «національних» церков інтерпретується в антиукраїнській пропаганді як наслідок переслідування державою/націоналістами православ'я.

Релігійний чинник став одним з наріжних каменів російського неоімперського концепту «русского мира»⁶⁸. Релігійний канал залишився фактично єдиною можливістю для просування ідеї «русского мира» в Україні. Якщо в інших соціогуманітарних сферах (мова, освіта, історична пам'ять, культура) «русский мир» зазнав відчутної поразки, то у релігійно-церковні він має потужний потенціал впливу, який використовується і буде довгий час використовуватися для суспільно-політичної дестабілізації та підриву національної безпеки України.

Важливим аспектом національного гуманітарного простору залишається проблема формування спільної історичної пам'яті (символів, міфів тощо), подолання стану «травмованої історичної пам'яті»⁶⁹, яка має значний дезінтегративний потенціал. З одного боку, триває процес відходу від радянських комеморативних практик, але при цьому, як відзначають оглядачі, досі відсутня цілісна, розрахована на тривалий період і послідовність здійснення Концепція політики формування історичної пам'яті, спрямована на зшивання відмінної пам'яті українських регіонів у єдине загальнонаціональне ціле. Така Стратегія історичної політики з листопада 2015 р., наприклад, розробляється в Польщі. Всередині України існують глибокі світоглядні суперечки, а вибіркове конструювання власної української минувшини провокує проблеми у відносинах із сусідніми державами.

Розвиток і зміцнення історичної пам'яті, яка є першоосновою громадянської самоідентифікації, національної ідентичності та єдності – багатогранний безперервний процес. У суспільстві неоднаково трактуються основні віхи української історії – наприклад, оцінки Переяславської ради, діяльності ОУН та УПА, Голодомору, тоталітарних репресій тощо. Конфлікт інтерпретацій минулого не вирішений у загальнонаціональному форматі і далі стоїть на заваді громадянській єдності. На часі очищення підручників від негативних нашарувань імперської та радянської доби. Подолання наслідків багатовікового російщення українців не відбудеться «само по собі», а потребує цілеспрямованої політики з боку центральної та регіональної влади.

Дієвим засобом зміцнення у суспільстві міжсоціальної солідарності є співпраця найманих працівників (профспілок), підприємців та держави, тобто так зване соціальне партнерство. Актуальність цієї проблеми ілюструється кількістю акцій соціального протесту. Тільки за перше півріччя 2017 р. відбулось 33 такі акції та 12 страйків, у яких взяли участь понад 15,6 тис. найманих працівників⁷⁰. Причини конфронтації – невдоволення низькими зарплатами, пенсіями, затримки з їх виплатами, низька захищеність перед загрозою звільнення. Наприклад, загальна сума заборгованості із заробітної плати, за даними Держстату, станом на 1 березня 2017 р. становила 1995,3 млн грн. (з урахуванням підприємств, розміщених на непідконтрольній українській владі території).

Сама держава має виступати в ролі арбітра або посередника у разі виникнення соціальних конфліктів. Держава займає особливе місце серед суб'єктів соціального партнерства. З одного боку, вона встановлює певне коло координуючих механізмів, правила та норми поведінки в системі соціального партнерства, а з іншого – виступає і як соціальний партнер (роботодавець), і як соціальний арбітр.

В Україні функціонує система державних органів, що регулюють трудові відносини. Це Міністерство соціальної політики України, яке забезпечує впровадження в життя державної політики у сфері трудових відносин, галузеві міністерства, Національна служба посередництва і примирення, Національна тристороння соціально-економічна рада, регіональні організації тощо.

Упродовж тільки січня–травня 2017 року Національна служба посередництва і примирення сприяла вирішенню 148 трудових спорів, участь в яких брали понад 1,5 млн працівників, 6741 суб'єкта господарювання. Завдяки її зусиллям погашено заборгованість із виплати заробітної плати в сумі 328 млн 488,5 тис. грн або 37,5% від загальної суми боргу (875 млн 50,6 тис. грн)⁷¹. 23 серпня 2016 р. вперше було укладено тристоронню Генеральну угоду між урядом, профспілками та роботодавцями, що покликана розпочати нову сторінку в історії соціально-економічної політики держави, спрямованої на розвиток національної економіки та створення належних умов для праці громадян.

Соціально-економічні зміни мають підтримку і на міжнародному рівні. В ході 105-ї сесії Міжнародної конференції праці, яка відбулась 30 травня 2016 р., Україна стала 53-ю державою-членом Міжнародної організації праці, яка ратифікувала Конвенцію №102 про мінімальні норми соціального забезпечення.

Разом з тим, система тристороннього співробітництва часто зводиться до співробітництва та консультацій між профспілками, роботодавцями та урядом на загальнодержавному та галузевому рівнях. Найважливіша ланка соціального партнерства на рівні підприємств та акціонерних товариств залишається «під опікою» старих профспілок та нових роботодавців.

Однією з принципових передумов забезпечення соціальної злагоди в соціально-трудовій сфері є наявність сильних і незалежних професійних спілок. Адже падіння престижу та ролі профспілок загрожує порушенням балансу соціальних сил на користь підприємців, одночасно з чим зростає небезпека суспільних потрясінь.

Попри демократичний прогрес у ряді питань профспілки в Україні все ще стикаються з обмеженнями на свободу зібрань, утворення нових організацій і доступ до справедливого розгляду справ у судах. Причому тиск на професійні об'єднання чиниться як з боку держави, так і з боку працедавців. Так, профспілки в Україні повинні пройти державну реєстрацію – вимога, яка порушує не лише міжнародні норми, а й вітчизняне законодавство.

З іншого боку, роботодавці досить часто демонстративно займають позицію відстороненості від процесу створення профспілок, а представники органів державної влади, які мають непрозорі зв'язки з підприємствами приватного сектору, як правило, закривають очі на такі випадки. За даними Міжнародної конфедерації профспілок, деякі роботодавці відмовляються укладати колективні договори навіть після відповідних судових рішень. З боку українських профспілок до Міжнародної організації праці надходять численні скарги на дії роботодавців, у тому числі й через політичні причини, наприклад, через примушування голосувати на виборах відповідно до вказівок адміністрації підприємств. Тривожною також є тенденція до встановлення свого роду субординаційних відносин – залежності профспілок від органів влади і політичних партій⁷².

На сьогодні в Україні на заваді реалізації природних функцій профспілок стають політичні уподобання. Політична заангажованість деяких профспілкових лідерів викликає сумніви щодо того, чиї саме інтереси обстоюють профспілки – найманих працівників чи представників великого бізнесу. Наприклад, у діях найбільших профспілкових організацій України ФПУ і КВПУ періодично прослідковується чітка кореляція з бажанням конкретних партій оголосити в Україні дострокові парламентські/президентські вибори, варто згадати і «тарифні» майдани, які мали всі ознаки політичних популістських акцій. Така політична заангажованість профспілок не лише суперечить принципу соціального партнерства, а й призводить до загальної конфронтації у суспільстві. Вірогідність того, що подібні «тарифні» акції

можуть серйозно розхитати ситуацію, є досить низькою: приміром, негативна реакція населення на підвищення тарифів може гаситися субсидіями⁷³, до того ж, винятково економічні вимоги ніколи не призводили в Україні до якихось масштабних наслідків, хоча і мають результатом посилення нервозності у суспільстві⁷⁴.

Громадяни звертають увагу на профспілки лише в разі проведення ними гучних масових акцій. Але функціями профспілок є насамперед захисна і представницька. Причому основною функцією профспілок слід вважати захисну, а представницька функція є допоміжною у захисті прав найманих працівників, вона створює належні передумови для реалізації захисної функції. Визнання захисної функції профспілок основною передбачає, що всі інші напрями їх діяльності повинні мати підпорядкований характер і не суперечити їй. Причому захисна функція полягає не лише в акціях протесту, але, насамперед, в реальному представництві інтересів найманих працівників у трудових угодах від рівня підприємства до національного рівня.

Звідси випливає питання якомога ширшої репрезентативності профспілок, оскільки вона є важливим фактором правового регулювання трудових спорів та запобігання гострій фазі конфлікту. Сьогодні незалежні профспілки діють на багатьох підприємствах України, але вони часто не визнаються роботодавцями рівноправними партнерами. За належність до неофіційних профспілок працівники можуть позбавлятися пільг, голови таких об'єднань не лише не визнаються суб'єктами переговорів, а й піддаються утискам.

Для розв'язання нагальних проблем у соціально-трудовій сфері, ведення переговорів та укладання Генеральної угоди між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями, а також забезпечення її виконання та здійснення контролю профспілкова сторона у вересні 2009 р. створила Спільний представницький орган всеукраїнських профспілок та профспілкових об'єднань, який має представляти їх у взаємовідносинах з органами виконавчої влади та роботодавцями.

Вказана діяльність, що розпочалась у зазначеному форматі ще з 2009 р., є вагомим елементом подальшого посилення взаємодії у трикутнику «праця – капітал – влада». Водночас без поступового трансформування профспілок за стандартами демократичних країн і примушування підприємницьких кіл дотримуватися національних та міжнародних правових норм щодо забезпечення прав профспілок сформувати в українському суспільстві реальне та ефективне соціальне партнерство навряд чи буде можливим.

Гарантії успіху таких трансформацій і досягнення відповідного результату перебувають у двох основних площинах. Однією з них є продовження

цілеспрямованої політики держави на забезпечення рівноправного діалогу між учасниками трудових відносин, сприяння якнайскорішому впровадженню та безумовному дотриманню міжнародних стандартів у соціально-трудої сфері. Принциповою вимогою до такої політики має бути розуміння, що завданням держави є не просто сприяння врегулюванню конкретних конфліктних ситуацій, а, що найголовніше, запобігання конфронтації, створення умов для ефективної співпраці професійних спілок та підприємців заради досягнення взаємної вигоди для всіх сторін. Іншою, не менш важливою площиною, є подальше зміцнення громадянського суспільства, посилення соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудоих відносин за свої дії, але також і за дії держави, що можливе лише за подальшого демократичного розвитку суспільства.

2.6. Гібридна війна і агресія Росії: тенденції конфронтації та консолідації в Україні

Справжнім історичним тестом на рівень консолідованості українського суспільства стала гібридна війна – фактична агресія проти України з боку Російської Федерації. Наскільки високим або низьким є цей рівень, можна судити за ставленням населення до таких питань, як оцінка причин і характеру війни, до адміністрації на окупованій території та до встановлених нею порядків, за рівнем патріотичної готовності захищати свою землю, за здатністю платити ту або іншу ціну або за перемогу, або за мирну угоду, за наявністю спільного бачення розв'язання проблем, спричинених агресією.

За роки від початку гібридної війни певного консенсусу у суспільстві з цих питань не досягнуто. Розмаїття думок з цього приводу не має вважатися суспільною аномалією, в історії кожної країни ніколи не було абсолютної згоди населення в аналогічних ситуаціях. Таким чином, перевірка рівня солідарності консолідованості українського суспільства війною має полягати у встановленні співвідношення його сегментів – носіїв тих або інших думок і настроїв з приводу агресії.

Агресія зазвичай об'єднує суспільство, змушує забувати про соціальні та політичні конфлікти в ньому, викликає відчуття єдності – в оцінках причин війни, відповідальності за її початок. Нарешті, сам напад має однаково розумітися і визначатися одним терміном – «агресія». Однак в Україні одного розуміння причин і характеру війни немає (Таб. 7)

Таблиця 7

Чим для Вас є війна на Донбасі, як Ви її для себе пояснюєте? Який конфлікт лежить в основі збройного протистояння на Донбасі? (%)

Це конфлікт між бізнес-структурами через переділ власності, через поділ сфер впливу	27,3
Це конфлікт між основною частиною України і Донбасом (громадянська війна)	4,8
Це конфлікт між Україною і Росією	35,1
Це конфлікт між США і Росією із залученням України	11,9
Конфлікту немає, війна – це можливість для ділків нажитися на військових поставках, контрабанді, спекуляції	15,2
Інше	0,8
Важко відповісти	4,9

Джерело: «Війна і мир»: громадська думка про причини війни на Донбасі та перспектив врегулювання конфлікту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page177.html>

Навіть зважаючи на те, що у запитаннях не присутнє слово «агресія», не важко зрозуміти, що соціальні протиріччя явно проявилися в розподілі відповідей на них. Тільки третина респондентів оцінює події як міждержавний конфлікт. І хоча тільки кожен двадцятий озвучив версію, навіяну російською пропагандою, – що це громадянська війна в Україні, близько 40% відсотків пов'язали витoki конфлікту із суто меркантильними інтересами бізнес-структур та спекулянтів – тобто, тієї меншості суспільства, щодо якої сформувалося стійке негативне ставлення більшості. Вражає, що серед населення держави, яка є жертвою агресії, половина і після двох років бойових дій вважала її однаковою мірою винуватою у війні і трохи більше чверті вважало винуватцем тільки агресора (Табл. 8)

Табл. 8

**Ставлення населення України до російсько-українського конфлікту
(2016, %)**

	Усе населення України	Розподіл населення за регіонами країни				
		Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Хто несе відповідальність за російсько-український конфлікт?						
Передусім Україна	7,9	2,4	6,3	18,2	12,1	6,9
Передусім Росія	45,0	62,6	53,2	21,0	38,5	27,9
Обидві країни однаковою мірою	39,0	32,4	33,6	53,2	38,0	51,2
Важко відповісти	8,0	2,6	6,9	7,6	11,4	14,0

Джерело: Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К., 2017. – С. 377.

Тих, хто продовжує однаковий розподіл відповідальності між РФ та Україною, не переконують дані, наведені начальником Генерального штабу Збройних Сил України В. Муженком, що 40-тисячним угрупованням бойовиків усе ще керує центр, розташований у Росії, і що командний офіцерський склад угруповання – кадрові російські військовослужбовці⁷⁵.

Після першого року війни – найбільш спекотної за накалом подій, за гостротою боїв, близько 41% українців заявили, що вона їх ніяк не торкнулася⁷⁶. Таке сприйняття війни проявлялося на тлі дій бойовиків, що мали явно ксенофобський характер щодо патріотично налаштованої частини України. Серед таких дій – ініціатива групи «Самооборона Горлівки» щодо виявлення і переслідування усіх, хто співчуває Україні та її Збройним силам, про що група оповістила спеціальною листівкою.

Самооборона Горлівки

Сегодня я попрошу вас об одной необычной услуге родине. Я прошу вас докладывать на соседей, знакомых и незнакомых. Мы ищем корректировщиков огня на нашей территории. Уже не секрет что боевые действия возобновляются, артиллерию Украина так и не отвела, об этом докладывает как разведка, так и сами граждане на территориях

под укромом. Артобстрелы возобновятся, но будут они точно в цель – подстанции, котельные и школы, или хаотично без корректировки – зависит от нас. Нельзя сказать что просьба сообщать о подозрительных лицах – то новое для Горловки, мы и раньше просили об этом, но сейчас я составляю список всех сочувствующих укроармии, всех, кто когда либо упоминал что Украина нас освободит, настроен против днр и просто в разговоре упоминал что он за Украину. Это потенциальные корректировщики! Мы их видели уже достаточно чтоб понимать кто становится в их ряды.

Да, это означает что в Горловке начинаются чистки. Чистки от укромов. Мы живем в прифронтовом городе, на дворе война и мы не толерантны, мы не сочувствуем врагу, в наших сердцах нет места жалости к предателям.. Либо они уезжают сами – либо это устроим мы.

Не забывайте о свидетелях или доказательствах своим словам, мы не так просты и за клевету строго накажем.

Джерело: Террористы «ДНР» объявили о начале этнических чисток в отношении украинцев в Горловке [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/327482/terroristy_dnr_obyavili_o_nachale_etnicheskih_chistok_v_otnoshenii_ukraintsev_v_gorlovke

Не менш кричущими були факти терору навіть проти родичів тих, хто воював у лавах ЗСУ або добровольчих батальйонів, як це трапилося, приміром, з матір'ю загиблого українського бійця В. Бражника, на яку напали в автобусі, причому на підконтрольній Україні частині Донецької області, зі словами «Ти народила нацика», не говорячи про зухвале ставлення до неї з боку місцевої міліції⁷⁷. Взагалі після двох років війни було зібрано декілька тисяч фактів скоєних бойовиками злочинів проти людяності щодо захисників територіальної цілісності країни⁷⁸.

Ті 41%, хто вважає себе далекими від війни, судячи з усього, не відчують емпатії щодо жертв агресії, тобто не мають почуття солідарності зі значним сегментом суспільства. Разом з тим, у ході конфлікту виокремилася частка його активних учасників – 18,7% брали участь у бойових діях у складі Збройних Сил та Національної гвардії України, добровольчих батальйонів; були задіяні у волонтерських рухах – 13,4% з підтримки української армії, 6,8% – з підтримки біженців, 1,9% – з підтримки людей, які проживають на території, окупованій бойовиками, 25,7% робили пожертви на підтримку української армії, а 12,1% – підтримку біженців⁷⁹.

Патріотизм як зосередження суспільної консолідації піддавався тяжким випробуванням, особливо внаслідок зради присязі представниками українських силових структур, розташованих на території Криму. Тільки 30% їх залишили півострів після його анексії російськими військами.

Військовослужбовців Збройних сил (яким у 2013 р. переважно або повністю довіряли близько 22% населення, а їхній загальний індекс довіри був одним з найвищих серед інститутів суспільства) вийшло на материкову Україну тільки 6010 із 13468 чол., прикордонників – 519 із 1869 чол. Понад 1300 працівників СБУ, які піддавалися особливо ретельній перевірці на патріотизм, перейшли на бік РФ. Росія завербувала командирів майже усіх частин Міністерства оборони, здатних відбити російську агресію, командирів ряду ударних бойових кораблів, які могли заблокувати акваторію Криму, а також групу керівників командних структур Військово-Морських сил України⁸⁰.

Утім, подальші події, героїзм, виявлений українською армією на Донбасі, підвищив довіру до неї до показників ще більших, ніж у передвоєнному році. У 2016 р. переважно довіряли їй 36,5%, а цілком довіряли 5,3%, та й загальний індекс довіри їй зріс до 3,1 бала із 5-ти⁸¹. Тобто, рівень консолідації щодо інституту, на який покладено захист Вітчизни, помітно зріс.

Участь у Збройних силах та її діях здійснюється як виконання конституційного обов'язку і гіпотетично може не відбивати внутрішню настанову індивіда. Тому ще достовірнішим виявом консолідації щодо необхідності захисту країни можуть вважатися добровільна участь у територіальній самообороні та у волонтерському рухові на підтримку армії, нацгвардії та добробатів. Їхня діяльність, хоча і не вирішальна за своїми обсягами у бойових діях, тим не менше набула особливого суспільного резонансу і певною мірою стала символом народної єдності. Тим більше, що добровольчий та волонтерський рухи охопили людей із абсолютно несхожих, різноманітних за своєю природою соціально конфліктуючих сегментів суспільства.

Зі зміцненням морально-психологічної стійкості Збройних сил та покращенням їх матеріально-технічного забезпечення принцип добровільності став не настільки затребуваним для подальшої війни, яка, до того ж, набула позиційного характеру, що поставило питання про входження добробатів до структури або ЗСУ, або Нацгвардії, хоча й існує думка, що кризу добробатів було спричинено спеціально організованою пропагандистською кампанією з їх дискредитації⁸². Одне з пояснень зменшення підтримки державою добровольчого руху – деякі прояви отаманщини та анархізму у їхніх діях (Генштаб вважав, що самовільний відхід добробату «Прикарпаття» з позицій під Іловайськом спричинив катастрофу усього фронту), а також можливе їх використання у внутрішньополітичній боротьбі або у бізнес-конфліктах і навіть для скоєння злочинів. Хай там як, а добровольчий рух став символом патріотичної відданості і цілком заслужив встановлення спеціального Дня добровольця (14 березня), який уперше відзначався у 2017 р.

Загалом війна піднесла рівень патріотичної консолідованості суспільства. Сьогодні в країні загалом 83% її громадян вважають себе патріотами Вітчизни і тільки 10% – ні. Причому, патріотичні почуття переважають у всіх регіонах – 88% на Заході, 84% – у центральних областях, 83% – на Сході і дещо менше – 77% – на Півдні⁸³. При цьому доволі висока солідарність у діяльному патріотизмі: 13,9% опитаних заявило про намір піти добровольцем в українську армію в разі російського вторгнення і тільки 0,6% – в російську армію; у підпільній або партизанській боротьбі проти агресора готові взяти участь 14,3%, а навпаки – тільки 1,1%. Підтримку українській армії готові надавати близько 40% громадян, а російській – 2,1%⁸⁴.

Така патріотична готовність, у той же час, не сполучена з почуттями ворожості до країни–потенційного агресора та до її населення. Ситуація парадоксальна, якщо взяти до уваги, що російське суспільство солідаризується на антиукраїнській платформі. Якщо на початку своєї агресії 81% росіян ставився до мешканців України в цілому добре, то через рік цей показник знизився до 50%. При цьому ставлення росіян до української влади здебільшого «дуже погане» (56%) або «в основному погане» (33%)⁸⁵. Ще через рік тільки 35% росіян ставилися в цілому до України «дуже добре» або «в основному добре». Україну росіяни зараховують до найбільш недружніх до РФ країн⁸⁶.

Президент РФ В. Путін, який є ініціатором агресії, має повну підтримку і довіру російського населення – 79% у 2014 р., 82% у 2016 р.⁸⁷. Понад те, розв'язану Путіним війну 63% росіян відразу оцінили як засіб мирного врегулювання конфлікту⁸⁸, чим залишили мало надій на те, що Україна уникне російського вторгнення. Принаймні постійно з'являються повідомлення про підривні дії російських спецслужб, приміром, на Закарпатті, де ними організовується рух за автономію регіону⁸⁹.

Триває також антиукраїнська пропагандистська кампанія. За максимального значення індексу результативності російської пропаганди у 100 пунктів (коли людина згодна із усіма твердженнями російської пропаганди) в цілому по Україні він становить 26, однак у Східному регіоні – уже 48 пунктів⁹⁰.

У такій ситуації консолідація має проявлятися і спільною насторогою щодо можливих дій протилежної сторони, і спільною згодою на кроки у відповідь. Ані у першому, ані у другому питанні достатньої (принаймні на рівні двох третин) єдності немає. Лише 42,7% українців побоюються нападу зовнішнього ворога. Загрозу нападу з боку Росії визнають більше – 51%, але 34% – ні. І попри високий рівень патріотичного почуття в суспільстві тільки трохи більше чверті готові допомагати загонам територіальної оборони, а 38% підтримуватиме тих, хто виступатиме за припинення війни⁹¹.

Відповідно, серед українців немає єдності у готовності до розриву дипломатичних відносин з фактичним агресором, який готується до широко _масштабного вторгнення на їхню землю. Проти такого розриву у 2016 р. виступили 55% громадян, а проти запровадження візового режиму з РФ – 52%. Не менш амбівалентним залишається ставлення українців до Росії. З одного боку, 72% опитаних у 2015 р. вважали її агресором (лише 8% не були згодні з таким твердженням, 20% вагалися з однозначною відповіддю)⁹², а з іншого – лише 39% вважали російську державу для себе «далекою» або й «дуже далекою»⁹³ і лише 45% вважали, що відносини з Росією мають бути «такими самими, як з іншими державами – із закритими кордонами, візами, митницями» (до війни, щоправда, так вважало взагалі лише 11%)⁹⁴. Зараз майже половина населення України виступає проти заборони ввезення на свою територію російських товарів і тільки третина – за такий крок⁹⁵. Понад те, ще досі залишається вагомою (третина населення) частка тих, хто вважає, що відносини з агресором мають бути такими, як між дружніми (!!!) державами – без віз і митниці на кордоні, а майже кожен восьмий виступає за економічний союз між Україною та РФ⁹⁶.

Таке ставлення до Росії тим більш важко зрозуміти у світлі повідомлень із зони АТО, що там точиться війна фактично з «гібридними» підрозділами російської армії⁹⁷. А ще у рік початку агресії частина русофілів серед українців скоротилася до 36,5%, а 47,5% виявляли почуття неприязні до Росії, причому часто респонденти-українці позначали своє почуття до росіян словами «ненависть». Того ж року гарантування безпеки і обороноздатності України, створення справді дієздатної армії перебувало на шостому місці серед першочергових кроків, що їх очікували українські громадяни від майбутнього Президента⁹⁸.

Пояснення парадоксальному поєднанню в українській свідомості патріотизму, готовності до відсічі агресії та прагнення до дружніх відносин з агресором найдоцільніше шукати у таких обставинах, як, по-перше, інерція комплексу меншовартості, психологічної залежності від Росії в українській ментальності; по-друге, певна втома від війни; по-третє, економічні розмірковування. Так, втома від війни зумовлюється, зокрема, інформацією про втрати, спричинені військовими діями: згідно з доповіддю Верховного комісара ООН з прав людини від середини квітня 2014 р. до середини травня 2017 р. загинуло понад 10 тис. людей, у т. ч. близько 2,8 тис. цивільних, близько 24 тис. було поранено і не менше 1,6 млн осіб стали біженцями⁹⁹. Крім того, за даними Міжнародного комітету Червоного Хреста, на серпень 2017 р. залишалися зниклими без вісті 640 осіб¹⁰⁰. Економічні міркування стосуються забезпечення українських теплоелектростанцій, створених під ті сорти вугілля, поклади яких розташовані на окупованій території. Через

це Україна змушена купувати у вугільних підприємств, підконтрольних бойовикам, близько 9 млн тонн палива щорічно. При цьому не виключається й імпорт вугілля з території Росії¹⁰¹.

Відсутність достатньої консолідованості у ставленні до агресора відбивається у різночитаннях щодо формату вирішення кризи на Донбасі, спровокованої і стимульованої агресором. Різночитання стосуються таких ключових питань, як виконання Мінських домовленостей характер відносин з непідконтрольними Києву територіями та їх майбутній статус, механізми реінтеграції Донбасу до складу України, тобто до питання стратегії щодо районів, захоплених колаборантами.

Пошук спільної стратегії подолання кризи підштовхується насамперед тим, що так званий мінський формат викликає загальне розчарування. Хоча за даними аналітичного центру «Софія» половина населення вважає, що в інтересах України виконувати Мінські домовленості і тільки кожен п'ятий вважає за доцільне відмовитися від них¹⁰², ставлення до наслідків їх виконання доволі скептичне: тільки на Донбасі частки тих, хто оцінює їх позитивно, і тих, хто негативно, приблизно однакові (відповідно, 32% та 28%), але на Заході це співвідношення становить 6% та 50%, у Центрі 9% і 42% на Півдні 13% та 31%, на Сході 5% та 33%¹⁰³.

Дійти остаточного висновку щодо наявності або відсутності консолідованої стратегії стосовно Донбасу неможливо через те, що суспільна думка з цього приводу змінювалася, а по-друге – соціологічні опитування, проведені різними аналітичними центрами, давали як аналогічні, так і відмінні результати.

Так, опитування, проведене у грудні 2014 р. Київським міжнародним інститутом соціології, показало, що 33,2% виступали за продовження військової операції зі звільнення окупованих територій. Надання ж Донбасу автономного статусу підтримали тільки 16,3%, а економічну блокаду регіону – 13,2%¹⁰⁴.

Наступного року проведене Центром Разумкова опитування показало, що майже половина українців підтримує повний економічний і фінансовий розрив з окупованою територією, а частка прихильників збройного повернення її під контроль центральної влади практично не змінилася – 32,8%¹⁰⁵.

Згідно з опитуванням, проведеним у травні 2016 р. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва разом із Центром Разумкова, серед варіантів рішень зі встановлення на Донбасі миру найбільшу підтримку дістав варіант «Змусити Росію припинити втручання у конфлікт на Донбасі через посилення міжнародних санкцій, тиск міжнародних структур (40,6%), у той час як «Успішна відбудова нормального життя на територіях Донбасу, контрольованих Україною», тільки 27,6%. При цьому 19% підтримки здобув варіант «Припинення фінансування територій, зайнятих «ДНР» і «ЛНР»» (виплата пенсій, зарплат тощо) і 14,8% – варіант відновлення українського

контролю над цими територіями військовою силою (надавалася можливість обрати до 3 варіантів)¹⁰⁶.

Соціологічне опитування, проведене того самого місяця групою «Рейтинг» з приводу доцільності економічної блокади неконтрольованих територій, показало, що такий крок підтримують – 37%, хоча це і не набагато менше тих, хто дотримується протилежної думки – 46%¹⁰⁷.

Інше опитування, проведене у 2016 р. Центром Разумкова, виявило таку підтримку стратегічних сценаріїв (Табл. 9).

Таблиця 9

**Зараз висловлюються різні пропозиції щодо розвитку подій в Україні.
Чи підтримуєте Ви такі пропозиції?**

	Підтримую	Не підтримую	Важко відповісти
Припинення будь-яких економічних зв'язків між Україною та територіями "ДНР" і "ЛНР" (включаючи соціальні виплати, постачання енергоресурсів, закупівлю вугілля тощо) до повного встановлення Україною контролю над цими територіями	42,1	36,0	21,9
Надання особливого статусу Донбасу	22,7	50,0	27,3
Проведення виборів на окупованих територіях Донбасу до взяття їх під контроль українською владою	23,9	50,6	25,4
Амністія для всіх учасників сепаратистських рухів, які не вчинили тяжких злочинів	34,0	38,5	27,5

Джерело: Ставлення громадян до ситуації на Донбасі. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/rezultaty-sotsiologichnoho-doslidzhennia-tsentru-razumkova-stavlennia-hromadian-do-sytuatsii-na-donbasi>

Соціологічне обстеження, проведене того самого року Центром соціальних досліджень «Софія», показало, що надання «ДНР» і «ЛНР» особливого статусу підтримують трохи більше 25% населення, встановлення контролю над їх територіями військовою силою – 22%, відгородження від цих територій – 17%, а визнання їх незалежності – 7%¹⁰⁸.

Суттєво відрізняються від наведених дані академічної соціології (Рис. 21)

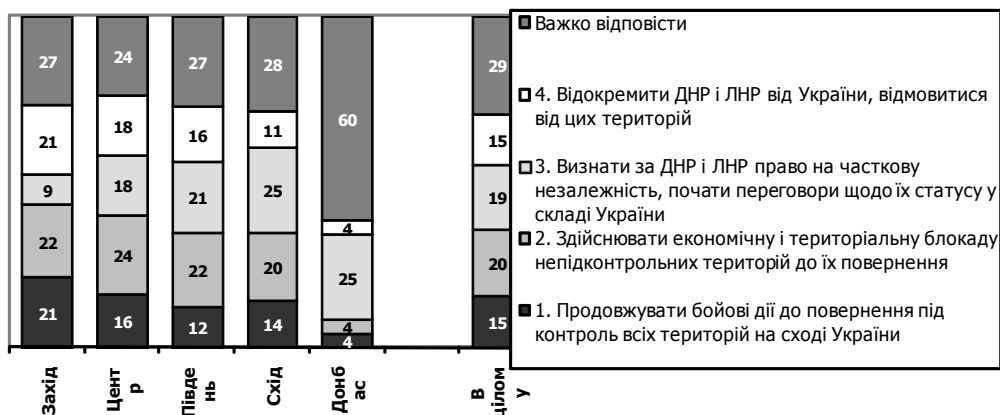

Рис. 21. Який зі сценаріїв вирішення конфлікту на Сході України Ви готові прийняти? (2017р.)

Джерело: За результатами соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2017 р.

Немає консолідованого ставлення у суспільстві і до сценарію повернення окупованих територій силою зброї: у 2016 р. заявили про свою неготовність брати у цьому участь 52,1% (у 2015 р. 42,8%), а про готовність – лише 6,6% (у 2015 р. 10,3%)¹⁰⁹. Посилання ж на готовність рідних (3,8%), друзів (5,4%) чи знайомих (6,6%) важко брати до уваги, оскільки тут може йтися про одних і тих самих людей.

Відмінності у соціологічних даних можуть пояснюватися як специфікою форматів соціологічних опитувань (час, територія, аудиторія, формулювання запитань тощо), так і різницею у політико-ідеологічних та геополітичних орієнтаціях їх ініціаторів та організаторів. Наявність цього факту засвідчує, приміром, часте вживання у фахових публікаціях (а у масових то й поготів) таких назв щодо тих, хто виявляє готовність до збройної боротьби з окупантами та колаборантами, як «яструби війни», хоча, як відомо, такої назви заслуговує ініціатор агресії, який воює із бажання, а не її жертва, яка воює вимушено. Розходження в інтелектуальних колах в оцінках ситуації в Криму і на Сході фокусують у собі загальну відсутність солідарного бачення суспільством причин, характеру кризи та виходу з неї.

За результатами опитування, проведеного у 2017 р. американським аналітичним центром International Republic Institute, 83% українців, у т. ч. 73% у самому Донбасі, вважають, що тимчасово окуповані території повинні повернутися до складу України¹¹⁰. Проведене роком раніше берлінським Центром східноєвропейських і міжнародних досліджень опитування показало, що 21% населення непідконтрольних територій виступають за їх повернення

до складу України без особливого статусу, 35% – за повернення з особливим статусом, а решта – за приєднання до РФ з особливим статусом або без нього¹¹¹.

Присутність в українській суспільній думці помітного тренду щодо можливого повернення територій «ДНР» і «ЛНР» являє собою певну загрозу для консолідованого вибору країною свого геополітичного, а відтак і цивілізаційного вектора. Розрахунки на повернення непідконтрольних територій ігнорують ту обставину, що військове протистояння, у яке втягнута Україна, є нездоланною перешкодою її вступу до НАТО та ЄС, а тому РФ буде його підживлювати перманентно. Реалізація ж сценарію реінтеграції (звісно, гіпотетична) означала б інкорпорацію у суспільство, яке обирає вектор демократичної цивілізації, анклав, орієнтованого на російський політичний режим, який є авторитарним. У цьому разі українському суспільству довелося б шукати моделі консолідованого співіснування двох ціннісно протилежних способів життя. Добровільна відмова України від Євразійського економічного союзу та її вимушене неприєднання до ЄС і НАТО актуалізує для суспільства питання вибору курсу на європеїзацію і демократизацію, залишаючись при цьому у зоні міжцивілізаційного розламу і геополітичної турбулентності.

* * *

Консолідація українського суспільства суттєво гальмується наявністю в ньому конфронтаційних ліній, які мають як історичні, так і сучасні витоки. За історичною інерцією досі зберігається специфіка притаманного усім суспільствам розподілу між аграрною та індустріальною сферами: в Україні цей розподіл збігається з розподілом мовно-культурним, причому з помітним регіональним відтінком. У той же час, орієнтація на той або інший вид діяльності не збігається повністю з політико-ідеологічними та політичними орієнтаціями сегментів суспільства: і в аграрному (або пов'язаному з ним) переважно україномовному, і в індустріальному переважно російськомовному сегменті присутні орієнтації як на західний, так і візантійсько-православний (часто-густо у пострадянській версії) спосіб життя, чим ускладнюється становлення консолідованого бачення перспектив політичного, економічного й духовно-культурного розвитку України.

Найбільш гостро відсутність консолідації проявляється соціальним протистоянням, спричиненим прірвою у рівнях доходів між роботодавцями і найманими працівниками, яке підживлюється орієнтацією основного загалу населення на принцип справедливості, який також розуміється відмінно – одними як рівність розподілу, іншими як рівність можливостей. Оскільки жодна із версій цього принципу в Україні не реалізована у

загальноприйнятному вигляді, існує невдоволення населення і владним, і заможним прошарками.

Відсутність спільного бачення щодо формули соціальної справедливості має наслідком брак політико-ідеологічної єдності суспільства, що утруднює його консолідацію в питаннях геополітичного і цивілізаційного вибору. Суперечливість суспільної свідомості наочно виявилася в обставинах кризи, яка викликала розгубленість значної частини як населення, так і політикуму в питанні ставлення до ситуації гібридної війни і пошуку найбільш безболісного виходу із неї.

Список використаних джерел

1 Бекешкіна І. Тенденція цих 20 років – розчарування // Главком, 19 серпня 2011 року [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/interviews/115048-irina-bekeshkina-tendantsija-tsih-20-rokiv---rozcharuvannja.html>

2 Див. : Головка В. Фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. / В. Головка. – Київ, 2012. – С. 153–154.

3 Эксперты выявили рекордный разрыв между богатыми и бедными в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/world/2017/01/16/1583374.html>.

4 Бьюкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави / Дж. М. Бьюкенен. – Київ, 2004. – С. 17.

5 Єщенко П. Фінансіалізація у водоверті глобальної економіки / П. Єщенко, Н. Самко. – Київ, 2016. – С. 117.

6 Райх Р. Послешок. Економіка майбутнього / Р. Райх. – Москва, 2012. – С. 60–61.

7 Веблен Т. Теорія прайдного класу / Т. Веблер. – Москва : Прогресс, 1984.

8 U.S. trade poliicy – time to start over / Report by Jeff Faux. November 30, 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.epi.org/publication/u-s-trade-policy-time-to-start-over/>

9 Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг, 2015 / Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>

10 Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 3(17). – Київ, 2016. – 550 с.

11 Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 3(17) – Київ, 2016. – С. 287

- 12 Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Випуск 3(17). – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016.
- 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/>
- 14 Загальні тенденції тіньової економіки в Україні. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2016. – С. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.me.gov.ua/Documents/Download?id=03bb37c9-4771-43ab-b2a9...
- 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://old.dt.ua/UKRAINE/blizko-90-ukrayinciv-nezadovoleni-specpensiyami-mozhnovladciv-244874_.html
- 16 Гройсман В. Основні положення проекту закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення пенсій» [Електронний ресурс] / В. Гройсман. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua
- 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Habermas.html>
- 18 Дослідження з питань інтеграції іммігрантів, проведене МОМ у 2013–2014 рр.
- 19 Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів. – Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні, 2014.
- 20 Опитування студентів-громадян України, проведені ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ в 2005, 2009 та 2011 рр.
- 21 Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К., Державна служба статистики України, 2017.
- 22 Позняк О. Оцінювання наслідків тенденцій зовнішньої трудової міграції в Україні // Демографія та соціальна економіка / О. Позняк. – 2016. – № 2 (27). – С. 169–182.
- 23 Ukrainian Migration in Time of Crisis: Forced and Labour Mobility / Dušan Drbohlav, Marta Jaroszewich (eds.). – Prague, 2016.
- 24 Позняк О. Вказ. праця. – 2016. – № 2 (27). – С. 169–182.
- 25 Сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/news/13519.html> (знято з сайту 27 червня 2017 р.)
- 26 Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Квітень 2017 р. – МОМ, 2017.
- 27 Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pledgdg.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/IDP_REPORT_by_V.Smal_09.06.2016
- 28 Там само

29 Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Квітень 2017 р. – МОМ, 2017.

30 Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. – К., 2017. – С. 10.

31 Топ 100 латифундистов України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://latifundist.com/rating/top100#136>.

32 Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

33 Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 № 742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.

34 Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи» від 25.12.2008 № 799-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/799-17>.

35 Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40–44 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

36 Мазнев Г. Перспективи застосування проектного фінансування для інноваційних агротехнологій / Г. Мазнев // Бізнес Інформ. – 2014. – № 6. – С. 166.

37 Реуше Г. Борьба с коррупцией в Украине / Г. Реуше, Ж.-П. Меган [Електронний ресурс] // Vox Ukraine. – Режим доступу : <https://voxukraine.org/2016/02/04/addressing-corruption-in-ukraine-ru/>

38 Ситник А. «У справі Мартиненка НАБУ впевнено йде до результату» [Електронний ресурс] / А. Ситник // Національне антикорупційне бюро України. – Режим доступу : <https://nabu.gov.ua/novyny/artem-sytnyk-u-spravi-martynenka-nabu-vpevneno-yde-do-rezultatu>

39 Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва: «Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>

40 Завтра працівники Бурштинської ТЕС можуть перекрити трасу Львів–Івано-Франківськ [Електронний ресурс] // Вікна. – Режим доступу : <http://vikna.if.ua/news/category/if/2017/02/04/67253/view>

41 Волинець М. Гірникам перерахували обіцяні кошти [Електронний ресурс] / М. Волинець. – Режим доступу :

<https://www.facebook.com/VolynetsMykhailo/posts/691429484381010?pnref=story>

42 Страйк шахтарів на Луганщині: прокуратура відкрила кримінальне впровадження через не виплату зарплати [Електронний ресурс] // ТСН

Україна. – Режим доступу : <https://tsn.ua/ukrayina/strayk-shahtariv-na-luganschini-prokuratura-vidkrila-kriminalne-provazhennya-cherez-neviplatu-zarplatu-962428.html>

43 Протести металургів і шахтарів у Кривому Розі вщухли ненадовго? [Електронний ресурс] // DW. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/протести-металургів-і-шахтарів-у-кривому-розі-вщухли-ненадовго-22052017/aw-38942495>

44 Політичні партії. – Департамент державної реєстрації та нотаріату Міністерства юстиції України. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiui/

45 Політичні партії і партійна система України в оцінках громадян // Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. – Київ : Центр Разумкова, 2017. – С. 158.

46 Напрями еволюції партійної системи // Там само. – С. 248.

47 Перспективи розвитку політичних партій і партійної системи, модель майбутньої партії // Там само. – С. 283.

48 Даль Р. Введение в теорию демократии / Р. Даль. – Москва, 1992. – С. 84.

49 Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність / за ред. О. Майбороди. – Київ, 2013. – С. 85.

50 Українське суспільство в шоці чи в шоколаді? // Дзеркало тижня. – 2012. – 3 серпня.

51 Маркеева О. Коррупция как угроза национальной безопасности / О. Маркеева // Українські діалоги: Корупція в Україні: причини, стан, наслідки. – 2015. – Листопад–грудень. – С. 28–37.

52 Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. – Київ, 2017. – С. 261.

53 Там само. – С. 250

54 Там само. – С. 253.

55 Олещук П. Кризові комунікації у політичному дискурсі [Електронний ресурс] / П. Олещук // Освіта регіону. Серія: Політологія, психологія, комунікації. – 2013. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/304>

56 Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. Розумний. – Київ, 2016. – С.126.

57 Попова Т. Криза урядових комунікацій в Україні. Про деякі причини і деякі пропозиції [Електронний ресурс] / Т. Попова. – 2017. – Квітень. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/28437716.html>

58 Розумний М. Вказана праця. – С. 117.

59 Котигоренко В. Про гібридність і дегібридизацію політичної влади в Україні / В. Котигоренко // Дзеркало тижня. – 2017. – №24. – 24–30 червня.

60 Семків В. Українці зліва направо [Електронний ресурс] / В. Семків. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/65255>

61 Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). – Київ, 2017. – С. 30.

62 Ставлення громадян України до деяких релігійних лідерів та до створення Єдиної Помісної Православної Церкви. Результати соціологічного дослідження. – Київ : Центр Разумкова, 2016. – С. 4.

63 Див. : Пилипенко В. Релігія як чинник цивілізаційного вибору / В. Пилипенко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 3 (17). – С. 198–204; Паращевін М. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2016 рр. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / М. Паращевін. – Вип. 3 (17). – К., 2016. – С. 205–220.

64 Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). – С. 46, 28.

65 Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства / В. Ворона // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ, 2011. – С. 22.

66 Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). – С. 28.

67 Там само. – С. 25.

68 Україна та проект «русского мира». Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2014. – С. 25–47. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1594/>; Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром» / А. Портнов. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2009.

69 Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – Київ, 2011. – С. 11.

70 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/virobnicha-politika-ta-kolektivno-dogovirne-regulyuvannya/12476-informatsiya-pro-stan-sotsialno-trudovikh-vidnosin-kolektivni-trudovi-spori-konflikti>

71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/virobnicha-politika-ta-kolektivno-dogovirne-regulyuvannya/12476-informatsiya-pro-stan-sotsialno-trudovikh-vidnosin-kolektivni-trudovi-spori-konflikti>

72 Кириленко О. Профспілковий рух в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку / О. Кириленко // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5–7 червня 2014 р. / за ред.: В. Венедіктова, А. Куліша. – Суми, 2014. – С. 159–163.

73 Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list/category?cat_id=30543

74 Протести виключно з економічних причин в Україні ніколи не були успішними // Дзеркало тижня. – 19 липня 2016 року.

75 Муженко назвав число боевиков и российских военных на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.segodnya.ua/regions/donetsk/muzhenko-nazval-chislo-boevikov-i-rossijskih-voennyh-na-donbasse-1045594.html>

76 Большая часть украинцев не асоциируют себя ни с АТО, ни с Донбасом – сощопрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://comments.ua/images/tablica3.jpg>

77 На 62-летнюю мать погибшего под Иловайском героя АТО Владимира Бражника напали с криками «родила нациста» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/348391/na_62letnyuyu_mat_pogibshego_pod_ilovayiskom_geroya_ato_vladimira_brajnika_napali_s_krikami_rodila_natsika

78 Уже собрано несколько тысяч фактов совершения преступлений против Украины и человечности на Донбассе, – Тандит [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/369195/uje_sobrano_neskolko_tysyach_faktov_soversheniya_prestupleniyi_protiv_ukrainy_i_chelovechnosti_na_donbasse

79 Большая часть украинцев не ассоциирует себя ни с АТО, ни с Донбассом, – сощопрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://comments.ua/images/tablica3.jpg>

80 70% военнослужащих не покинули АР Крым, — Комитет ВР нацбезопасности и обороны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sud.ua/news/2016/02/08/86617-30-voennoslyzhashchikh-ne-pokinyli-ar-krim--komitet-po-natsbezopasnosti-i-oboroni>; Лише 10% співробітників СБУ покинули Крим після анексії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2016/02/08/lyshe_10_spivrobotnykiv_sbu_pokynuly_krym_pislya_aneksiyi; Грицак озвучив кількість працівників СБУ, які перейшли на бік ворога [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/179082>; Военный журналист раскрыл технологию действий российских спецслужб по захвату Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavnoe.ua/news/n200326>; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Київ, 2016. – С. 461, 465.

81 Українське суспільство. – С. 461, 465

82 Прошлое, настоящее и будущее добробатов в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.slovoidilo.ua/2017/08/10/kolonka/denis-popovich/bezopasnost/proshloe-nastoyashhee-i-budushhee-dobrobatov-ukraine>; Була спланована кампанія: Білецький розповів, хто і як розвалив добровольчий рух в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://apostrophe.ua/ua/news/society/accidents/2017-10-18/byila-splanirovannaya-kampaniya-biletskiy-rasskazal-kto-i-kak-razvalil-dobrovolcheskoe-dvijenie-v-ukraine/110551>

83 Патриотами Украины считают себя 83% граждан, – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hvylya.net/news/digest/patriotami-ukrainyi-schitayut-sebya-83-grazhdan-opros.html>

84 В случае вторжения России каждый седьмой украинец уйдет добровольцем в армию, каждый десятый – в партизаны, – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://atn.ua/obshchestvo/v-sluchae-vtorzheniya-rossii-kazhduy-sedmoy-ukrainec-uydet-dobrovolcem-v-armiyu-kazhduy>

85 Как изменилось отношение россиян к украинцам за год (опрос) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.facenews.ua/news/2015/264817/>

86 Негативное отношение россиян к США, ЕС и Украине резко усилилось [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dw.de/a-17684633?maca=rus-rss_rus_UkrNet_All-4190-xml

87 Россияне еще больше поверили Путину, церкви и армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kontrakty.ua/article/82780>; Действия Путина одобряют 82% жителей РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/news/worldnews/opros-deystviya-putina-odobryayut-82-zhiteley-rf-142563.html>

88 Россияне ждут от действий Путина мира в Украине – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/news/politics/2897050-rossiyane_zhdut_ot_deystviy_putina_mira_v_ukraine_opros_.htm

89 На Закарпатье разоблачили агентурную сеть российских спецслужб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ubr.ua/ukraine-and-world/power/na-zakarpate-razoblachili-ahenturnuju-set-rossijskikh-spetssluzhb-3838493>

90 Результативность российской пропаганды в Харьковской и Одесской областях обеспокоила социологов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zn.ua/UKRAINE/rezultativnost-rossiyskoy-propagandy-v-harkovskoy-i-odesskoy-oblastyah-obespokoila-sociologov-170829_.html

91 Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – С. 486; Війна і мир: питання національної безпеки в дзеркалі громадської думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page174.html>

92 Оцінка громадянами ситуації на Донбасі // Центр Разумкова. – 2015. – Березень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucers.org/upload/1428048471_file.pdf

93 Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2015. – Січень–червень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20sociologichnogo%20opituvannya%20-%20regionalniy%20rozriz/00_Survey_Ukraine_ua.pdf

94 Актуальний стан справ в українському суспільстві // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – Травень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>

95 Більшість українців – проти віз і розриву відносин із Росією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/09/27/7121893/>

96 Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – С. 443.

97 Иллюзий нет: украинские военные объяснили, с кем воюют на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/society/09374-ukrainskie-voennyye-obyasnili-s-kem-voyuuyut-na-donbasse-opros.htm>

98 Социологи: украинцы и россияне больше не считают себя «братьями» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://ru.krymr.com/content/article/26837290.html>; Бекешкіна І. Всеукраїнський 2014-й: роз'єднав чи об'єднав Україну? / І. Бекешкіна // Трансформація суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі. – К., 2017. – С. 34.

99 В ООН назвали количество погибших в войне на Донбассе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.slovoidilo.ua/2017/06/13/novost/bezopasnost/oon-nazvali-kolichestvo-pogibshix-vojne-donbasse>

100 Скільки зниклих безвісти, кого найчастіше шукають – свіжа статистика по Донбасу від МКЧХ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.5.ua/regiony/skilky-znyklykh-bezvisty-koho-naichastishe-shukaiut-svizha-statystyka-po-donbasu-vid-mkchkh-153280.html>

101 Украина ежегодно закупает на Донбассе 9 млн тонн угля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mignews.com.ua/biznes/16095302.html> MIGnews.com.ua

102 «Війна і мир»: громадська думка про причини війни на Донбасі та перспективи врегулювання конфлікту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page177.html>

103 Ставлення громадян до ситуації на Донбасі. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiolohichni-doslidzhennia/rezultaty-sotsiolohichnoho-doslidzhennia-tsentru-razumkova-stavlennia-hromadian-dosytuatsii-na-donbasi>

104 Часть украинцев готова пожертвовать Донбассом ради прекращения войны – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bagnet.org/news/ukraine/251022>

105 Экономическую блокаду оккупированного Донбасса поддерживают 48% украинцев, – опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/331108/ekonomicheskuyu_blokadu_okkupirovannogo_donbassa_podderjivayut_48_ukraintsev_opros

106 Див. у: Золкіна М. Донбас : нові тренди громадської думки / М. Золкіна // Трансформація суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі. – С. 186.

107 У активистов блокады Донбасса нет поддержки большинства украинцев, соц. опрос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://delo.ua/ukraine/u-aktivistov-blokady-donbassa-net-podderzhki-bolshinstva-ukrainc-331667/>

108 Війна і мир: питання національної безпеки в дзеркалі громадської думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page174.html>

109 Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. – С. 531.

110 Большинство украинцев видят Донбасс в составе Украины – исследование

UA.TODAY, 2017-06-13 15:00 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.today/news/politics/bolshinstvo_ukraincev_vidyat_donbass_v_sostave_ukrainy_issledovanie

111 Більш як половина населення ОРДЛО виступає за майбутнє у складі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://expres.ua/news/2017/05/31/245160-bilsh-polovyna-naselennya-ordlo-vystupaye-maybutnye-skladi-ukrayiny>

РОЗДІЛ 3.

МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

3.1. Спільний соціально-економічний інтерес

Спільний соціально-економічний інтерес як інтегральний вектор індивідуальних інтересів. Українське суспільство характеризується розшаруванням на два основні класи. Перший з них отримав більшу частину власності суспільства і політичну владу – «клас власності-влади». Другий повністю втратив свою формальну причетність до власності на засоби виробництва і володіє практично тільки тим, без чого існувати неможливо. Цей «залишковий клас» за своїми характеристиками і динамікою наближається до прекаріату, тобто соціального класу, що перебуває на нижній сходинці соціальної ієрархії¹. Утворена структура є перехідною, нестійкою і конфліктною. В її умовах відбувається привласнення держави як інструменту реалізації приватних інтересів. Завдання ж прогресивного розвитку країни потребує усвідомлення суспільством спільних економічних інтересів як цілого, опертого на ліберальні засади, що відкривають можливості розкриття індивідуальних, приватних потенцій, ринку – з одного боку, і на засади спільності, повноцінного представлення інтересів суспільства як цілого, використання держави як інструменту реалізації спільних інтересів – з другого.

Забезпечення спільного соціально-економічного інтересу як найважливішої передумови формування моделі консолідації суспільства в умовах трансформаційних змін потребує урахування інтересів різних соціальних груп на основі диференціації соціально-економічного простору. Принципово важливим є створення підґрунтя для усталеності доцентрових суспільних процесів, спрямованих на досягнення спільного економічного інтересу, які б відтворювалися тривалий час на міцній економічній, політичній, соціальній і соціокультурній основі².

Для консолідації суспільства потрібно здійснення інтеграційних процесів, які відбуваються на рівні взаємодії соціальних груп, спільностей, норм, цінностей, інтересів. При цьому повинно мати місце не тільки поширення, а

й поступове закріплення в різних групах соціуму загальних цілей, цінностей та інтересів суспільної консолідації³.

Формування спільного економічного інтересу, спрямованого на забезпечення належних умов проживання, розуміється як поєднання усіх приватних інтересів і представлення їх як інтересу одного суб'єкта (суспільства як цілого), як поширення відповідної економічної культури, моделей економічної поведінки, спрямованих на гуманізацію конфліктів та протиріч.

Найбільш ефективним арбітром у вирішенні конфліктів, «примиренні» економічних інтересів цих груп має бути держава як продукт культурних норм, що стримує зіткнення, утримує його «у межах порядку»⁴. Економічна культура, яка повинна культивуватися державою, покликана пом'якшити конфронтацію (протистояння) в процесі розв'язання соціально-економічних протиріч. Причому можливості ослаблення конфронтаційного протистояння залежатимуть від того, наскільки сильним буде вплив змістовних елементів, що визначають консервативні, статичні основи економічної культури (традиційні цінності, менталітет), або від того, чи будуть превалюючими елементи, пов'язані з реалізацією креативних, динамічних трендів (нове знання, нові цінності, трансформації менталітету). А в ідеалі для подолання конфронтаційного протистояння, передусім в його антагоністичних формах, статичні й динамічні способи становлення культури взагалі, й економічної культури зокрема, повинні бути збалансовані. Традиції не повинні руйнуватися, але їх треба розвивати відповідно до зовнішніх і внутрішніх викликів.

Сучасним, адекватним ситуації механізмом реалізації ліберально-соціальних засад у практиці господарювання є приватно-державно-суспільне партнерство, яке дає можливість знаходити компроміс між владою, бізнесом і громадянським суспільством.

Головними засадами консолідації німецької нації у повоєнний час була відмова від «необмеженого панування капіталізму», перерозподіл прибутку на користь найманих працівників та забезпечення гідного рівня життя безробітних і непрацездатних; оздоровлення економіки через грошову реформу для звільнення від великої маси знецінених грошей; активне стимулювання виробництва; захист найбільш уразливих груп споживачів, стабілізація споживчого ринку, активізація споживчої та виробничої мотивації, відмова від централізованого планування і ціноутворення при одночасному збереженні обмежувального контролю над цінами на транспортні, на поштові послуги, основні продукти харчування, житло; заборона крайніх форм монополізму та розвиток «соціального ринкового господарства» й «державного підприємництва» – прямої участі держави у виробництві товарів та послуг громадського значення, в розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури.

Запровадження соціально-ринкової моделі розвитку країни було одним з провідних елементів повоєнної політики Австрії. У 1946 р. парламент ухвалив закон про націоналізацію трьох великих банків, підприємств гірничодобувної та важкої промисловості, а наступного року було прийнято закон про націоналізацію енергетичного сектору. Націоналізація великих підприємств та важливих галузей господарства, частка яких в економіці Австрії була значно вищою, ніж в інших європейських країнах поза межами сфери впливу СРСР, сприяла тому, що австрійська держава стала відігравати вирішальну роль в управлінні економікою.

Приватно-державно-суспільне партнерство спрямовуватиме свої інститути назустріч один одному, створюючи поле взаємопроникнення і внутрішнього поєднання. У державно-приватному партнерстві держава виступатиме як рівноправний партнер бізнесу, а не тільки як арбітражна інстанція і регулятор. У партнерстві держави з громадськими організаціями останні мають доводити свої інтереси з рівня групових до рівня держави і таким чином долати відмінності між державним і громадським. У приватно-державно-суспільному партнерстві має відбутися взаємопроникнення всіх сторін, створюватися синергетичний ефект і нова суспільна якість.

Важливе значення з точки зору реалізації спільних соціально-економічних інтересів має їх співвідношення з інтересами більшості і меншості. Забезпечити повний збіг інтересів усіх членів суспільства практично неможливо. Але якщо середній клас стане більшістю, то його інтереси можна забезпечити демократичним шляхом. Що ж до меншості, то вона має добровільно погоджуватися на владу більшості. В умовах, коли меншість не згодна визнати владу більшості, шляхом до консолідації є диференціація соціально-економічного простору відповідно до інтересів соціальних груп з умовою, що ця диференціація відбувається у формі переходу від єдності як одноманітності до єдності в багатоманітності, а не як виокремлення і відрубності частин. Спільний соціально-економічний інтерес у цьому разі реалізується як безпосередньо сумісно-розділений інтерес суб'єктів, що здійснюють сумісно-розділену діяльність у сумісно-розділеному соціально-економічному просторі.

Способи і форми запровадження спільних соціально-економічних інтересів мають бути диференційовані відповідно до конкретних умов соціально-економічного простору. До спільних соціально-економічних інтересів необхідно віднести, перш за все, розв'язання проблем життєзабезпечення населення (харчування, житло, охорона здоров'я), які не були вирішені раніше внаслідок інверсійного типу ринкової трансформації, розвиток інфраструктури, впровадження загальнодержавних соціальних стандартів, створення інституційних умов інноваційного розвитку.

Забезпечення спільних умов проживання на належному рівні за процесу децентралізації повинно бути не лише пріоритетним завданням, а й набувати ширших можливостей реалізації. Громада може самостійно обирати пріоритети розвитку та ефективно здійснювати контроль за дотриманням встановлених правил.

Досягнення прогресу розвитку суспільства можливе на основі забезпечення справедливості і рівності усіх верств населення, усіх членів суспільства у доступі до основних соціальних благ, у зайнятості та доходах, можливостях формування, розвитку і реалізації потенціалу.

Консолідація суспільства є одночасно і чинником, і ознакою суспільного прогресу. Важливого значення набуває пошук балансу між забезпеченням соціальної справедливості як передумови суспільної інтеграції та ефективністю економіки. Забезпечення спільного економічного інтересу в сучасних умовах має ґрунтуватися на узгодженні потреб та інтересів різних соціальних груп, що зумовлює необхідність формування цивілізаційного світогляду, посилення сприйнятливості до інновацій.

Консолідація суспільства на основі реалізації спільних соціально-економічних інтересів (передусім, покращення життєзабезпечення населення, сприяння ефективній зайнятості, гідній оплаті праці) передбачає, зокрема, мобілізацію можливостей інноваційного розвитку країни задля переходу до «економіки знань». Ефективність переходу до економіки знань залежить від здатності до створення та генерування інновацій, ступеня готовності суспільства, держави, роботодавців і населення до сприйняття та системного впровадження інновацій. Це обов'язково передбачає оновлення та поглиблення знань та компетенцій в умовах здійснення динамічних технологічних змін.

Наявність значного освітнього та наукового потенціалу України, здатного забезпечити реалізацію спільних інтересів окремих індивідів та суспільства щодо підвищення інноваційності економіки, підтверджується 56-м місцем країни у рейтингу конкурентоспроможності країн за якістю освіти, 27-м місцем за якістю математичної та наукової освіти, 29-м місцем за адаптативністю науковців та інженерів⁵.

Реалізація спільного економічного інтересу на основі переходу до економіки знань передбачає подолання значного інноваційно-технологічного розриву з економічно розвиненими країнами, оновлення технологічної бази промисловості, основних фондів, збільшення капітальних інвестицій, піднесення рівня інноваційної активності вітчизняних підприємств. За результатами обстежень інноваційної діяльності 2006–2015 рр. частка інноваційно активних підприємств в Україні не перевищувала 20% загальної кількості обстежених підприємств⁶. Інноваційна активність суспільства має

означати розвиток бізнес-середовища в країні, зростання довіри до держави з боку бізнесу та окремих індивідів, послідовність державної інноваційної політики, розгортання інноваційної інфраструктури, перехід до економіки знань.

З позицій окремих індивідів, окремих груп населення та суспільства загалом ключовими соціально-економічними інтересами під час формування та реалізації економіки знань є забезпечення можливостей високої якості життя, накопичення індивідуального, групового та суспільного людського капіталу у процесі виробництва інноваційного знання, а також створення умов для реалізації капіталу з метою забезпечення самореалізації у сфері прикладання праці, отримання більш високого рівня заробітної плати. Солідарне суспільство має складатися з «критичної маси» особистостей, здатних конструктивно мислити, дотримуватися стереотипів інноваційної поведінки у процесі освіти та професійної діяльності.

Мобілізація можливостей інноваційного розвитку країни задля переходу до економіки знань з метою забезпечення консолідації суспільства на основі реалізації спільних соціально-економічних інтересів передбачає:

- наявність сприятливого бізнес-середовища, привабливих умов ведення підприємницької діяльності з урахуванням неминучості посилення ролі людини як найбільш цінного ресурсу підвищення конкурентоспроможності економіки;
- розвинуту інфраструктуру реалізації та трансферу ідей, винаходів та розробок від фундаментальної науки до інноваційного виробництва та доведення розробок до споживача, розвиток мережесуспільств, бізнес-інкубаторів, розбудову механізмів фандрейзингу, краудфандінгу;
- інноваційну активність підприємництва, наявність сервісної інфраструктури для підтримки процесу впровадження інновацій для забезпечення інноваційного поступу розвитку економіки задля реалізації спільних соціально-економічних інтересів;
- удосконалену нормативно-правову базу із захист інтелектуальної власності, що формує основи для розвитку інновацій в економіці та суспільстві, з метою забезпечення узгодження спільних економічних інтересів;
- фінансове забезпечення розвитку інновацій, що передбачає залучення венчурного капіталу, полегшений доступ до кредитів, посилення мотивації до інвестування у розвиток інновацій та підвищення інноваційної активності підприємств.

Узгодженість соціально-економічних інтересів різних соціальних груп населення (на рівні суспільства та окремих індивідів) задля досягнення консолідації суспільства передбачає забезпечення привабливості національного ринку праці. Враховуючи можливості виникнення конфронтації з приводу нерівних можливостей, відсутність реальних можливостей подолання бар'єрів для переходу в інший статус, необхідно протидіяти загостренню

протиріч у сфері праці, які характеризуються незадовільними умовами зайнятості, низьким рівнем оплати праці, її слабкою захищеністю праці.

Солідарне суспільство має бути вільним від ризиків та викликів на національному ринку праці, зокрема від неповної та малопродуктивної зайнятості, від робочих місць з незадовільними умовами та оплатою праці, неефективної структури зайнятості, що сформувалася через недостатньо високі темпи її реструктуризації, від звуження сфери традиційних форм зайнятості, від явищ флексибілізації та дестандартизації внаслідок зміни базових принципів організації праці. Ринок праці має являти собою використання більш гнучких форм залучення та застосовування робочої сили за допомогою нестандартних організаційно-правових умов зайнятості, що позитивно позначатиметься на структурі зайнятості, змінюватиме її характер і призводитиме до поширення нестандартних форм зайнятості.

У сучасних умовах розвиток і поширення інформаційних та комунікаційних технологій стимулює появу нових форм взаємодії між працівниками і роботодавцями. Передусім, це стосується збільшення масштабів запозиченої праці (аутсорсингу, аутстафінгу персоналу), розвитку дистанційної зайнятості. Потребує оновлення нормативно-правова база, яка урегулює використання запозиченої праці, усуває нерівність досягнення консенсусу працівників, зайнятих у рамках запозиченої праці, забезпечує їх соціальну захищеність. Одним із потужних соціально-економічних чинників формування інноваційних та контрінноваційних трендів у сфері зайнятості є економічна та юридична деформалізація відносин зайнятості.

Реструктуризація зайнятості, стимулювання роботодавців до створення нових та збереження існуючих робочих місць (на основі реалізації інноваційного сценарію розвитку), активізація поведінки населення на ринку праці та розширення можливостей вибору робочих місць із гідними умовами праці мають стати незаперечними пріоритетами на українському ринку праці, спрямованому на досягнення балансу інтересів різних суб'єктів цього ринку на основі соціального діалогу. Сприяння підвищенню привабливості національного ринку праці передбачає реалізацію таких заходів:

- розроблення стратегії реструктуризації економіки та робочих місць з визначенням пріоритетних сфер, встановленням чітких критеріїв робочих місць, що підлягають ліквідації, та дієвими заходами запобігання безробіттю вивільнюваних працівників;
- створення нових робочих місць у наукомістких сферах економіки;
- сприяння підвищенню рівня участі населення у ринку праці шляхом стимулювання розвитку підприємництва для категорій населення з невисокою конкурентоспроможністю, розвитку бізнес-інкубаторів;

- розвиток інфраструктури ринку праці, узгодження ролі і функцій державної служби зайнятості з новою моделлю регулювання ринку праці, розширення напрямів та зміцнення фінансування заходів активної політики, включаючи розвиток системи освіти дорослих та професійного навчання протягом життя;

- підвищення ролі соціальних партнерів, територіальних громад та усіх стейкхолдерів у формуванні політики зайнятості, у тому числі на місцевому рівні, що вкрай важливо в умовах децентралізації, збалансування повноважень усіх сторін та налагодження конструктивного соціального діалогу, об'єднання зусиль на всіх етапах формування та реалізації політики зайнятості, пошук компромісів та напрацювання консенсусних рішень.

Визнання та інституціоналізація нерегулярних і нестандартних форм зайнятості, разом із розвитком необхідних для них соціальних запобіжників, якісно змінює сутність усіх відносин у сфері зайнятості, відкриває можливості поширення окремих елементів нестандартних відносин у стандартних та регулярних формах зайнятості. Це створює потужний соціальний інноваційний потенціал майбутніх трансформацій у сфері зайнятості. Задля забезпечення консолідації індивідуальних та суспільних інтересів, спрямованих на покращення якості нестандартної зайнятості, доцільно реалізувати такі заходи:

- забезпечити унормування регулювання використання запозиченої праці на основі внесення доповнень до глави І «Загальні положення» Кодексу законів про працю щодо сутності запозиченої праці і дистанційного працівника, основні гарантії такого типу зайнятості та особливості трудових відносин у цій сфері;

- розробити нормативно-правові засади проведення періодичних оглядів національного ринку праці для забезпечення виявлення секторів і професійних груп, в яких є поширеними об'єктивно невизначені, приховані та тристоронні трудові відносини, й розробки заходів щодо надання належного захисту працівникам, які фактично беруть участь у трудових відносинах (з урахуванням вимог конвенції МОП № 150 «Про регулювання питань праці: роль функцій і організація» (1978) (ратифікована Україною 2004 р.).

Привабливість українського ринку праці повинна полягати у дерегуляції бізнесу, сприятливому бізнес-середовищі, наявності розвиненої системи електронного самоврядування, в удосконаленому трудовому законодавстві, яке має відповідати сучасним тенденціям у трудовій сфері, пов'язаним зі зміною у змісті праці, формах її організації у різних секторах економіки, здійсненням структурних реформ, створенням високотехнологічних виробництв та об'єктів інфраструктури.

Високий рівень заробітної плати. Забезпечення спільного економічного інтересу для встановлення ціннісного консенсусу в суспільстві повинно базуватися на справедливості існуючої системи розподілу благ. Національна політика суспільної консолідації потребує підтримки реформ політики доходів взагалі та заробітної плати, лише тоді вона може знайти значну частку прихильників серед громадян країни.

Суспільна консолідація потребує усунення протиріч у сфері праці, пов'язаних з низьким рівнем її оплати та її захищеності, високим рівнем диференціації заробітних плат, нездоланими соціальними бар'єрами між сегментами високооплачуваних працівників та, відповідно, високоприбуткових підприємств, з одного боку, та низькооплачуваних та низькоприбуткових, з іншого. Очевидна для усіх деструктивність наявної диференціації заробітної плати та інших доходів породжує небезпечні суспільні ідеї про вироблення кимось з гори справедливих пропорцій диференціації, що виливається у формування архаїчного запиту на зовнішнє управління, готує підґрунтя для якогось нового патерналізму.

Утвердження моделі суспільної консолідації неможливе без усунення тіньової економіки та її похідної – неформальної зайнятості та незадекларованих індивідуальних доходів. Деконсолідуюча роль цього чинника полягає у публічній непрозорості відповідних відносин, що формує ризики вирошування з них таких, що будуть альтернативними, а можливо, і котреверсійними до правових. Має бути подолане лояльне ставлення до такого явища.

За даними опитування Дослідницького центру Міжнародного кадрового порталу hh.ua, майже 84 % офісних співробітників в Україні готові погодитися на неофіційну зарплату, більше чверті вважають «чорні» зарплати нормою українського ринку праці. Для третини опитаних вирішальним у цьому питанні є розмір «чорної» зарплати, який найчастіше перевищує офіційні пропозиції, на другому місці серед причин – відсутність іншої роботи

(HeadHunter Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hh.ua/article/30>)

Потребує подолання й інший деконсолідуючий чинник – практика приховування бізнесом своїх доходів з метою отримання соціальних пільг та субсидій. З метою її запобігання важливим є створення таких умов, які, з одного боку, жорстко б обмежували поширення неформальної зайнятості, а з іншого – формували у суспільстві загальне її неприйняття та осуд.

Серед складових моделі суспільної консолідації – відмова від принципу дешевої робочої сили, яка породжує загальну недовіру найманих працівників до всіх учасників процесу формування заробітної плати. Для держави поширення такої недовіри призводить до втрати значних обсягів

надходжень до соціальних фондів, скорочення можливостей для належного соціального захисту. Подолання дешеvizни робочої сили покликане сприяти розв'язанню проблем усіх акторів соціального діалогу. Хоча об'єктивні соціально-трудові відносини залишатимуться конкурентними, а шлях їх конструктивного узгодження завжди супроводжуватиметься боротьбою, принцип «забезпеченої робочої сили» має вивести ситуацію на інший економічний рівень та забезпечити суспільну консолідацію. Базовими принципами та напрямками такої моделі мають стати:

- неприпустимість штучних обмежень щодо зростання заробітної плати (податкових, адміністративних, інформаційно-пропагандистських);
- пріоритетність ринкових та договірних інструментів досягнення заробітною платою консолідуючого впливу;
- докладання усіма акторами зусиль задля акумулювання та активізації ресурсів підвищення заробітної плати і недопущення обмежень можливості її підвищення один для одного;
- визнання зростання заробітних плат основою добробуту домогосподарств та провідної ролі у формуванні внутрішнього споживчого попиту та ініціалізації позитивного мультиплікативного ефекту для держави і роботодавців;
- визначення обсягів та темпів зростання заробітної плати з урахуванням стимулюючої та мотиваційної її функції для зайнятих з метою формування стабільної тенденції до зростання продуктивності праці та підприємницької активності;
- прозорість та гнучкість механізмів формування заробітної плати та її зростання з точки зору забезпечення спланованості ринкової, суспільної та індивідуальної поведінки усіх акторів.

Інструментами забезпечення зростання заробітних плат мають стати:

- осучаснення базового рівня відтворення робочої сили на основі розширеного переліку потреб, задоволенню яких відповідатиме більш високий рівень заробітних плат;
- послаблення адміністративного та фіскального тиску для стимулювання підприємницької діяльності та зростання зацікавленості підприємців до збільшення заробітних плат;
- зміна соціального діалогу на соціальний договір, прийняття якого є забезпечити соціальні торги з метою вироблення та реалізації взаємоузгоджених і взаємозалежних рішень стосовно масштабів та темпів зростання заробітних плат.
- подолання корупції та покращення умов ведення бізнесу з метою поступового обмеження тіньового сектору економіки та виводу заробітних плат із тіні;

- оновлений соціальний діалог у сфері оплати праці, до якого мають бути залучені інституції громадянського суспільства для вироблення обґрунтованих рішень стосовно зростання заробітних плат усіма учасниками діалогу.

Створення та реалізація таких інструментів має відбуватися за умови балансування потреб та можливостей усіх учасників діалогу, що дасть змогу винайти та прийняти консолідовані та компромісні моделі формування високої заробітної плати.

Міжрегіональна господарська взаємодія. Спільний економічний інте-рес повинен проявлятися у міжрегіональній господарській взаємодії. В Україні вона значно ускладнена нерівномірним економічним зростанням і асиметричним розвитком територій. Забезпечення міжрегіональної господарської взаємодії має передбачати політико-правовий аспект забезпечення цієї єдності, переміщення товарів і капіталів між територіями у межах країни, просторову рівновагу та спільне соціокультурне середовище⁷.

Слід враховувати також, що анексія АР Крим та військова агресія РФ на Донбасі суттєво вплинули на міжрегіональну господарську взаємодію у просторі національного ринку. Розірвання традиційних коопераційних ланцюгів між підприємствами, порушення логістичних зв'язків між регіонами ускладнили вирішення завдання забезпечення інтегрованості економічного простору. Збереження середніх темпів конвергенції регіонів України потребує необхідності посилення міжрегіональної інтеграції, а також зміцнення внутрішнього ринку⁸. Регіональний розвиток має продовжуватися як процес, який передбачає збереження динамічної рівноваги регіонів через ефективне використання кожним з них власного потенціалу та з урахуванням умов зовнішнього середовища⁹.

Від держави вимагається розроблення та реалізації послідовної регіональної економічної політики, сприяння міжрегіональному товарообміну, розробки цільових програм щодо формування конкурентного середовища на внутрішніх ринках, врегулювання відносин із зовнішніми ринками, спрямованих на підвищення ефективності механізмів захисту внутрішнього ринку в умовах запровадження вимог СОТ та вільної торгівлі; захист вітчизняного товаровиробника¹⁰.

Забезпечення міжрегіональної господарської взаємодії у просторі національного ринку об'єктивно передбачає необхідність мінімізації економічних деривацій, що узагальнюють існуючі суперечності між містом та селом, виявляються через економічні депривації. Це стосується, передусім, досягнення спільних економічних інтересів на основі розвитку інфраструктури сільської місцевості, покращення забезпеченості поселень медичними послугами, розбудови дорожньої та транспортної інфра-

структури. В умовах децентралізації, переходу до нового порядку формування місцевих бюджетів у край важливо сприяти розвитку публічно-приватного партнерства, залученню альтернативних джерел фінансування місцевих бюджетів.

Відповідність соціальної сфери гуманістичним принципам. Серйозною перешкодою для суспільної консолідації виступає відсутність справедливості щодо мешканців різних поселень у питаннях забезпечення рівного доступу та однакової якості послуг у соціальній сфері. Особливої актуальності набуває це питання в умовах децентралізації.

Реалізація гуманістичних принципів розвитку соціальної сфери передбачає можливість удосконалення людських якостей, забезпечення адекватного соціального захисту населення, посилення мотивації до продуктивної праці, стимулювання ділової активності людей, підвищення добробуту і поліпшення умов життя населення, зміцнення соціальної справедливості, створення умов для задоволення потреб і вільного розвитку особистості, встановлення соціального миру.

Досягнення соціальної справедливості та консолідації суспільства здійснюватиметься посиленням уваги до забезпечення високої якості життя. Передусім це стосується вирівнювання можливостей різних поколінь, захисту інтересів різних груп населення, дотримання системного підходу в утвердженні справедливості, розвитку системи «соціальних ліфтів».

Пенсійна система. Поліпшення якості життя як спільного соціально-економічного інтересу передбачає ефективне функціонування пенсійної системи на основі забезпечення економічної ефективності. Сама будова діючої в Україні пенсійної системи та її назва («солідарна») спрямовані на консолідацію поколінь працюючих та пенсіонерів.

Потенціал суспільної консолідації пенсійної системи виявляється у таких фактах:

- єдиний соціально-економічний механізм, до якого залучено більше половини всього населення країни (пенсіонери + платники внесків);
- пріоритетне місце домогосподарств у матеріальному добробуті пенсіонерів;
- домінування національної системи соціального захисту (дві третини) у всіх видатках на соціальний захист¹¹.

Консолідуюча суспільство пенсійна система України передбачає реальну відповідальність працюючого населення (недопущення ним практик уникнення чи мінімізації сплати внесків) до пенсійного фонду. В країні не повинно бути кричущої нерівності в розподілі пенсійних виплат (понад 70% пенсіонерів перебувають за межею бідності, тоді як незначна група «спецпенсіонерів» отримують захмарні суми). З одного боку, пенсійна

система має спиратися на фундамент суспільної довіри. Водночас, цей фундамент не повинен мати нічого спільного з політичним популізмом, який найчастіше проявляється відсутністю належного фінансово-економічного обґрунтування довгострокових рішень у пенсійній сфері.

Фактором суспільної консолідації пенсійна система залишатиметься за умови збереження її страхових засад. Соціальне страхування дає змогу перенести основну фінансову відповідальність за формування надходжень до пенсійної системи на роботодавців як власників найбільших ресурсів. Без пенсійного страхування усі пенсійні видатки впадуть на бюджет країни і автоматично на населення/домогосподарства, які сплачують податки з доходів від зайнятості та на кінцеве споживання (податок на ПДВ, акцизи тощо). За пласкої шкали оподаткування персональних доходів та відсутності адекватних податків на багатство такий крок призведе до збільшення соціальної нерівності та напруги, тобто основних перешкод суспільній консолідації.

Водночас потрібно усвідомлювати, що суто страхова пенсійна система неспроможна забезпечити ані повного охоплення населення, ані належного розміру виплат. За нинішніх умов, коли чисельність застрахованих осіб-платників внесків майже дорівнює чисельності пенсіонерів, страхова система з власних коштів може забезпечити середній розмір пенсії на рівні близько ставки пенсійного внеску (18–20%). Тому проблеми пенсійної системи мають розв'язатися в рамках не лише пенсійної реформи. Пенсійна реформа має бути скоординованою та підкріпленою реформами/програмами у сфері зайнятості, фінансової та економічної політики.

Освіта. Одним з найгостріших викликів для досягнення суспільством спільного економічного інтересу є нерівність громадян у доступі до якісної освіти та навчання. Згідно з Конституцією держава виступає гарантом отримання освітніх послуг, але реальна рівність у можливості здобуття якісної освіти, невідповідність між професійно-освітньою підготовкою та рівнем доходів від зайнятості, недостатня ефективність використання соціальних ліфтів для підвищення соціально-професійного статусу в Україні значно обмежує ефективність освітнього процесу.

Система освіти зможе відігравати суспільно консолідуючу роль за умови набуття нею у процесі розпочатого реформування таких рис, як: відсутність міжпоселенської та міжрегіональної диференціації освітніх послуг, їх висока якість, забезпечення принципів соціальної справедливості та соціальної солідарності у доступі до освіти, уникнення конфронтаційного протистояння інтересів різних соціальних груп, активізація участі громадськості у процесі прийняття рішень, широка й динамічна кооперація між вузами, науковими установами та реальною економікою.

Значний виклик для забезпечення консолідуючої ролі освіти у розвитку суспільства становить розпочатий з січня 2016 р. процес децентралізації професійної освіти, який передбачав передачу фінансування та власності професійно-технічних навчальних закладів на місцевий рівень, чим загострилася проблема фінансування підготовки робітничих кадрів з місцевих бюджетів і, як наслідок, конфлікт інтересів громади щодо використання коштів місцевих бюджетів на утримання інфраструктури ПТНЗ, з одного боку, та бажання зберегти можливості отримання професійної освіти молоддю регіону (області, міста, селища, району). Суспільна солідарність у цьому конкретному питанні має проявлятися налагодженням конструктивного діалогу між учасниками процесу з метою прийняття виважених управлінських рішень, досягнення балансу суспільних і місцевих інтересів.

Для забезпечення суспільної консолідації передбачається подолання диспропорційності у розподілі напрямів підготовки вищих навчальних закладів, зумовленої налаштуванням абітурієнтів на здобуття освіти за престижними спеціальностями. Зокрема, на початок 2017/2018 навчального року, частка студентів, що навчалася за галузями знань «Соціальні науки, бізнес, адміністрування та право», становила 32,2%, тоді як частка підготовлених за галузями знань «Інженерія» становила 17,7%¹².

Потребує поширення практика професійного навчання на виробництві та підвищення кваліфікації. Потрібні короткострокові навчальні програми підготовки кадрів, які можуть мобільно реагувати на затребувані ринком праці нові професії, розширення переліку розроблених та затверджених професійних стандартів.

Задля посилення інноваційної ролі системи освіти у покращенні якості життя населення як спільного соціально-економічного інтересу необхідне реформування системи освіти у напрямі формування світогляду сучасної освіченої людини, сприйнятливої до інновацій. Це передбачає необхідність реалізації таких заходів:

- стимулювання підготовки фахівців та професіоналів з інноваційним типом мислення, високою інноваційною культурою та здатністю до інноваційного типу діяльності, до створення та сприйняття модернізаційних змін;
- розвиток регіональних систем професійної освіти, посилення практико-орієнтованого змісту освіти, розробки професійних стандартів на основі компетенцій;
- створення умов для більш широкого залучення роботодавцями осіб, які здобувають професійну освіту, до практик на конкретних підприємствах та робочих місцях з метою розширення їх соціального потенціалу (спрощення режимів оподаткування, введення норм і квот на

практику/стажування та працевлаштування молодих фахівців), підтримки та стимулювання підвищення кваліфікації або ж перекваліфікації зайнятих (чітке забезпечення законодавчо закріплених норм стосовно підвищення кваліфікації працюючих), тощо;

- проведення профорієнтаційних заходів серед молоді з метою вибору професій, адекватних як особистим потребам та можливостям, так і запитам економіки та суспільства, що сприятиме узгодженню економічних інтересів.

Забезпечення консолідації суспільства передбачає належне сприйняття населенням реформ в освітній сфері, заохочення участі місцевих громад у діяльності освітніх закладів (залучення до управління), що сприятиме розробці та впровадженню освітніх пілотних проектів з урахуванням тенденцій децентралізації і тим самим узгодженню економічних інтересів різних суб'єктів на усіх рівнях (національному, регіональному, рівні громади, особистісному).

Медичне обслуговування. Забезпечення високої якості життя як спільного соціально-економічного інтересу у сфері охорони здоров'я передбачає необхідність покращення інфраструктури медичних закладів, поліпшення якості медичних послуг, налагодження конструктивної взаємодії між лікарем та пацієнтом, утворення позитивного іміджу лікаря, досягнення консенсусу між тими, хто надає медичні послуги, і тими, хто їх отримує, відмова від патерналістської моделі поведінки населення щодо отримання якісних медичних послуг.

Необхідна підготовка і реалізація виваженої реформи системи охорони здоров'я, яка передбачає системний підхід, враховує сучасні реалії та не обмежується покращанням медичної допомоги, а передбачає розв'язання проблем профілактики, сприяння формування здорового способу життя.

Серед спільних інтересів – формування високого рівня культури життєзбережувальної поведінки, розв'язання проблем демополітичного характеру (скорочення втрат населення працездатного віку від хронічних неінфекційних захворювань, насамперед серцево-судинних, зниження смертності від екзогенних причин).

Важливим напрямом забезпечення ефективної моделі консолідації суспільства виступає утвердження та поширення культури здорового способу життя. Розробка і реалізація відповідної національної комплексної стратегії має сприяти довірі населення до держави. Основними напрямками стратегії мають бути профілактика та зменшення поширеності поведінкових чинників ризику; зниження захворюваності та смертності населення від хронічних неінфекційних захворювань; структурна перебудова системи надання медичних послуг, удосконалення фінансово-організаційних засад функціонування галузі та обґрунтування раціонального механізму фінан-

сування первинної медичної допомоги; техніко-технологічна реорганізація виробництва, створення безпечних робочих місць і забезпечення ефективної охорони праці на підприємствах та організаціях незалежно від підпорядкування та форми власності.

Суспільна відповідальність системи охорони здоров'я вимагає від неї активної участі у подоланні наслідків військових дій на Сході країни – порушення психологічного і фізичного здоров'я місцевого населення та учасників бойових дій. Важливо проведення психологічної та медичної реабілітації цих категорій населення, забезпечення можливостей оздоровлення.

Екологія. Спільний інтерес у сфері збереження і покращення навколишнього середовища має реалізуватися через різні форми екологічної політики на основі сталого соціально-економічного зростання. Завдання екологічної політики – визначення вартості природо-ресурсного потенціалу з урахуванням його значення у ресурсних потребах та в якості асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища, формування, реалізація, моніторинг ефективності та аналіз дієвості економічних механізмів екологічної політики з розподілом їх на механізми стимулювання та стримування (обмеження, пригнічення), які у своїй сукупності мають забезпечити її ефективність на місцевому та регіональному рівнях.

Окремим напрямом реалізації суспільного інтересу в екологічній сфері є ефективне та ощадливе використання природо-ресурсного потенціалу з урахуванням рентних відносин у природокористуванні та регулюванні привласнення ренти (зокрема, врахування якості води у промисловому використанні водних ресурсів, застосування технологій оборотного водокористування тощо). Суспільний інтерес у сфері використання будь-яких природних ресурсів спиратиметься на їх капіталізацію при визначенні режимів господарської діяльності оцінюванні вартості природо-ресурсних комплексів з врахуванням інтересів майбутніх поколінь.

Суспільний інтерес у сфері підвищення ефективності екологічної політики України реалізується під впливом низки негативних факторів, до яких належать¹³:

- відсутність плану дій, що враховує кризову ситуацію та скорочення державних видатків на реалізацію політики;
- неналежний облік екологічного стану територій та об'єктів, що становлять загрозу навколишньому природному середовищу, та недостатня економічна оцінка витрат і покращення екологічної ситуації;
- неадекватність законодавства про ведення кадастрів природних ресурсів сучасним викликам, незавершеність національної системи інвентаризації

викидів парникових газів, створення національного електронного реєстру одиниць викидів та поглинання парникових газів;

- застарілість норм щодо відшкодування збитків, заподіяних порушенням природоохоронного законодавства;

- відсутність ефективного економічного стимулювання раціонального природокористування;

- недовіра та неефективність процедур надання дозволів на діяльність, що може зашкодити довкіллю, та системи мінімальних вимог, які мають включатися у всі дозволи.

Складовими політики солідаризації суспільства навколо екологічної проблеми мають стати:

- національний план дій щодо стратегії державної екологічної політики з урахуванням можливості державно-приватного партнерства та співробітництва між Україною та Європейським співтовариством;

- нормативно закріплені стимули інвестиційно-інноваційної діяльності, механізми податкового заохочення раціонального природокористування;

- регіональні кадастри природних ресурсів;

- прогностичні та програмні документи економічно-соціального розвитку регіонів з урахуванням комплексного аналізу екологічного стану територій та об'єктів, що становлять загрозу навколишньому природному середовищу;

- законодавство з регулювання правовідносин у сфері зміни клімату, яке визначатиме правові та організаційні основи діяльності й управління щодо зміни клімату, правила та нормативи стосовно викидів парникових газів, функціонування національного ринку торгівлі скороченням їх викидів;

- унормована система екологічного страхування тощо.

Реалізація спільного соціально-економічного інтересу має здійснюватися на основі цінностей, норм, ідеалів, принципів, що їх поділяє більшість членів суспільства¹⁴. В Україні це передбачає, передусім, забезпечення відповідності соціальної сфери гуманістичним принципам, утвердження таких цінностей, як свобода, незалежність, демократія, верховенство права, права людини та інші. Досягнення високої якості життя населення як спільного інтересу у сфері медичного обслуговування, освіти, пенсійного забезпечення, екології сприятиме суспільній консолідації як фактору життєзабезпечення людини. Суттєвою важливою є взаємодія бізнесу, держави і громадянського суспільства у забезпеченні реалізації соціально-економічних інтересів населення країни.

3.2. Соціальне партнерство

Серед незмінних умов суспільної консолідації – соціальне партнерство, яке є дієвим інструментом поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості, важливим чинником посилення соціального спрямування сучасної ринкової економіки. В європейських країнах соціальне партнерство набуває високого рівня розвитку та різних форм практичної реалізації, а головне – досягає визначених цілей. Зокрема, корпоративістська система, поширена в Австрії, Швеції, Японії, Німеччині, Швейцарії, Нідерландах, передбачає використання спеціальних органів, процедур та механізмів. В Австрії соціальне партнерство реалізується за допомогою широкої мережі консультативних рад і комітетів, паритетних комісій як на загальнонаціональному, так і галузевому рівнях. У країнах, де відсутні спеціальні інститути соціального партнерства (Велика Британія, США, Канада), діє плюралістична система, за якої узгодження інтересів відбувається на рівні всього суспільства за допомогою політичного процесу (партій, парламенту) і розвитку співробітництва працівників і роботодавців на рівні окремих компаній¹⁵.

Соціальне партнерство покликане відігравати активну роль у забезпеченні політичної стабільності, стати невід’ємною складовою відносин різноманітних соціальних суб’єктів, груп та спільнот, а також основою взаємодії трьох підсистем: політичної (держава або публічний сектор), економічної (бізнес або комерційний сектор) та громадянського суспільства (некомерційний сектор). Унаслідок цієї взаємодії у суспільстві мають реалізуватися інтереси більшості за одночасного дотримання інтересів меншості, при цьому кожен учасник несе спільну відповідальність за прийняті рішення¹⁶.

Останні десятиліття характеризуються появою принципово нових форм соціальної взаємодії, внаслідок чого акценти у взаємовідносинах держави, приватних компаній та інституцій громадянського суспільства поступово зміщуються від жорсткого регулювання до добровільної саморегуляції. В свою чергу, приватний сектор поступово переходить до більш складних, стратегічних форм взаємодії з громадськістю (public relations) та урядами (government relations), однією з яких є програми корпоративної соціальної відповідальності (corporate social responsibility)¹⁷.

За етичною концепцією капіталістичної благодійності багаті люди повинні жертвувати частину своїх статків для потреб суспільства, а за «принципом служіння» підприємець повинен керуватися також соціальними мотивами¹⁸. За визначенням затвердженого Міжнародною організацією зі стандартизації стандарту ISO 26000 «Керівництво з соціальної

відповідальності» кожна з організацій має нести відповідальність за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище. Відповідальність передбачає прозору й етичну поведінку, сприяння сталому розвитку та добробуту суспільства, врахування очікувань зацікавлених сторін, дотримання норм національного і міжнародного права.

У моделі суспільної консолідації соціальна відповідальність компаній орієнтується на захист прав людини, навколишнього природного середовища, безпеку праці, права споживачів та розвиток місцевих громад, організаційне управління й етику бізнесу¹⁹.

Вперше програма саморегулювання, згідно з якою приватні компанії за власної ініціативи мають відігравати значну роль у досягненні суспільних цілей у рамках філософії «корпоративного громадянства» (corporate citizenship), була запропонована низкою транснаціональних компаній у 1992 році на всесвітньому саміті в Ріо-де-Жанейро. Згідно з нею ведення бізнесу має враховувати інтереси різних зацікавлених сторін та спільно досягати заявленої мети сталого розвитку, що поєднує в собі економічний, соціальний та екологічний аспекти. Для цього компанії мають ставити перед собою відповідні економічні, соціальні та екологічні цілі, оцінювати їх досягнення та отримувати незалежний аудиторський висновок з цих питань задля забезпечення відповідності їхньої діяльності суспільним очікуванням, що вважається ключовим чинником довгострокової стратегії успіху в сучасному світі. (Предпосылки для социальной ответственности. Смысл и выгоды социальной ответственности. Горизонты промышленной политики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prompolit.ru/159672>

Соціальне партнерство забезпечує залучення суб'єктів до процесу узгоджених соціальних цілей на основі відповідальності бізнесу, згуртованості людей праці та соціальної стабільності у державі²⁰, воно спрямовується на міжсекторну взаємодію соціальних інститутів у рамках таких основних механізмів:

- соціального діалогу (центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, професійні спілки та роботодавці);
- публічно-приватного партнерства (бізнес, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування);
- корпоративної соціальної відповідальності (бізнес, місцеві громади, працівники, інші зацікавлені сторони).

Соціальне партнерство між працею та капіталом набуває ефективних форм лише за умов функціонування соціальної держави з широкими можливостями для участі організацій громадянського суспільства на засадах трипартизму (державна – бізнес – профспілки).

Приклад соціального партнерства дала Австрія, де відновлена після Другої світової війни Федеральна палата працюючих (створена ще 1920 р.) розширила свої повноваження та компетенцію. Профільні палати об'єднують селян, осіб вільних професій, працівників торгівлі, представників малого, середнього та великого бізнесу. Згідно з прийнятим тоді й чинного донині законодавством, федеральні палати захищають інтереси своїх членів і беруть участь у виробленні стратегії економічного розвитку всієї країни, чим послідовно реалізується принцип неокорпоративізму.

Система соціального партнерства

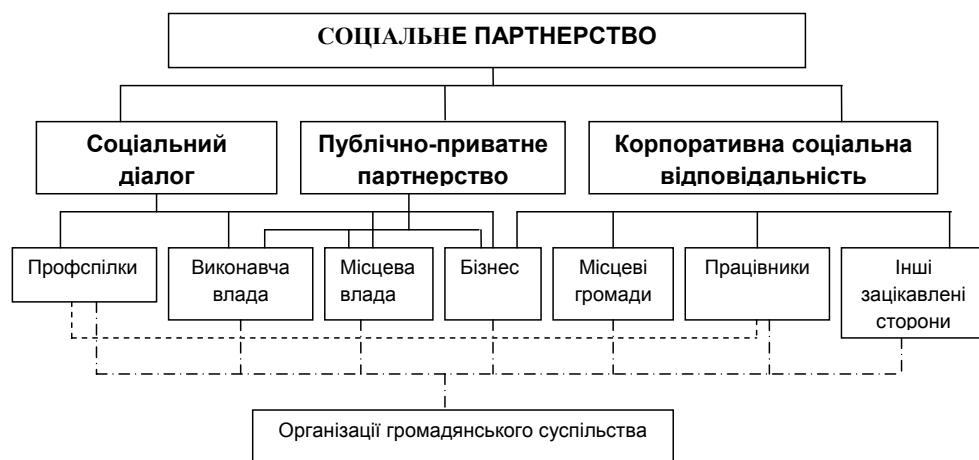

Рис. 3.1. Система соціального партнерства

Основи національної системи соціального діалогу на засадах трипартизму закладені прийняттям законів про колективні договори та угоди (1993 р.), про професійні спілки (1999 р.), про соціальний діалог (2010 р.), про організації роботодавців (2001 і 2012 рр.), про порядок вирішення колективних трудових спорів. Указом Президента від 17 листопада 1998 року створено Національну службу посередництва і примирення (НСПП) – державний орган, основним завданням якого є сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів), здійснення посередництва і примирення під час їх розв’язання. У 1998 році набули чинності Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування. Ними, а також законами з окремих видів страхування, прийнятими впродовж наступних п’яти років, були сформовані засади та механізми соціального діалогу в цій важливій для суспільства сфері.

Сьогодні законодавчо визначено та сформовано його механізми, зокрема щодо порядку укладення колективних договорів і угод, за допомогою

яких здійснюються формування та реалізація соціальних та економічних гарантій, визначаються правила та умови використання праці. Новий етап в його розвитку започатковано з прийняттям Закону України «Про соціальний діалог в Україні» (2010 р.), яким визначено сторони і рівні (національний, галузевий, територіальний і локальний), критерії та порядок підтвердження репрезентативності суб'єктами сторін для участі у колективних переговорах з укладення колективних договорів і угод, а також форми здійснення соціального діалогу та його інституціональні органи. Сторони соціального діалогу діють на підставі Конституції України, Законів України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про колективні договори і угоди».

До інституційних механізмів соціального діалогу належить створена у 1998 р. указом Президента національна служба посередництва і примирення (НСПП) – державний орган, основним завданням якого є сприяння врегулюванню колективних трудових спорів (конфліктів), здійснення посередництва і примирення під час їх вирішення. Тим самим у національному правовому полі сформовані засади соціального діалогу у трудовому законодавстві та законодавстві із загальнообов'язкового державного соціального страхування.

У 1998 р. набули чинності Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та Національна тристороння соціально-економічна рада (НТСЕР) – постійно діючий орган при Президентові України, до основних завдань якого належать: вироблення консолідованої позиції сторін щодо стратегії економічного і соціального розвитку України та шляхів розв'язання наявних проблем у цій сфері; підготовка та надання узгоджених рекомендацій і пропозицій Президентові України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України з питань формування і реалізації державної економічної та соціальної політики, а також регулювання трудових, економічних, соціальних відносин. НТСЕР складається з рівної кількості повноважних представників трьох сторін соціального діалогу національного рівня (по 20 від кожної сторони): Кабінету Міністрів України, всеукраїнських професійних спілок та їх об'єднань, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців. Для ведення соціального діалогу в областях та м. Києві створені та діють територіальні тристоронні соціально-економічні ради. За ініціативою сторін соціального діалогу галузевого рівня можуть утворюватися галузеві (міжгалузеві) соціально-економічні ради.

Станом на лютий 2017 р. в Україні діяло три репрезентативні об'єднання організацій роботодавців (Федерація роботодавців України,

Всеукраїнське об'єднання організацій роботодавців «Конфедерація роботодавців України», Об'єднання організацій роботодавців України) та 6 репрезентативних об'єднань профспілок (Федерація професійних спілок України, Федерація професійних спілок транспортників України, Об'єднання всеукраїнських профспілок і профоб'єднань «Єдність», Конфедерація вільних профспілок України, Об'єднання всеукраїнських автономних профспілок (ОВАП), Федерація професійних спілок працівників малого та середнього підприємництва України). Крім того, на галузевому рівні соціального діалогу діяло 23 суб'єкти сторони роботодавців та 62 суб'єкти сторони профспілок, які пройшли оцінку відповідності критеріям репрезентативності²¹.

Соціальний діалог здійснюється у формах обміну інформацією, консультацій, узгоджувальних процедур та колективних переговорів з укладення колективних договорів і угод. За їх результатами на національному рівні укладається генеральна угода, галузевому рівні – галузеві (міжгалузеві) угоди; на територіальному рівні – територіальні угоди; локальному рівні – колективні договори. Генеральна угода на 2016–2017 роки, укладена сторонами соціального діалогу 23 серпня 2016 р., охоплює 95 всеукраїнських профспілок, 93 організації роботодавців та їх об'єднання (28 галузевих і 65 територіальних організацій), органи виконавчої влади в особі Кабінету Міністрів України. Вона є одинадцятю угодою за період незалежності України²² і містить 191 зобов'язання з питань підвищення конкурентоспроможності національного виробника та забезпечення зростання зайнятості, оплати, умов та охорони праці, соціального захисту працівників і соціального діалогу²³. В Україні діють понад 35 галузевих (міжгалузевих) угод, а також регіональні угоди в усіх областях та м. Києві.

Досвід соціального діалогу в різних країнах свідчить про його еволюцію у таких напрямках:

- вузька форма соціального діалогу (ведення переговорів, консультації та інші форми взаємодії класичних соціальних партнерів) стає недостатньою для врегулювання багатьох фундаментальних проблем постіндустріального суспільства;

- шкала соціального діалогу в інституційному сенсі змінюється і розширюється, оскільки профспілки та роботодавці не можуть вичерпно представляти різноманітні інтереси усіх верств суспільства;

- практика соціального діалогу поширюється на структури третього сектору (об'єднання громадян, інститути територіального, професійного, економічного самоуправління);

- збільшення кількості різноманітних соціальних суб'єктів, які включають до процесу досягнення узгоджених соціальних цілей.

Надалі покращення взаємодії громадян з органами влади з приводу надання суспільних послуг має відбуватися, зокрема, запровадженням цифрових технологій, які забезпечують швидкий зв'язок, прозорість процесу прийняття рішень, активну участь у розробці нових видів державних послуг.

Електронне урядування (е-урядування) покликане змінити природу влади, зробити її більш прозорою та підконтрольною громадськості, забезпечити нову якість обслуговування громадян та бізнесу з боку держави та нову ефективність роботи державних установ за рахунок запровадження міжвідомчої електронної взаємодії, відкриття доступу до державних інформаційних ресурсів, запровадження електронних форм взаємодії суб'єктів звернення та суб'єктів надання адміністративних послуг. Зараз активно обговорюється ініціатива Європейської комісії щодо створення єдиного цифрового ринку та повномасштабного плану дій з формування електронного уряду в контексті впливу цифрових реформ на працівників, зокрема стосовно більш повного їх залучення до процесів реформування цифрового ринку. Європейська федерація професійних спілок громадського обслуговування (ЄФПГО), спільно з Радою європейських муніципалітетів і регіонів розпочала спільний проект з дослідження наявних документів та передової практики в межах європейського секторального соціального діалогу²⁴. Е-урядування покликане вирішити декілька завдань. Насамперед, це подолання корупції та заангажованості органів влади, підвищення довіри до чиновників та забезпечення громадського контролю діяльності органів влади.

Публічно приватне партнерство (ППП) (public-private partnership), як його визначає Економічна комісія ООН у Європі (UNECE), є інноваційною контрактною угодою між публічним та приватним секторами у наданні публічних послуг і розбудові інфраструктури. Воно поєднує у собі найкраще, що мають ці сектори: ресурси приватного сектору, його кваліфікаційні здібності, технології та потенціал публічного сектору щодо економічного регулювання та захисту публічних інтересів²⁵. PPP передбачає інституціональний та організаційний альянс між державою та приватним бізнесом, що зазвичай створюється на визначений термін для реалізації конкретного суспільно значущого проекту – від розвитку стратегічно важливих галузей промисловості до забезпечення суспільних послуг. Як сукупність форм середньо- і довгострокової взаємодії держави та приватного бізнесу PPP дає змогу залучати на взаємовигідних умовах додаткові джерела фінансування для реалізації соціально важливих проектів, що вимагають значних обсягів інвестицій. Зокрема, PPP повинно використовуватися для надання адміністративних послуг у сферах освіти, охорони здоров'я, спорту, оборони тощо. Традиційним є використання механізмів PPP для реалізації

проектів з будівництва та обслуговування інфраструктурних об'єктів (аеропортів, портів, залізниць, автомобільних доріг, систем водопостачання та водовідведення тощо).

Співпраця в рамках ППП передбачає конструктивну взаємодію влади і бізнесу, що може охоплювати дуже широкий спектр бізнес-моделей і відносин, завдань та компетенцій. Зокрема, ППП використовується як інструмент місцевого та регіонального соціально-економічного розвитку. Типовими проектами ППП є будівництво/реконструкція транспортної інфраструктури (аеропортів, автомобільних та залізничних доріг, тунелів, мостів), громадських об'єктів нерухомості (лікарень, шкіл, музеїв), комунальних споруд (об'єктів у сфері каналізації, водопостачання, переробки сміття), а також управління зазначеними об'єктами²⁶. Світова практика доводить, що співвідношення між якістю отриманих послуг та витраченими коштами оптимальне саме у разі використання механізмів ППП²⁷. Це забезпечується застосуванням критерію «value for money» (надання приватним сектором послуг такої самої якості, але за меншу ціну, або підвищення якості послуг зі збереженням їхньої вартості для держави) та прозорістю закупівель у рамках таких проектів²⁸.

Формально розвиток публічно-приватного партнерства (ППП) в Україні офіційно розпочався лише в 2010 р. з прийняттям закону «Про державно-приватне партнерство». Щоправда, ще в 1999 р. був ухвалений Закон «Про концесії» і саме концесія сьогодні є найбільш поширеним видом співпраці держави та бізнесу в Україні. Зокрема, із 243 проектів, що реалізуються у країні на засадах публічно-приватного партнерства, 210 – на умовах договорів концесії та 33 – на умовах договорів про спільну діяльність. Сферами діяльності, де найбільш часто використовується такий вид партнерства, є обробка відходів (47,7%) та водопостачання (32,5%). Решта проектів впроваджується у галузях транспортної інфраструктури (7,0%), рекреації, культури, спорту й нерухомості (1,2%), виробництві теплової та електричної енергії (4,9%) та інших сферах (7,4%). Використання механізмів ППП також заплановано на 321 об'єкті, з яких 105 – об'єкти водопостачання, 51 – виробництва енергії, по 32 об'єкти – рекреації, культури і спорту, обробки відходів і 4 – охорони здоров'я²⁹.

Україна робить лише перші кроки у розвитку ППП, і поки що вони не завжди відповідають можливостям застосування відповідних механізмів для реалізації суспільно значимих проектів. Незважаючи на низьку якість публічних послуг і незадоволення ними населення, а також негативні тенденції з погіршення технічного стану інфраструктурних об'єктів та, відповідно, умов для життя і ведення бізнесу в Україні, використання сучасних механізмів ППП є вкрай обмеженим; майже відсутній позитивний досвід плідної

співпраці між державою та приватним бізнесом³⁰. Надалі необхідно, щоб держава не сприймала ППП виключно як фінансове джерело для реалізації інфраструктурних проектів і не надто сподівалася на приватних партнерів³¹.

Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) в Україні перебуває на етапі становлення. Її місце у моделі суспільної консолідації має полягати у зниженні підприємницьких ризиків, зміцненні конкурентоспроможності, підвищенні ефективності персоналу та лояльності споживачів, поліпшенні репутації підприємств, компаній та бізнес-спільноти загалом. Оцінювання суспільством бізнес-діяльності за критеріями КСВ примушуватиме компанії ставати інформаційно-прозорими, збільшувати продаж та поліпшення позицій на ринках, підносити продуктивність праці, підвищувати їхню репутацію; дотримуватися стабільності та стійкості розвитку у довгостроковій перспективі.

Важливим є стимулювання державою належної КСВ-поведінки бізнесу. Державне стимулювання необхідне для акцентування важливості етичної і соціально відповідальної поведінки компаній, просування найкращих практик КСВ в Україні. Це дасть змогу посилити конкурентоспроможність і репутацію компаній через практики відповідального ставлення до своїх працівників, споживачів та інших зацікавлених сторін.

В Україні найбільш активно залучаються до проектів КСВ компанії з приватним капіталом. У більшості випадків це потужні фінансово-промислові групи, такі як ХХІ Століття, ЕВА-Моторз, Оболонь, Тетра Пак, Київстар, Донецька паливо-енергетична компанія та ін. На відміну від інших східноєвропейських країн, де лідерами у запровадженні КСВ є майже виключно дочірні компанії міжнаціональних компаній (МНК), в Україні стратегічний підхід до КСВ практикують також компанії з національним капіталом. Серед МНК, які ведуть бізнес у нашій країні, є такі, що адаптують власну стратегію КСВ до українських умов та пріоритетів³².

У процесі утвердження КСВ в Україні має бути якнайширше використаний європейський досвід. В одних країнах КСВ інтегрована до соціальної політики (Данія, Франція, Фінляндія, Швеція), в інших – соціально відповідальні практики є виключно ініціативами компаній (Греція, Ірландія, Нідерланди, Словенія). Із європейського досвіду має бути запозичена практика підтримки сталого розвитку компаній, яка призводить до покращення ситуації на ринку праці, а також якості продуктів і послуг, основні принципи КСВ, якими є добровільність, інтеграція до бізнес-стратегії компанії, системність і корисність для всіх зацікавлених сторін, внесок у процес сталого розвитку. Соціальна відповідальність не повинна обмежуватися благодійністю, але включати також процедури і практики за такими аспектами діяльності: організаційне управління, права людини,

трудові відносини, етична операційна діяльність, захист навколишнього середовища, захист прав споживачів, розвиток місцевих громад і співпраця з ними.

У світі існує кілька усталених моделей КСВ, кожна з яких відображає певні особливості суспільно-економічного ладу та побудови суспільства. Аналіз американської та європейської моделей КСВ показує, що участь бізнесу в житті суспільства може бути як регульованою законодавством, так і здійснюватися самостійно під впливом спеціально створених стимулів та пільг³³. Американська модель КСВ ініціюється самими компаніями і передбачає максимальну самостійність компаній у визначенні свого суспільного внеску, але законодавчо заохочує соціальні інвестиції у вигідні для суспільства сфери через відповідні податкові пільги, при цьому державне регулювання є незначним³⁴. Європейську модель КСВ можна охарактеризувати наявністю державного регулювання цієї сфери. Законодавці Європи надають великого значення підтримці різноманітних ініціатив у сфері КСВ³⁵.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими докорінними змінами у всіх основних сферах громадського життя. Ці зміни зумовлюють гостру необхідність гармонізації інтересів різних соціальних груп, суспільства в цілому і владних структур цивілізованим неконфліктним шляхом, що забезпечує можливості для формування і розвитку громадянського суспільства. Таким шляхом є, насамперед, утвердження суспільних відносин партнерського типу. Тому аналіз проблеми партнерської взаємодії як фактора, що створює умови для збереження політичної стабільності, динамічного розвитку економіки і соціальної сфери, формування громадянського суспільства, набуває особливої актуальності³⁶.

Перспективи становлення України як високорозвиненої європейської держави ставить перед владою та суспільством важливу мету – забезпечення сталого економічного розвитку, досягнення європейських стандартів життя громадян, що неможливо без налагодженої співпраці між роботодавцями та працівниками. Адже, як вказує соціально-філософський аналіз соціально-трудої сфери, трудові відносини є найбільш конфліктогенною сферою соціальних відносин у перехідному суспільстві. Світовий досвід свідчить, що ефективне співробітництво між відповідними суб'єктами, яке сприяє соціальній стабільності в суспільстві, забезпечується за допомогою механізму соціального партнерства, який включає в себе системно організований та функціонально впорядкований комплекс юридичних заходів, необхідних для досягнення соціальної злагоди в державі. Соціальне партнерство, як найбільш цивілізований метод вирішення соціальних конфліктів на різних рівнях – від національного масштабу до конкретного підприємства, стало

аксіоматичною формулою існування та перспективного розвитку соціально-правової державності та громадянського суспільства.

Індустріальна та постіндустріальна демократія неможливі без «соціалізації» держави, надання їй функцій соціального регулятора – так званого welfare state. Можна констатувати, що сучасні демократичні країни, з певною часовою різницею, проте всі без винятку прийшли до необхідності інституалізації механізмів забезпечення соціального миру. Така політика утверджувалась у вигляді різних форм та моделей відповідно до умов та потреб кожного суспільства, діставши загальне визначення політики соціального партнерства³⁷. По суті, це своєрідна стратегія врегулювання соціальних відносин між виразниками інтересів різних соціальних груп і державою, в основі якого лежить соціальний діалог.

Використання терміна «соціальне партнерство» має давню історію. Цей термін уперше з'явився в промислово розвинених країнах Заходу в період зародження виробничої демократії, яка набула свого розвитку після Другої світової війни. Про значний досвід у площині соціального партнерства, накопичений розвиненими країнами, пропонує різноманіття його моделей, зумовлене національними й регіональними особливостями кожної з країн. Міжнародна організація праці у своїх документах дотримується позиції, що єдиної моделі соціального партнерства, яка була б універсальною для всіх країн, не існує. В найзагальнішому вигляді сформовані моделі соціального партнерства можна умовно означити назвами: «американська», яка ґрунтується на широкій участі найманих працівників у власності підприємства; «німецька», що базується на залученні найманих працівників в управління виробництвом через спеціально створені органи, на тарифній автономії; «скандинавська», яка полягає в залученні персоналу в розподіл результатів виробництва.

Міжнародна організація праці, створення якої вважається у новітній історії актом правової формалізації концепту соціального партнерства, прийняла в якості основного структуроутворюючого елементу систему трипартизму, покликану забезпечити взаємоприйнятний рівень розв'язання соціально-трудових проблем на основі рівності сторін, які беруть участь у переговорах. У цьому аспекті соціальне партнерство як принципово новий тип соціально-трудових відносин полягає у тому, що, по-перше, працівник перестає бути тільки об'єктом соціально-трудових відносин і, як і власник-роботодавцем, стає активним суб'єктом цих відносин, зокрема, суб'єктом їх регулювання на різних рівнях. По-друге, найважливішим принципом регулювання соціально-трудових відносин стає принцип рівноправної участі в цьому процесі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представників роботодавців і працівників. Саме тому суб'єкт партнерської

взаємодії у феноменологічному плані характеризується такими ціннісними установками: визнання іншого як рівноправного, рівноцінного партнера; терпиме (толерантне) ставлення до інакшості партнера; установка на відмову від силових способів впливу на партнера, наданні пріоритетності силі аргументів; добровільність і чесність співробітництва; готовність нести відповідальність за свої вчинки і результати партнерської взаємодії. По-третє, соціальне партнерство виконує функції запобігання конфліктам і врегулювання конфліктних ситуацій за допомогою укладання колективних договорів, переговорів, дотримання примирливих процедур.

У всіх країнах Центральної та Східної Європи з кінця 80-х років минулого століття спостерігається докорінне оновлення трудового законодавства. Першими результатами цієї роботи були: Закон про страйки, зміни в законодавстві щодо профспілок (1991 р.) та поправки до Трудового кодексу (1992 р.) в Угорщині; Закон про колективні переговори (1990 р.) у колишній Чехословаччині; Закон про профспілки та вирішення трудових конфліктів (1991 р.) у Польщі; румунські закони про колективні договори, трудові конфлікти та профспілки (1991 р.); поправки до Трудового кодексу в Болгарії (1993 р.). Уже деякі з цих змін були предметом тристоронніх консультацій. У посттоталітарних державах, у тому числі в Україні, впровадження соціального партнерства традиційно відбувається «зверху», а не «знизу», за вирішальної ролі держави³⁸.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить, що результативність політики соціального партнерства виявилася вельми високою, особливо в таких країнах, як ФРН, Австрія, Швеція. У цих країнах високорозвинене й ефективне виробництво та відповідна йому якість життя, високий рівень цивілізованості поєднуються з відносною соціальною стабільністю. Цьому, зокрема, сприяє політика соціального партнерства³⁹.

Рецепіюючи досвід функціонування механізмів соціального партнерства розвинених країн, Україна відразу після проголошення незалежності приступила до розбудови правового пакета, покликаного регулювати соціальне партнерство⁴⁰. Формально цей процес започаткував Указ Президента України «Про створення Національної ради соціального партнерства» від 27 квітня 1993 р.⁴¹ Утім, на становлення системи соціального партнерства в Україні значно впливало те, що демократичні форми державного правління не були притаманними їй протягом тривалого історичного періоду. За радянських часів досить активно використовувалися майже всі формальні атрибути соціального партнерства – укладалися колективні договори, з рядових працівників утворювалися формальні органи управління виробництвом, щодо соціальної сфери здійснювався контроль з боку владних органів, була запроваджена практика складання

п'ятирічних планів соціального розвитку республіки, її областей, районів, підприємств, сільськогосподарських колективів тощо. Однак, оскільки комуністична ідеологія апіорі не передбачала існування протилежних, антагоністичних інтересів у суспільстві, то й не обговорювалася потреба у механізмах вирішення цих протиріч. Тому така проблема взаємовідносин та взаємодії суб'єктів соціально-трудових відносин, як конфлікт інтересів, та ще й вигляді конфронтації, практично не була предметом доктринального аналізу і, відповідно, законодавчого врегулювання. Вживані заходи мали декларативний характер, назва «соціальне партнерство» щодо них не застосовувалася. Внаслідок цього навіть в умовах незалежності в Україні свідомість, що віками формувалася в атмосфері підданства, особливо в часи тоталітаризму, не уявляла можливості рівного статусу між представниками суспільства і тим самим підштовхувала громадян до соціального та політичного утримання⁴².

Отже, актуальність проблеми доктринально-експертного супроводу та нормативно-правового й інституційного забезпечення процесів становлення ефективної моделі соціального партнерства зумовлена низкою чинників наукового, управлінського, соціально-культурного, господарського-економічного, організаційного, функціонального, внутрішнього та зовнішнього характеру.

Насамперед, звертають на себе увагу проблеми і суперечності транзитивних змін, які відбуваються в Україні та актуалізують необхідність удосконалити механізми державної влади та управління, посиливши їх здатність долати (або передбачати) суспільну конфронтацію та соціальну ентропію, поєднувати ринкові методи і державне регулювання, забезпечувати стабільний розвиток суспільства, накопичення людського і соціального капіталу. Вирішення цих завдань об'єктивно пов'язується з впровадженням інституту соціального партнерства як важливої складової соціального ринкового господарства, який виконує багатоманітні функції і спрямовується на досягнення балансу в реалізації найважливіших соціально-економічних інтересів основних соціальних груп.

Наразі виникає нагальна потреба у розробці цільових, правових, функціональних, організаційних, ціннісно-нормативних складових механізмів державної влади та управління, які мали б всебічно сприяти впровадженню і розгортанню партнерських відносин у виробництві і громадському житті на центральному, регіональному, галузевому рівнях, у різних галузях та сферах суспільного життя.

У цьому контексті партнерство уособлює синергетичну взаємодію суспільних секторів, які є носіями різних інтересів, настроїв і очікувань, але які при цьому можуть спільно діяти, щоб досягати поступових і послідовних

змін на краще у підвищенні добробуту громадян, створенні нових демократичних інститутів. Така синергія зростає з переходом України до нової цивілізаційної якості – постіндустріального інформаційного суспільства, «суспільства знань», що вибудовують мережеву структуру соціальних відносин, де партнерство виступає необхідним елементом усіх видів соціальних зв'язків і збільшує можливості державного управління під час вирішення конкретних соціальних проблем, диверсифікації форм надання соціальних послуг, інтеграції до світового економічного, політичного, наукового та освітнього простору⁴³.

Необхідно враховувати ті виклики та перспективи модернізації усієї системи трудового та соціального законодавства, які мають відбутися у перспективі прийняття нового Трудового кодексу. У цьому контексті соціальне партнерство в Україні повинно стати міцним підґрунтям стабільності та максимального уникнення потенційної конфліктності будь-яких суспільних відносин, певною моделлю взаємовідносин між державою, роботодавцями та найманими працівниками. Така модель, перш за все, має сприяти забезпеченню економічного зростання, соціальній згоді в суспільстві. У свою чергу, функціональність, дієвість та цілісність правового механізму забезпечується системним характером соціального партнерства, що є головною ознакою останнього. Саме завдяки такому механізму реалізується мета, завдання та функції соціального партнерства – узгодження інтересів сторін соціального партнерства та їх діяльності щодо досягнення консенсусу щодо соціально-економічних прав працівників та створення механізму їх гарантування. При цьому соціальне партнерство включає як двосторонні відносини між представниками працівників і роботодавців, так і тристоронню взаємодію за участю органів державної влади та/або органів місцевого самоврядування⁴⁴.

Для сучасної України питання соціального партнерства набувають особливої актуальності та нового звучання в аспекті пошуку нових підходів до розв'язання цілого масиву соціально-трудових конфліктів та протиріч, які виникли внаслідок того, що територія Автономної Республіки Крим окупована Російською Федерацією. Як зазначається у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році», російська військова загроза, позиційна війна на Донбасі є «ключовими факторами невизначеності і щодо політичної ситуації, і щодо економічних та соціальних перспектив»⁴⁵. У Донецькій та Луганській областях тривають бойові дії. Гинуть мирні громадяни та військові, а російські окупанти та їхні найманці вдаються до збройних провокацій та масштабних військових акцій. У таких умовах питання соціальної адаптації громадян, які постраждали або вимушено залишили своє постійне місце

проживання, роботу, майно внаслідок тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя або обставин, пов'язаних із збройною агресією з боку Російської Федерації та проведенням антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, і внаслідок цього залишилися без засобів існування, надання таким громадянам державної підтримки і допомоги у працевлаштуванні та вирішення інших соціально-економічних питань є надзвичайно актуальним і потребує невідкладного врегулювання з використанням усіх можливих механізмів.

Акцент на необхідності та важливості удосконалення, можливо й прийняття нового законодавства у сфері соціального партнерства, не є випадковим. Ще у 1996 р. постало питання про першочерговість законопроектів, які необхідно розробити у зв'язку із прийняттям Конституції України⁴⁶. У числі таких законопроектів, розробку яких планувалося завершити ще в серпні 1996 р., був і проект Закону України «Про соціальне партнерство». Втім, попри наявність кількох таких законопроектів⁴⁷ важливий профільний правовий акт досі не ухвалено.

Лише у 2010 р. було ухвалено Закон «Про соціальний діалог в Україні»⁴⁸, який визначає «правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної і економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві». У ст. 1 цього Закону встановлюється, що соціальний діалог – це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин.

Як зазначалося у пояснювальній записці до законопроекту, його розроблення було зумовлено відсутністю рамкового закону у сфері соціально-трудових відносин та необхідністю законодавчого закріплення основ ведення соціального діалогу як необхідної умови соціально-економічного розвитку, підвищення життєвого рівня населення, досягнення злагоди в суспільстві, а також визначення сторін соціального діалогу, правових та організаційних засад його функціонування на принципах, передбачених конвенціями і рекомендаціями Міжнародної організації праці⁴⁹. Тобто, по суті, він мав компенсувати відсутність профільного законодавства у сфері соціального партнерства. Втім, аналіз положень цього закону, а також практика його реалізації свідчать про те, що він не розв'язує цілої низки проблем, які виникають у цій сфері суспільних відносин.

Зокрема, зберігалася низка проблем доктринального характеру. Ґрунтовний внесок вітчизняних учених у розвиток теорії як соціального діалогу, так і соціального партнерства не дає підстав ігнорувати, що існуючі у науці підходи до визначення цих понять, співвідношення понять «соціальний діалог» і «соціальне партнерство» залишаються досить суперечливими, що подекуди суттєво позначається на процесі законопроектної діяльності та на її результатах. В одних випадках соціальне партнерство розглядається як кінцева мета соціального діалогу; в інших поняття «соціальний діалог» і «соціальне партнерство» вживаються як тотожні. Існують також версії, за яких взагалі заперечується доцільність використання зазначених термінів, при цьому в одних випадках це стосується соціального партнерства, в інших – соціального діалогу. Внаслідок цього, на думку ряду експертів, у національному законодавстві відбулася підміна понять: соціальне партнерство є метою врегулювання соціально-трудових відносин, а соціальний діалог є лише елементом системи соціального партнерства⁵⁰. Інші експерти, навпаки, доводять, що «соціальний діалог» є ширшим за поняття «соціальне партнерство»⁵¹. Треті вказують на необхідність уточнення пропонованого законодавцем визначення «соціального діалогу» та пропозиції перейти до застосування єдиної термінології в галузі соціально-трудових відносин, а саме – до вживання поняття «соціальне партнерство» в усіх нормативно-правових актах, що регламентують соціально-трудова сферу⁵².

Існуюча проблема категоріально-понятійної невизначеності понять унеможлиблює встановлення чітких контурів сфер таких важливих для життєдіяльності суспільства явищ, як соціальний діалог та соціальне партнерство, негативно позначається на ефективності реалізації державної соціально-трудої політики та актуалізує необхідність удосконалення сутності та системної (елементної, змістовної, функціональної) специфіки цих явищ у чинному законодавстві.

На думку експертів, незважаючи на створення в Україні необхідних інституційних – законодавчих та організаційних – механізмів функціонування системи соціального партнерства (у т. ч., наявність Закону «Про соціальний діалог в Україні»), формування спільних представницьких органів соціальних партнерів (профспілок, організацій роботодавців), створення спільних органів соціального діалогу, таких як Національна служба посередництва та примирення (1998 р.) та Національна тристороння соціально-економічна рада (2011 р.), партнерство має здебільшого формальний характер. Воно істотно не впливає на покращення соціальної ситуації в країні та на зниження рівня соціальної напруженості⁵³.

Значною мірою така пасивність законодавця та інертність державної соціальної політики зумовлені не тільки суто суб'єктивними причинами соціально-економічного або політико-правового характеру, а й тривалим ігноруванням у законотворчому процесі концептуальних розвідок з проблемами партнерських відносин у соціумі та соціального партнерства, зокрема тих, чії результати знайшли належне відображення у сучасному академічному дискурсі. Так, проведений у вітчизняній науці доктринальний аналіз феномену партнерства⁵⁴ дозволяє зробити висновок, що поняття «партнерська взаємодія» співвідносне з такими суміжними поняттями соціальної філософії, як «соціальна взаємодія», «спільна діяльність», «співробітництво», «сприяння», «соціальне спілкування», «комунікація», «соціальний діалог». У сучасній вітчизняній філософії зроблено висновок, що незважаючи на те, що поняття «партнерство» дуже близьке за змістом розглянутим поняттям, воно не є тотожним жодному з них і має самостійний значеннєвий статус, оскільки має набір специфічних рис. Специфічними рисами-ознаками, які роблять «партнерство» особливим, визначено автономію і рівність суб'єктів, їхнє взаємне визнання і довіру, добровільно прийняту взаємну відповідальність і орієнтацію на соціально значущі цілі. Водночас, зіставлення поняття «партнерство» з такими поняттями, як «конкуренція», «суперництво», «боротьба», дозволяє розглядати їх як антитезу партнерству, як альтернативні типи соціальної взаємодії. У цьому контексті поняття «партнерство» має методологічне значення, оскільки може належно відображати паритетну взаємодію і виступати критерієм визначення відповідності фактичної міжсуб'єктної взаємодії.

Партнерство може розумітися в різних парадигмальних проекціях. Так, партнерська взаємодія з позиції інтерсуб'єктивізму розглядається як незавершений процес, у перебігу якого на основі компромісу й аргументативного дискурсу досягається згода між суб'єктами щодо основних норм співробітництва. Ці норми (принципи) формуватимуться щоразу на новому етапі соціального розвитку як базові цінності суспільної свідомості і потім відтворюватимуться і перевірятимуться у конкретній партнерській взаємодії. Апріорною умовою партнерської взаємодії як інтерсуб'єктивного акту повинно бути взаємне визнання партнерів як рівноправних, що в кінцевому рахунку означає акцент на консенсусі як ціннісному єднанні. Вимога взаємного визнання виражає сутнісну характеристику людської суб'єктивності, що може сформуватися лише при зустрічі з іншою суб'єктивністю, і тому партнерство має стати необхідною формою продуктивного співіснування суб'єктів у суспільстві.

З цієї позиції концепція соціального партнерства в українських умовах повинна бути основою регулювання відносин між особами найманої праці

та роботодавцями. Зміст її полягає у зведенні до мінімуму, а за можливості і до виключення можливості виникнення соціальних конфліктів у сфері виробництва. Збереження соціального миру на підприємствах, у галузях економіки, адміністративно-територіальних одиницях, на території всієї країни є головним змістом і метою соціального партнерства.

У проекті Закону України «Про соціальне партнерство», внесеному Кабінетом Міністрів України (реєстр. № 134 від 09.06.1998)⁵⁵, зазначалося, що метою соціального партнерства є досягнення громадянської злагоди в суспільстві шляхом узгодження соціально-економічних інтересів сторін соціального партнерства як необхідної умови стійкого економічного розвитку, підвищення життєвого рівня народу (ст. 2 Проекту). У свою чергу, у проекті Закону України «Про соціальне партнерство», внесеному народним депутатом України С. Косіновим (реєстр. № 2173 від 10.09.2002)⁵⁶, не тільки зазначалося, що цей Закон визначає правові засади організації та порядок функціонування системи соціального партнерства з метою договірного регулювання соціально-трудових і пов'язаних із ними економічних відносин, досягнення взаєморозуміння та громадської злагоди в Україні (преамбула), а й пропонувалося встановити, що завданнями соціального партнерства є забезпечення реалізації соціально-орієнтованої економічної політики, створення ефективного механізму регулювання соціально-трудових і пов'язаних з ними економічних відносин, ведення колективних переговорів, взаємних консультацій, укладення колективних договорів та угод, запобігання колективних трудових спорів і сприяння вирішенню соціально-трудових конфліктів; вдосконалення чинного законодавства в сфері соціально-трудових і пов'язаних із ними економічних відносин.

Тобто, у цьому разі партнерство передусім визначається як механізм забезпечення соціальної злагоди. Тут механізм розглядається з погляду свідомого регулювання процедури взаємодії суб'єктів. Тому традиційно виділяються такі його елементи, що, у той же час, є стадіями здійснення партнерської взаємодії, як діалог, компроміс, консенсус, розподіл видів діяльності (компетенції), кооперація. При цьому партнерська взаємодія має бути безупинним процесом, стадіями якого є діалог, досягнутий у діалозі компроміс або консенсус, безпосередньо практична діяльність, що припускає розмежування (спеціалізацію) і кооперацію дій і праці. Єдність цих стадій утворюватиме цикл партнерської взаємодії, але не його закінчення. У ході практичної діяльності (реалізації домовленостей) неминуче виникатимуть нові інтереси, неузгодженості та протиріччя і цикл повторюватиметься. Тим самим механізм партнерської взаємодії характеризуватиметься динамізмом своєї структури, що дозволяє розглядати соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності та використовувати його у процесі становлення громадянського суспільства⁵⁷.

Слід усвідомлювати, що умови формування та розвитку системи соціального партнерства в Україні суттєво відрізняються від багатьох інших європейських держав та мають такі особливості⁵⁸:

- домінування у громадській свідомості патерналістських настроїв. Більшість населення вважає, що саме держава повинна забезпечувати його матеріальний добробут. У поєднанні з іншими рисами ментальності – конформізмом та низьким рівнем суспільної солідарності – патерналізм призводить до домінування в соціально-трудовій сфері клієнтельного типу відносин між керівниками (власниками) та працівниками. Такий тип відносин, який полягає у вияві лояльності працівників до керівництва в обмін на врахування останніми їхніх інтересів, виключає як рівноправне співробітництво сторін, так і їхню відкриту конфронтацію;

- довготривале перебування країни у стані гострої соціально-економічної кризи, яка вразила не лише економіку, а й усі соціальні та політичні інститути одночасно і лише останнім часом можна спостерігати деякі ознаки стабілізації і покращання становища;

- наявність та функціонування вкрай поляризованої соціальної структури та існування нехарактерного для цивілізованих країн майнового розшарування населення;

- ринкові відносини й інститути, як необхідна умова широкого розвитку соціального партнерства, не повністю сформовані, а соціальна орієнтація ринкової економіки має більше декларативний, ніж фактичний, характер;

- високий рівень корупції, переважання корпоративних інтересів і настроїв, зрощення підприємництва з апаратними структурами;

- існування своєрідного класу псевдовласників – працівників підприємств, які володіють невеликими пакетами акцій та жодним чином не можуть впливати на рішення керівництва, а реальна влада знаходиться в руках директорського корпусу, який, хоча й не має у розпорядженні контрольного пакета акцій, цілком визначає політику підприємств у сфері як виробництва, так і розподілу прибутку;

- інертність, суперечливість, фрагментарність законодавчого забезпечення системи партнерських відносин, існування стійкої практики ігнорування, невиконання чинних законів різними суб'єктами, починаючи з органів державної влади. Так, у експертному середовищі констатується концептуальна недосконалість Закону «Про соціальний діалог в Україні»⁵⁹. Зокрема, він не передбачає послідовного проведення принципу обов'язковості прийняття сторонами соціального діалогу спільних рішень на основі взаємної згоди. Між окремими його статтями існує суттєва розбіжність. Так, ст. 12 відносить вироблення консолідованої позиції сторін соціального діалогу, а також підготовку та надання узгоджених рекомендацій

і пропозицій органам державної влади відповідного рівня, до основних завдань органів соціального діалогу. Проте ст. 8 передбачає можливість недосагнення згоди між сторонами соціального діалогу – містить норму, згідно з якою «недосагнення компромісу між сторонами за результатами узгоджувальних процедур не може бути підставою для перешкоджання роботі органів соціального діалогу». Практика свідчить, що пленарні засідання Національної тристоронньої соціально-економічної ради (НТСЕР), яка за визначенням є спільним органом, подекуди можуть проходити без участі однієї зі сторін соціального діалогу. Пункт 5 ст. 13 дає можливість НТСЕР ухвалювати формально спільне рішення, навіть коли за нього проголосувала меншість однієї зі сторін соціального діалогу. Прийняті органами соціального діалогу спільні рішення не є обов'язковими для виконання органами державної влади, що суперечить принципу трипартизму. Концептуальні суперечності присутні також у Законах «Про колективні договори і угоди»⁶⁰ та «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»⁶¹:

- неформованість суб'єктів соціального партнерства та їхніх представників. В умовах кризи, безробіття, зuboжіння працюючого населення працівники (навіть об'єднані профспілками) не можуть реально протистояти роботодавцям, серед яких найбільшим є держава, до числа завдань та функцій якої належать як здійснення державного замовлення на підготовку фахівців у різних сферах суспільного життя, створення відповідних робочих місць, проведення політики щодо зайнятості, так і гарантування соціально-трудоових прав усіх працюючих. У сучасних соціально-трудоових відносинах практика вітчизняного соціального діалогу показує, що в ньому домінуючою стороною є роботодавці. Наявні матеріальні та кадрові ресурси дозволяють їм всупереч задекларованій у Законі «Про соціальний діалог в Україні» рівноправності суб'єктів соціального діалогу використовувати передбачені законодавством механізми та інститути соціального партнерства на свою користь. У процесі соціального діалогу організації роботодавців зосереджені насамперед на відстоюванні власних корпоративних економічних інтересів. Така позиція сторони роботодавців є можливою, зокрема, унаслідок низького рівня соціальної відповідальності українського бізнесу, яка розглядається ним не як невід'ємний елемент системи соціального партнерства, обов'язок перед працівниками та суспільством, а як просто вияв їхньої власної доброї волі, як благодійність;

- відсутність реального державного захисту найманого працівника, що проявляється, зокрема, у наднизьких (з точки зору світових стандартів) рівнях оплати праці (в тому числі висококваліфікованої) на державних підприємствах, установах, організаціях (передусім у галузях освіти, культури, охорони здоров'я, науки);

- втрата довіри у громадян до профспілок як ефективних та дієвих виразників інтересів трудящих. Причинами слабкості профспілок, як правило, є традиційна орієнтація переважної більшості з них не на відстоювання прав та інтересів працівників, а на конформістське співробітництво з адміністраціями підприємств, відсутність необхідної підтримки з боку найманих працівників, внутрішня конкурентна боротьба в профспілковому середовищі між «офіційними» профспілками (ФПУ) та незалежними профспілками (Національний форум профспілок України, Національна конфедерація профспілок України, Конфедерація вільних профспілок України та ін.) тощо;

- наявність «тіньової» економіки та функціонування «тіньових» підприємств, на яких, як правило, не дотримуються норм трудового законодавства, зокрема про охорону праці та соціальні гарантії, не сплачуються податки, не реєструються трудові угоди тощо.

Тільки названі (а існують також інші) особливості вітчизняної дійсності актуалізують завдання розвитку соціального партнерства і свідчать, що партнерські відносини в нашій країні розвиваються у набагато складніших умовах порівняно з іншими країнами. Тому потрібен наполегливий цілеспрямований пошук оптимальних моделей соціального партнерства в українських умовах, розробка ефективного механізму соціальної взаємодії партнерів.

На перший погляд, для формування ефективної системи соціального партнерства в Україні склалися всі необхідні умови, а саме: здійснився перехід до ринкових форм господарювання; є профспілки як організації, що представляють і захищають інтереси працюючих; сформувався клас підприємців; держава спроможна виконувати функції посередника у відносинах між працівниками і роботодавцями; існує мінімально необхідна правова основа для розвитку соціального партнерства; сформовано базові інститути і механізми ведення колективних переговорів. Але, як виявилось, цього не достатньо для активного функціонування соціального партнерства. Кризові процеси, загострюючи суперечності, спричиняють наростання конфронтаційності в суспільстві, що перешкоджає утвердженню ідеології партнерських відносин. Для нормального функціонування соціального партнерства потрібне сприятливе зовнішнє і внутрішнє середовище ⁶². Сприятливими факторами зовнішнього середовища мають стати наявність повноцінної нормативно-правової бази соціального партнерства; завершеність процесу інституціоналізації соціального партнерства; повнота і достовірність інформації про взаємодію суб'єктів соціального партнерства; пильна увага органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також засобів масової інформації до проблеми становлення і розвитку

соціально-партнерських відносин в Україні та ін. Внутрішніми сприятливими факторами повинні бути готовність суб'єктів соціального партнерства і, зокрема, роботодавців (керівників організацій, підприємств) до роботи в нових економічних умовах; відмова від стереотипів патерналізму (утриманства) у свідомості працівників; готовність роботодавців сприймати працівників і профспілки як рівноправних суб'єктів соціального партнерства; готовність сторін соціального партнерства до довгострокової взаємодії.

Серед можливих кроків з боку держави, які могли б сприяти становленню в Україні ефективної системи соціального партнерства, можна назвати такі: Закон України «Про соціальний діалог в Україні» потребує змін у напрямі забезпечення обов'язковості прийняття органами соціального діалогу спільних рішень на основі згоди сторін; надання профспілкам додаткових прав та повноважень у сфері захисту інтересів найманих працівників та ведення соціального діалогу; залучення до системи партнерських відносин соціальних груп і прошарків, які на даний час до неї не включені; здійснення додаткових заходів з боку держави щодо мотивації роботодавців до участі у соціальному діалозі.

Досягнення системою соціального партнерства в Україні належного рівня ефективності потребує насамперед одностайності у розумінні її сутності і призначення. Вирішення цього питання сприятиме ефективності співпраці соціальних партнерів – органів державної влади, роботодавців, та профспілкових організацій – і забезпечуватиме стабільні, ефективні зв'язки між ними задля досягнення консолідованих рішень у сфері соціально-трудових відносин.

Конкретними позитивними ознаками системи соціального партнерства в Україні, що сприяють консолідації суспільства, мають бути: виконання державою функцій арбітра та гаранта у забезпеченні двосторонніх угод між союзами підприємців та профспілковими об'єднаннями робітників; здійснення центральними та місцевими органами виконавчої влади активних кроків на ринку праці як одного з пріоритетних напрямів соціально-економічної політики, спрямованої на забезпечення гарантованої законодавством України зайнятості та соціального захисту безробітних; відновлення різноманітних форм участі робітників в управлінні підприємствами – рад трудових колективів, виробничих рад, груп якості тощо; формування світогляду рівності обох партнерів – підприємця і робітника.

Світовий досвід переконливо доводить, що проблеми економіки і суспільного життя, в тому числі у сфері застосування найманої праці, вирішуються оптимально, якщо орієнтиром є не конфронтація, а узгодження інтересів різних суспільних груп. Стрижнем соціального партнерства повинен бути принцип співробітництва між роботодавцями і найманими

працівниками, який реалізується у формах проведення переговорів, укладення колективних договорів та колективних угод, узгодження проектів нормативно-правових актів, проведення консультацій під час прийняття рішень соціальними партнерами на всіх рівнях.

3.3. Демократизм як основа консолідації сучасного українського суспільства

Світовий досвід засвідчує, що демократію у процесі її становлення можуть супроводжувати ризики повернення у суспільство тоталітаризму чи жорсткого авторитаризму. Серйозною загрозою для нових демократій є виникнення партій і рухів з антидемократичною ідеологією та відповідною практико-політичною спрямованістю. Небезпеку також становить зосередження влади в одних руках. Як правило, ця спокуса у перехідних умовах найчастіше вражає виконавчу владу і президентські структури. Відповідно, в оцінках стану демократії в Україні «доволі часто йдеться про оцінку сили чи слабкості держави, того, наскільки вона спроможна вести активну політику в інтересах народу і протистояти будь-яким спробам «приватизації» державної влади тими чи іншими особистостями»⁶³. Альтернатива полягає в тому, що консолідація суспільства має бути необхідною умовою для незворотності демократичного розвитку.

У 90-ті роки у зв'язку з трансформацією постсоціалістичного простору ця проблема стала однією з провідних у науковій літературі. Це зрозуміло, оскільки в цей час гостро постала проблема пошуку практичного закріплення здобутків нових політичних режимів, які проголосили себе демократичними. У цьому контексті надзвичайно важливим є поняття «консолідація демократії», яке з'явилося в арсеналі порівняльної політології з виходом у 1986 р. праці Г. О'Доннела і Ф. Шміттєра «Перехід від авторитарного правління». На думку цих учених, консолідація демократії включає чотири напрями: 1) якнайшвидше зведення до мінімуму ідеологічних та інституційних невідповідностей; 2) забезпечення автономії демократії в умовах самозбереження старої влади, силових структур; 3) мобілізація громадянського суспільства в політичних формах його самовираження; 4) розвиток порівняно стабільної партійної системи, здатної забезпечити формування відповідального перед народом уряду.

Узагальнено «консолідацію демократії» можна визначити як найважливіший етап у процесі переходу від авторитаризму до демократії, який починається після рішучого розриву з попереднім режимом і закінчується тоді, коли демократія вже розвивається на основі свого внутрішнього потенціалу, підтримуючи стійкий розвиток в економічній, політичній, пра-

вовій, ідеологічній, соціально-культурній та інших сферах суспільного життя. Відповідно до цього консолідація суспільства розглядається як різновид об'єднавчих процесів, що утверджуються засобами політичного правління та інтеграцією соціуму. Процес консолідації залежить від таких чинників, як політична соціалізація, професіоналізм, виховання, поведінка, довіра. У контексті політики Європейського Союзу соціальна консолідація розглядається як пріоритетна мета, мірило політики, засіб економічного розвитку, спосіб подолання маргіналізації населення⁶⁴.

Демократизм як складова частина моделі суспільної консолідації може визначатися в рамках трьох основних підходів: 1) структурного, що акцентує увагу на зовнішніх умовах, які визначають процес демократизації; 2) транзитологічного, пов'язаного з теорією вибору діючими в політиці суб'єктами демократичних форм політичного життя; 3) інституціонального, що акцентує увагу на формуванні демократичних інститутів у процесі подолання авторитарних форм і стилю політичного правління.

До критеріїв консолідації демократії, на думку дослідників, належать: 1) зміни в інститутах, політиці й поведінці; 2) посилення ефективності державного управління; 3) лібералізація і раціоналізація економічних структур, подолання кланових економічних інтересів, формування середнього класу; 4) гарантування соціальної безпеки і політичного порядку; 5) панування права і підзвітність державних органів; 6) контроль над корупцією; 7) розвиток політичних партій та їхніх зв'язків із соціальними групами; 8) зміцнення структур громадянського суспільства.

До основних показників, які характеризують консолідацію демократії, належать:

1. Заміна чи модифікація законів, які суперечать демократії. Ліквідація чи реконструкція авторитарних структур (секретних служб, органів безпеки, дозвільних органів та ін.). Заміна чиновників у структурах влади на лояльних до демократії.

2. Прийняття нових правил гри і нових моделей поведінки політичних еліт і всього суспільства, досягнення національної єдності. Широка і глибока легітимація правлячого режиму, за якої всі політичні актори, як на рівні еліти, так і на рівні мас, вірять, що демократичний режим є найбільш прийнятним для всього суспільства.

3. Виникнення зв'язків між політичними партіями та політичними акторами, які допомагають суспільству прийняти нові способи взаєморозуміння між управляючими і підлеглими.

4. Інституційне та нормативно-правове забезпечення політичної конкуренції, боротьби за владу, змагання між окремими політичними суб'єктами на цивілізованому рівні. Формування демократичної еліти, здатної підпорядкувати свої інтереси демократичним правилам і процедурам.

5. Зміни в політичній культурі, які зумовлюють перехід від інструментальних установок демократії до ціннісних.

Надзвичайно важливу роль в об'єднанні суспільства для країн ЦСЄ відіграв проект «спільного майбутнього», ґрунтований на позапрагматичних цінностях та інтересах. Привабливість ідеї «повернення до Європейської цивілізації» дозволила консолідувати політичні еліти і населення навколо певної програми перетворень і витримати болісну «шокову терапію». Інший приклад дає Туніс, де після поразки революцій періоду «арабської весни» громадський сектор висунув на політичну арену «Квартет національного діалогу», куди увійшли Загальний трудовий союз, Конфедерація промисловості, торгівлі та ремесел, Ліга прав людини і Орден адвокатів. Квартет виступив медіатором між тимчасовим урядом, очолюваним ісламістською партією Ен-Нахда (Відродження), та її секулярними опонентами через Національний діалог. Опозиція закликала до відставки діючого уряду, формування технократичного уряду та створення Конституційної асамблеї. Механізмом досягнення консенсусу або компромісу став Форум, на якому відбуваються дебати і досягаються взаємні поступки та порозуміння між головними політичними силами країни. Унаслідок дії Форуму Ен-Нахда добровільно поступилася владою, було створено технократичний уряд, що відкрило двері для подальшого мирного розвитку країни на шляху демократії та забезпечення прав людини. 26 січня 2014 р. Конституційна асамблея проголосувала за нову конституцію, підтриману й ісламістами, і світськими силами, яка заклала основи подальшого функціонування демократії в країні.

На початку 1990-х років зі здобуттям Україною національної незалежності в українському суспільстві досить поширеною була ілюзія, що достатньо перейти від планової до ринкової економіки, створити демократичні інститути за зразком розвинених західних країн і суспільство опиниться в зоні підвищеного комфорту. Однак у процесі модернізації пострадянського суспільства виявилось, що для формування ринкової економіки необхідно набути належного досвіду, подолати рецидиви попереднього мислення. З'ясувалося також, що продекларувати і навіть сформувати демократичні інститути замало – необхідно створити механізми їхньої життєздатності, використовуючи досвід перехідних політичних систем, які ще не утвердилися як демократичні але перебувають у процесі її набуття. Зазначене сприятиме виявленню соціально-економічних і політичних передумов переходу до демократії, а також можливостей встановлення і відтворення демократичного режиму.

Для кожного окремо взятого суспільства чинники його консолідації є різними. Так, за даними опитування громадян України, проведеного Центром Разумкова в рамках проекту «Формування спільної ідентичності громадян

України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики» (2016 р.), консолідації українського суспільства найбільшою мірою сприятимуть: подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян (67% опитаних); подолання корупції і притягнення корупціонерів до відповідальності (66%); зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей (51%); більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян (48%); збільшення участі громадян у розв'язанні соціально важливих проблем на державному та національному рівнях (29%). Основу для єднання жителів України респонденти найчастіше вбачають у спільному розумінні майбутнього держави (62%), у розв'язанні спільних проблем сьогодення (59%), ставленні до історичного минулого (43%). Ще 22% вважають, що основою національного єднання можуть виступати спільна державна мова і спільний ворог⁶⁵.

Загалом неможливо чітко визначити початок консолідації. Цей процес може бути порівняно короткостроковим, а може бути досить тривалим, розтягнутим на десятиліття. Для успішного протікання цього процесу стосовно українського суспільства необхідно сформулювати основні напрями його забезпечення з відповідним обґрунтуванням їх практичної реалізації. До відповідних напрямів належать такі.

1. Підпорядкування системи влади національним інтересам. Українське суспільство постійно страждає від невизначеності національних інтересів, причини якої слід шукати на двох полюсах: 1) у посттоталітарній свідомості й недемократичній поведінці нинішньої еліти, яка свідомо продукує ідеологію соціальної нестабільності та якій не вигідна ясність з ідеологією як безпосередньою причиною інтересів; 2) у середовищі відчуженої маси населення, якій властиві небажання й нездатність сприяти формуванню моделі модернізації, адекватної загальнодемократичним вимогам щодо розбудови держави і прагненням суспільства. До зазначеного слід додати, що в Україні на всіх рівнях суспільної свідомості переважає орієнтація на поточні інтереси, оскільки суспільству не вдалося подолати свою індіферентність до майбутнього, яка опанувала українське суспільство з переходом до нового суспільного ладу. Звідси об'єктом наукового дослідження і предметом практичної діяльності вітчизняної наукової і політичної еліти тепер і в найближчому майбутньому має стати реалізація перспективних інтересів у сферах науки, освіти, культури, екології, інноваційного розвитку, діяльності місцевих громад, пошуків альтернативних джерел енергії та ін.

Формування спільних (загальнонаціональних) усвідомлених інтересів передбачає насамперед подолання кризи розподілу, яка впливає не тільки на характер державного управління, а й на свідомість кожної неспра-

ведливо обділеної людини. Однією з важливих проблем є також виявлення нелегальних, неформальних каналів реалізації групових інтересів, таких як хабарництво, силовий тиск, корпоративні зв'язки, мережні структури. Формула демократії передбачає об'єднання суспільних зусиль на подолання зазначених негативних явищ, на виробленні різноманітних форм відстоювання спільних, суспільно значимих інтересів через громадську кооперацію, співучасть, консенсус, компроміс, довіру. Зазначені форми мають бути виведені на рівень національних цінностей, які мають органічно поєднатися із соціальними нормами.

Українським громадянам на сьогодні бракує глибокого усвідомлення своєї належності як до спільнот (малої історії), так і до суспільства (великої історії). Це надзвичайно ускладнює колективну діяльність із захисту людьми своїх інтересів. За спостереженнями вчених, соціальні групи, наявні в українському суспільстві, виявляють активність і здатність до групової, колективної діяльності лише у разі стійкого незадоволення рівнем забезпечення їхнього права на життя чи за наявності очевидних і відчутних загроз своїм інтересам. Могутність елітних груп і слабкість громадських зумовили появу в Україні небезпечного варіанта вітчизняного неокорпоративізму з претензією на монопольне представництво інтересів усього суспільства, що значною мірою зумовило спотворення принципу представництва й домінування на його основі примітивних політичних оборудок, продиктованих корпоративними інтересами.

Основними умовами гармонізації національних інтересів повинні стати: підхід до прав людини як найвищої соціальної цінності, забезпечення якої має розглядатися як головна функція держави; забезпечення соціальної справедливості через створення відповідного законодавства й механізмів його впровадження; розвиток соціальних програм, зорієнтованих на створення гідного життя та вільного розвитку людини; політико-правовий захист свободи конкуренції, економічного і політичного плюралізму, панування права і закону; утвердження у суспільній практиці конституційно-правових принципів поваги до людської гідності та соціальної спрямованості держави.

2. Взаємодія держави і громадянського суспільства, налагодження дієвої комунікації між владою і громадянами. Забезпечення особистісних та суспільно значимих інтересів на всіх рівнях суспільної та державної організації є важливим напрямом утвердження громадянського суспільства як альтернативи й водночас партнера держави. Утверджуючи громадянське суспільство в Україні, слід зважати на те, що в перехідних умовах химерно переплітаються авторитарні й демократичні властивості та ознаки. Перехідний характер українського суспільства особливо виразно

виявляється в незахищеності від втручання держави і політичної влади у життя і діяльність громадян. У розвиненому громадянському суспільстві передбачається подолання таких чинників, як відсутність активності, самостійності, ініціативи, а натомість – підвищення юридичної і політичної грамотності населення, його громадянська активність.

Нинішнє українське суспільство є гетерогенним за етнокультурними, політичними, соціальними ознаками, за ідентичністю. В ньому досі помітний прошарок тих, хто не вважає себе відповідальним за стан справ у державі. Присутня розгубленість населення перед ходом реформ. Йому властиві недовіра (причому не тільки щодо держави, а й стосовно один до одного) та протестний характер громадських об'єднань. За цих умов питання конструктивної участі держави в побудові громадянського суспільства є надзвичайно актуальним. Необхідність використання важелів держави насамперед пов'язана з відсутністю належної громадянської культури, пріоритетності загальнодержавного інтересу перед корпоративними інтересами. Однак поки що немає повної відповіді на питання, якими мають бути міра, засоби і суб'єкти цього втручання.

Задля повноцінної життєдіяльності громадянського суспільства і налагодження його взаємодії з державою необхідне створення його розгалуженої інституціональної інфраструктури як багатоаспектної мережі різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення і формування громадської думки, забезпечених відповідною автономністю стосовно держави. Дієвим засобом налагодження взаємодії держави і громадянського суспільства може слугувати соціальне партнерство, зокрема у формі залучення бізнесу і громадських структур до реалізації ініційованих державою проєктів. Причому в розвинених демократичних державах сьогодні серйозна увага приділяється і так званому неформальному соціальному партнерству, в рамках якого в Україні, наприклад, може здійснюватись облік соціально небезпечних сімей, спосіб життя яких часто є причиною пожеж, газових вибухів у квартирах, пограбувань, зростання неблагополучних дітей. Важливою умовою життєздатності інститутів громадянського суспільства є також забезпечення їхньої фінансової стійкості, що передбачає насамперед створення сприятливих податкових умов. Зокрема, варто було б надати фізичним особам можливість адресної виплати частини податків на розвиток інститутів громадянського суспільства із забезпеченням відповідної звітності.

З погляду пріоритетності законодавчого врегулювання функціонування інститутів громадянського суспільства осередками його зміцнення можуть стати благодійні організації, фонди, товариства, меценатство і волонтерський рух. При цьому законодавець має враховувати, що подібні організації можуть

служувати засобом відмивання «брудних» грошей, оплотами маніпуляцій довірою людей. Відповідно, особливу увагу слід звертати на відкритість їхньої діяльності, чіткість норм і правил, покликаних регулювати діяльність у цій сфері. Нормативного закріплення потребує порядок здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади. На сьогодні його замінили громадською експертизою. Однак реально це не дало очікуваного ефекту, про що, зокрема, свідчать підсумки антикорупційної експертизи: українське суспільство досі лишається лідером корупційних діянь серед країн перехідного типу. Поряд з названим, законодавчого регулювання та вдосконалення потребують: статус і діяльність непідприємницьких організацій; облік і надання соціальних послуг, у тому числі правової допомоги населенню; реальне забезпечення права на звернення кожного громадянина до органів державної влади; процедура реєстрації об'єднань громадян.

Значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного політичного режиму та соціальної правової держави полягає, зокрема, у тому, що: 1) громадянське суспільство утворює відповідне соціальне середовище, в якому формується і розвивається особистість за допомогою створення умов для задоволення її основних потреб та інтересів, надання широких можливостей для самореалізації; 2) громадянське суспільство виступає гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод від надмірного втручання держави в особисте життя; 3) інститути громадянського суспільства формують і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також прагнуть забезпечити ефективний діалог з державою щодо захисту цих інтересів або врегулювання можливих конфліктів; 4) за допомогою включення індивіда до структури громадянського суспільства відбувається необхідна для нього реалізація духовних і матеріальних інтересів, інтеграція у соціальне середовище⁶⁶.

Громадянське суспільство є незалежним настільки, наскільки держава є терпимою до такої незалежності. Сформувані основні напрями налагодження чіткої взаємодії влади й інститутів громадянського суспільства можна лише усвідомивши, чим є громадянське суспільство не в теорії, а на практиці.

Процес формування демократичних країн засвідчує, що громадянське суспільство може виступати недосяжним суспільним орієнтиром і своєрідною формою симуляції реальності та зручною ширмою, за якою влада приховує свої істинні наміри. Про розвинене громадянське суспільство в українській реальності можна буде говорити лише тоді, коли воно буде в змозі змінити характер функціонування влади, якій стануть притаманними

легітимність, всезагальність застосування демократичних принципів, діяльність в інтересах людей, створення можливості для особистості самостійно формувати власне життя і впливати на історичний розвиток своєї країни.

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які є рівними у своїх правах і обов'язках, як суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, у свою чергу, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний та гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозбагачення. Розвинене громадянське суспільство передбачає захищену з боку держави приватну власність, досконалі правовідносини, критичну масу самостійних, упевнених у своїх силах людей. Майбутнє громадянського суспільства пов'язане з розвитком громадських організацій, які поступово перебиратимуть на себе ряд функцій держави. Принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах держави та громадянського суспільства повинен стати основою для виправлення та корекції існуючої нестабільної політичної ситуації.

Гармонійна взаємодія інститутів громадянського суспільства з державою дозволить поступово обмежити її втручання в економічне і соціокультурне життя громадян. Сфера відповідальності держави буде поступово зведена до мінімуму, що дозволить останній зайняти належне їй в умовах сучасного розвитку місце – бути лише функцією суспільства під його постійним і всебічним контролем.

3. Створення механізмів практично-політичного забезпечення народовладдя, забезпечення масової політичної участі населення. В умовах демократичної правової держави відносини «особа – громадянське суспільство – держава» зазнають суттєвих змін. Ці відносини не мають на меті забезпечити для однієї частини суспільства більший ступінь свободи за рахунок іншої; в цьому разі необхідно вести мову про державну владу, що забезпечує умови свободи для всіх членів суспільства, всіх громадян держави. Свобода народу забезпечена лише тоді, коли народ дійсно без будь-якого втручання організовує союзи, збори, обирає за власним волевиявленням основних посадових осіб держави, яким доручається втілення в життя законів і здійснення демократичного управління на їх основі. Повновладдя народу досягається лише в умовах демократичної правової держави. В такій державі народ має всю повноту і верховенство влади. Органи влади, що створюються, підпорядковані народу, обираються і контролюються ним. Народ має бути однаково зацікавленим і в свободі окремої людини, і в нормальному функціонуванні органів держави, яка

забезпечує права і свободи людей⁶⁷. З політичної точки зору відносинами соціальної справедливості, які дозволяють досягати свободи людини, можуть бути відносини, за яких свобода прямо залежить від сутності влади, а справжнє народовладдя – від реальної свободи особи: без одного немає іншого. Права і свободи, встановлені демократичною державною владою, здійснюються в інтересах всіх громадян і кожної людини зокрема. В такий спосіб держава повинна виступати соціальним арбітром, здійснювати відповідну соціальну політику в умовах сьогодення.

Досягнення на практиці народовладдя в країні значною мірою пов'язане із забезпеченням політичної участі населення. В ідеалі організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати потреби політичних партій та груп за інтересами. Найважливішими функціями політичних партій є структуризація політичного життя і соціальна інтеграція. На сьогодні можна сказати, що партії в Україні фактично не виконують зазначених функцій і у кращому разі слугують виборчими машинами. Звідси – процес зниження прихильності населення до формального членства у політичних партіях.

Оскільки в умовах незалежності України не створено розвиненої процедурної демократії, інструментальна політична участь витісняється громадянською участю-дією, яка є своєрідним проявом стихійної активності. За цих умов неможливо однозначно стверджувати, що розширення участі автоматично і неминуче збільшує демократичний потенціал політичної системи. Часто трапляється протилежне. Адже саме активізація аполітичних верств населення свого часу привела до влади Гітлера в Німеччині, а в нас на Донбасі – «ДНР» і «ЛНР». (За висновками фахівців, реальний рівень голосуючих на виборах у цьому регіоні завжди становив не більше 50%, а решта електоральної участі – фальсифікації).

В умовах конфлікту сплеск громадянської участі збігається з протестними настроями. Протест можна визначити як поле нетрадиційної політики, як своєрідну форму опосередкованого впливу на політичну систему. Він може коливатися від мирних демонстрацій до збройного протистояння існуючій владі, повалення пам'ятників, захоплення адміністративних будівель, використання проти опонентів зеленки, смітєвих баків, перекриття руху транспорту і т. ін. Сьогодні спостерігається також активізація субкультур участі, пов'язаних з географічною, релігійною чи віковою належністю. В Україні спостерігається протистояння активістського й підданського типів культури участі. Підданський тип, який активізувався на Донбасі, вирізняється місцевою та етнічною солідарністю, несприйняттям демократичних і загальнонаціональних цінностей, звичкою до рабської, споживацької покори, схильністю до стереотипів і соціальної міфології візантійсько-колективістського типу.

Загалом в Україні утверджується домінування саме громадянської участі, у якої є, безумовно, ціла низка позитивів: мобільність у реагуванні на зміни; прагнення до забезпечення справедливості; розширення впливу громадських організацій на владні структури; надання допомоги державі у розв'язанні нагальних проблем. Разом з тим, розширяти масштаби участі за межі такої традиційної форми демократичної активності громадян, як голосування, небезпечно. Приміром, у демократичних країнах гаслу «більше участі в інтересах демократичного розвитку» опонує принцип «не будить сплячого собаку».

Розвиток України на сучасному етапі характеризується тенденцією розширення участі громадянських структур з їхніми специфічними інтересами в управлінні різними сферами суспільного життя, а також їхнього впливу на процеси державотворення, правотворення і полікотворення. Суттєвою ознакою взаємодії держави і громадянського суспільства у транзитних умовах вважається зсув демократії з державно-владного на суспільно-особистісний рівень. При цьому варто зважати на те, що партійна система не обов'язково постає як основний елемент вираження суспільних інтересів. Цю роль з успіхом можуть виконувати корпоративні структури, місцеве самоврядування, громадські об'єднання, які менше опікуються боротьбою за владу і більшою мірою орієнтовані на забезпечення зворотного зв'язку в системі взаємодії влади й населення. Саме на цій основі в демократичному суспільстві формується така ціннісна установка, як громадянськість, яка розуміється в сучасних умовах як готовність і здатність людини до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає зрілість політичної та правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі вітчизни та її народу, усвідомлення себе повноправним громадянином своєї країни.

Формування громадянськості відбувається в процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення громадянськості у процесі модернізації суспільства як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки перебуває у тісному взаємозв'язку з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності, поєднаної з цивілізованістю того чи іншого суспільства. Громадянськість спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, на створення якомога більшої кількості відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонального використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці. Практичним виявом громадянськості в сучасних умовах є виникнення в Україні масового волонтерського руху.

У сучасних умовах відбувається поєднання стихійної й цілеспрямованої зміни сутності політичної участі. Якщо цей процес піде правильним шляхом, уже в найближчому майбутньому в нашій країні має сформуватися система масової участі населення у справах держави з відповідними можливостями належного контролю за діяльністю її інституцій.

4. Здійснення соціальної політики, спрямованої на підвищення добробуту основної маси населення. Проблематика соціальної політики в умовах посилення демократизації суспільно-державного життя повинна посідати одне із центральних місць, оскільки саме від її ефективного здійснення чи не найбільшою мірою залежить соціальний спокій, а відтак і суспільний правопорядок. На жаль, внаслідок поширення корупції, недобросовісної конкуренції, зловживання службовим становищем тощо соціальна політика до недавнього часу відтворювала «залишковий принцип» і визначалася як політика для найбільш уразливих верств населення. В жодному разі не відкидаючи потребу адресної допомоги, розуміючи, що це на сьогодні пріоритетний напрям уваги держави в соціальній сфері, особливо щодо учасників АТО, членів їх сімей, вимушених переселенців, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей-сиріт, дітей-інвалідів, тих, хто терміново потребує складної комплексної медичної терапії тощо, варто наголосити, що розуміння соціальної політики повинно бути глибшим, більш сучасним, більш цивілізованим щодо улаштування європейського співжиття у «просторі свободи, безпеки і правосуддя»⁶⁸. В цьому аспекті О. Гьоффе зазначає: «Якщо людське співжиття хоче набути легітимного характеру, то воно повинне: по-перше, мати правовий характер; по-друге, право повинне набути якості справедливості; по-третє, справедливе право повинне захищатися громадським правопорядком, а отже – мати образ справедливої держави»⁶⁹.

Так, серед напрямів соціальної політики ЄС визначено, що Європарламент та Європейська рада «можуть ухвалювати заходи, щоб заохотити співпрацю держав-членів шляхом ініціатив, спрямованих на поглиблення знань, розвиток обміну інформацією та найкращими практиками, сприянням інноваційним підходам та досвіду оцінювання»⁷⁰. З орієнтацією на ці принципи у центрі уваги сьогодні мають бути: 1) диференціація права, тобто відповідна пільгова політика, правомірне полегшення правового становища в рамках діючого законодавства для тих верств населення, які цього дійсно потребують; 2) розробка концепції «правомірного мотивування» як належного стимулювання в рамках соціальної політики використання потенціалу соціально активної, талановитої молоді тощо.

5. Децентралізація і розвиток конституційно-правових засад місцевого самоврядування. Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та

децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення через механізми суспільної саморегуляції. Для формування такої системи важливим є створення нових різновидів інститутів і механізмів, які забезпечували б не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо. У децентралізованій системі ступінь довіри людей до інститутів, які вони обирають і мають можливість реально контролювати, зазвичай є вищим. На місцевому рівні більше можливостей для реалізації безпосередньої демократії, зокрема, через підтримку місцевих осередків політичних партій і громадсько-політичних організацій.

Децентралізація в загальному плані передбачатиме відкритість системи державного управління для прийняття рішень «знизу». У понятійному плані децентралізація означатиме розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру. Розрізняють два типи децентралізації: адміністративну (бюрократичну) і демократичну. Адміністративна – це коли місцеві адміністративні органи призначаються центральним урядом. Демократична передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними населенням. Децентралізація може бути сполученою із солідаризацією усього суспільства, якщо її основними ознаками стануть: незалежність від форми державного устрою; чітке законодавче розмежування функцій та повноважень між різними рівнями державного управління; цілеспрямований розвиток розгалуженої системи місцевого самоврядування; невтручання держави у сферу суверенних прав земель, областей, регіонів; подолання патерналізму через запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях соціального управління; самостійність місцевих органів влади у фінансовій сфері; законодавче закріплення горизонтальних і вертикальних взаємовідносин у сфері соціального управління.

Уже присутня суспільна згода, що основу децентралізації становить розвиток місцевого самоврядування, який і означає реальне утвердження демократії. Для України вона має означати розширення простору свободи і самоврядних можливостей громадян через альтернативи жорсткій вертикалі влади; подолання рецидивів етатистської культури верхів і низів; відповідність фінансового забезпечення місцевого самоврядування світовим

стандартам, за якими до 60 % виробленого на місцевому рівні сукупного доходу має там і залишатися, а не перерозподілятися через центр.

Одним з вагомих практично-політичних засобів згуртування місцевого населення може слугувати цілеспрямована підготовка й підтримка громадських лідерів, які зазвичай стають ядром осередків громадянського суспільства. Такими потенційними лідерами на місцях можуть виступати представники інтелігенції – вчителі, лікарі, священнослужителі і т.д. До того ж, можна було б спеціально готувати відповідних фахівців на юридичних чи політологічних відділеннях університетів. У США, наприклад, на кадрове забезпечення громад зорієнтовані близько 50 навчальних закладів. Підготовка спеціалістів з розвитку місцевих спільнот включає такі спеціалізації, як планування розвитку місцевих спільнот; місцеве управління; розвиток села і проблеми міста; освіта в місцевих спільнотах; економічний розвиток місцевих спільнот; робота з молоддю та особами похилого віку. Безумовно, Україні слід використовувати цей та аналогічний досвід різних країн.

6. Утвердження принципу людиноцентризму, належне забезпечення прав людини і громадянина. В сучасній Україні відбувається складний процес переходу від соціоцентризму, що відображає принцип тоталітарного минулого, до людиноцентризму – принцип, в якому саме особистість є вищою цінністю і метою суспільного розвитку. Тому забезпечення належного захисту прав людини та громадянина в Україні є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини вони повинні бути поставлені владою у центр державної політики тим більше, що стаття 3 Конституції України, яка встановлює, що людина є найвищою соціальною цінністю, відображає аксіологічний підхід до людини, її прав і свобод, честі і гідності, безпеки існування та життєдіяльності. Таким чином можна констатувати, що людина розглядається в конституційному та у культурологічному аспектах як вища цінність, що має важливе орієнтуюче значення для розвитку національної правової системи, відповідальності держави перед особою.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особистості більш вагомими, порівняно з інтересами суспільства і держави, є класичним постулатом доктрини солідарного громадянського суспільства. Дієвий захист прав і свобод людини передбачає втручання громадянського суспільства в усі процеси державотворення, належний розвиток усіх інститутів держави, гармонійну збалансовану дію інститутів громадянського суспільства і правової держави, виховання соціально активної особистості, здатної до реформаторських змін. Однак це не означає послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості.

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох факторів: ступеня демократичності владних інститутів держави; політичних, культурних та правових традицій; стану економіки; моральної атмосфери і злагоди в суспільстві; стану законності та правопорядку; механізмів, що забезпечують відповідальність держави перед особою тощо. Саме у всьому комплексі ці фактори здатні забезпечувати на належному рівні права і свободи людини та громадянина⁷¹.

Ідея прав людини являє собою певний правовий ідеал, щодо якого у суспільстві існує солідарна згода. На його досягнення орієнтований розвиток національного законодавства, а способами його забезпечення є загальні принципи права. Один з таких принципів – принцип рівності, який є основою конституційного статусу людини і громадянина та показником рівня загальнолюдської культури. Стаття 21 Конституції наголошує на невідчужуваності прав і свобод людини, що випливають з теорії природного права. Положення Конституції про те, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах, виходить з ідеї рівності людей, яка виявляється принаймні в двох аспектах – як рівність у матеріальних благах, рівність результатів, рівність в умовах існування – тобто «економічна рівність», що відображає певний вимір прав і свобод людини, і як рівність перед законом у процедурах – «рівність юридична», яка пов'язана, насамперед, з ефективністю законодавства. Процедурна рівність означає недопущення будь-якої дискримінації. Принцип не дискримінації – це не тільки досягнута рівність у певних сферах життєдіяльності, а й критерій, за яким рівність може вважатися досягнутою. Не може бути привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Додатковим критерієм подолання дискримінації визнається також «справедливість» – як явище соціальної дійсності та прояв досягнутого в суспільстві рівня правової культури.

Рівність прав і свобод повинна відтворювати справедливість як ціннісну категорію, що виробляється в суспільстві відповідно до сформованих уявлень про мораль, норми поведінки, закріплюється у Конституції та інших правових актах і поділяється усім суспільством. Відповідно, демократизм як основа суспільної консолідації потребує насамперед дотримання правових норм щодо рівності людей, зокрема, «економічної рівності». Конституція України (ч. 4 ст. 41) вперше в історії нашої держави встановила непорушність права приватної власності. На цій ідеї ґрунтується цивільне законодавство, інші законодавчі акти в економічній сфері. Все це має істотне значення для формування правової культури населення у сфері економічних відносин. При цьому необхідно враховувати особливе значення положень

ст. 15 Конституції України про плюралізм форм власності, а також ст. 13 про те, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Реальний прогрес у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів людини, так само як і розвиток правової культури в цивілізованому суспільстві, є неможливим без встановлення чітких меж, підстав та норм відповідальності держави перед особою, без регламентування юридичної та соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством.

7. Розвиток демократичної правової свідомості і правової культури громадян. У контексті розвитку демократичної правової свідомості та з огляду на сучасні політико-правові процеси в Україні надзвичайно важливими постають питання, пов'язані з правовою поведінкою громадян як різновидом соціально-активної поведінки особистості. Поведінка кожної особи оцінюється відповідно до її наслідків, які, своєю чергою, можуть бути корисними, шкідливими або нейтральними як для особи, так і для суспільства в цілому. Соціальна значущість поведінки особи з огляду на інтереси суспільства є корисною, якщо її передумовою є конструктивна правова активність суб'єктів, і соціально шкідливою – якщо порушуються певні соціальні норми.

Юридично значуща поведінка – це врегульована нормами і принципами права поведінка особи, що має певні юридичні наслідки. Така поведінка виступає юридичним фактом, що зумовлює виникнення, зміну і припинення правовідносин, прав та обов'язків їх учасників, заходів юридичної відповідальності⁷². Відповідно до цього юридично значуща поведінка повинна бути соціальною свідомо-вольовою поведінкою особи (дією чи бездіяльністю), яка передбачена нормами права і спричиняє або може спричинити певні юридичні наслідки. Будь-яка поведінка суб'єктів права у сфері, урегульованій правом, є юридично значущою. Вона слугує формою вияву свободи особи, найважливішою формою існування будь-якої професійної діяльності, що здійснюється в державі. Без поведінки у сфері дії права не здійснюватимуться правовідносини, не реалізовуватимуться права і свободи громадян: правомірна поведінка викликає появу регулятивних правовідносин, неправомірна – охоронних і превентивних. Поведінка ж за межами правового регулювання є юридично нейтральною і не має юридичного значення.

Безсумнівно, що правова активність є передумовою, засадою поведінки, яку можна і слід визначати юридично значущою. Зрозуміло, що будь-яка правова активність громадян має бути спрямованою саме на результат, на виникнення відповідних правовідносин, регулювання відповідних суспільних відносин, розробку актів правотворчості, створення необхідних структурних ланок або скасування деяких в існуючому механізмі держави.

У контексті зазначеного слід підкреслити, що «право і культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими категоріями, оскільки право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю»⁷³. Таким чином, правова культура пов'язана із соціальним прогресом, із системою соціальних цінностей, пріоритетними серед яких є права, свободи та законні інтереси людини. Є аксіоматичним, що історія кожного суспільства – це історія його боротьби за певний рівень досягнутих прав людини, який не може бути вищим за відповідний рівень правової культури, що відображається в найвищому рівні ієрархічного розвитку форми права – Конституції держави. Відповідно, Конституцію України 1996 року слід сприймати як результат загальної правової культури, що сформована і змінюється під впливом різних економічних, соціальних, політичних, моральних та інших факторів. У ній відображені цінності європейської конституційної культури, що втілилися в універсальних принципах гуманізму і справедливості, ідеї народовладдя, рівноправності, невід'ємності та невідчужуваності прав і свобод особи, ідеологічному і політичному плюралізмі.

Інтенсифікація розвитку правової культури в сучасних умовах має пов'язуватися з реальним верховенством Конституції в національній правовій системі, що віддзеркалює відповідний рівень розвитку прав людини та певний рівень правової культури цивілізованого суспільства. Адже правову культуру можна розглядати як характеристику якісного стану правового життя суспільства, що демонструє певний досягнутий рівень правової системи.

Одним із важливих питань у зазначеному контексті, безумовно, є ефективність правового регулювання та якість закону. Для того, щоб закон не був відірваним від життя, щоб до нього була солідарна згода громадян, він має відповідати таким вимогам: 1) зміст нормативно-правового акта повинен сприяти основним напрямом розвитку суспільства; 2) не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя, а також його належна ресурсозабезпеченість; 3) має бути дотримана або забезпечена законність нормативно-правового акта, тобто його відповідність Конституції України та іншим актам; 4) закони повинні бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі та загальної культури; 5) закон повинен відповідати рівню розвитку правової системи в цілому, а також бути взаємообумовленим з економічною, політичною та соціальною системами; 6) закон не повинен віддзеркалювати «тіньову економіку» та «тіньове законодавство». Щодо останнього, слід зазначити, що поняття «тіньове законодавство» пов'язане з так званим «тіньовим лобіюванням», тобто з тими методами лобіювання, що межують з порушенням регламентних норм та можуть використовуватися

певними посадовими особами. Отже, вирішуючи питання про законодавче регулювання лобістської діяльності, доцільно вилучити певних посадовців зі сфери лобістського впливу. Все це сприятиме тому, що не з'являтимуться або майже не з'являтимуться суто корпоративні «акти», які захищають політико-олігархічні інтереси, на противагу суспільним.

Конституція України визначає демократичний вектор розвитку її правової системи, усіх її компонентів, тобто її спрямованість на забезпечення прав і свобод особистості. І саме це є важливим для становлення демократичної правової культури. Конституція забезпечує верховенство закону в правовій системі України, причому категорії «верховенство права» і «верховенство закону» повинні розглядатися як взаємодоповнюючі, взаємозбагачуючі категорії, а не взаємовиключні. Конституція України покликана забезпечувати «правовий конструктив», «правову виваженість», правонаступництво за будь-яких політичних та інших трансформацій у суспільстві. Однак це не означає, що в неї не можуть вноситися зміни. Вони можуть мати місце, але не повинні гальмувати загальний демократичний розвиток суспільства і викликати суспільний розбрат. Конституційні зміни повинні відображати певні економічні засади розвитку та відповідні юридичні процедури, оскільки нова конституція, яка «вирішить всі проблеми» – це конституційний романтизм або конституційний ідеалізм, зрештою, брак конституційної культури як складової загально правової культури.

Французький досвід консолідації (деголівська модель президенталізму) пропонує органічне поєднання принципу державного унітаризму з принципом децентралізації, що стимулює громадянську ініціативу на місцях. Чинна до сьогодні Конституція П'ятої республіки (1958 р.) значно розширювала повноваження президента і сферу застосування одного з головних інститутів безпосередньої демократії – референдуму. Тому ухвалення нового Основного закону Франції також відбулося на загальнонаціональному референдумі. Згідно з Конституцією, виконавча влада, що перебуває в компетенції прем'єр-міністра, спрямована на розв'язання переважно поточних проблем державотворення. Президент країни – «гарант національної незалежності та цілісності території» і за статусом, і за повноваженнями. Він не тільки глава виконавчої влади, а передусім Глава держави, який виступає як консолідуючий символ нації. Президент уповноважений використовувати механізм прямого народовиявлення – скликати референдум з ключових та спірних питань державотворення. Згідно зі статтею 11 Основного закону на всенародне обговорення можна винести будь-який законопроект з важливих питань державного будівництва і в разі схвалення його на референдумі промудувати цей закон протягом наступних 15 днів. У випадку неефективності діяльності законодавчої гілки влади Глава держави наділений правом розпустити Законодавчі збори та призначити дострокові вибори. У разі ж, «коли нормальне

функціонування конституційних влад перервано», президент, після узгоджувальних процедур, може оголосити надзвичайний стан і вжити заходів, відповідно до ситуації.

Інию модель пропонує Німеччина, в успішному розвитку якої визначальну роль відіграли «канцлерська демократія» та корпоративно-солідаристська парадигма суспільної організації, що стали альтернативою граничному лібералізму, крайньому ультраціоналізму і одержавленню економіки. Згідно з Основним законом, прийнятим всупереч традиції не на референдумі, а ухваленим Парламентською радою після ратифікації його ландтагами, федеральному канцлеру належить «директивна компетентність»: він визначає, якою має бути внутрішня і зовнішня політика держави і несе за неї особисту та політичну відповідальність. Члени уряду колективно й індивідуально несуть політичну відповідальність перед Бундестагом. Канцлер і уряд спираються на парламентську більшість (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Bundeszentrale für politische Bildung. – Bonn., 2001. – 207 S.*)

Одним із важливих завдань сучасного етапу розвитку правової системи України має стати формування на основі цивілізованого підходу до права цілісної концепції правової культури, що сприятиме подальшому розвитку правових знань і традицій, системи гарантій і процедур захисту прав і свобод громадян, нових прийомів і способів законотворчості, форм і методів правової діяльності, тобто усіх тих структурних елементів правової системи, що реально потребують нового теоретичного осмислення. За цих умов узгоджений розвиток правової культури і правової системи має стати новим етапом державотворення і правотворення в Україні.

3.4. Громадянська ідентичність у плюралістичному суспільстві

Міцність і тривалість суспільної консолідації великою мірою визначається силою усвідомлення членами соціуму спільної ідентичності. Спільна ідентичність легше проявляється у моноетнічних соціумах. Такі соціуми можуть водночас об'єднуватися й спільним громадянством, але останнє може бути і не обов'язковим атрибутом. У соціумах же поліетнічних спільне громадянство є пріоритетною ідентифікаційною рисою, яка сигналізує про належність до єдиної держави, яка виступає і «конструктором» нації, і її політичним «панцирем». Наявність або відсутність громадянської ідентичності соціуму особливо виявляється під час кризових ситуацій, які потребують мобілізаційної єдності населення країни.

Неоголошена російсько-українська війна суттєво вплинула на політичні погляди й геополітичні орієнтації багатьох українців. Помітно змінився характер їхньої національної самоідентифікації та пов'язані з цим ціннісні

пріоритети. Особливим випробуванням стала війна для російськомовних та російсько-етнічних громадян України, яких Росія зробила головним об'єктом своїх пропагандистських маніпуляцій. Більшість із них, поза межами окупованих Росією Криму й частини Донбасу, виявили несподіваний для Кремля високий рівень українського патріотизму і громадянської лояльності до своєї політичної батьківщини. Аналіз суспільних процесів, дискурсів та емпіричних соціологічних даних показує поступову консолідацію української нації як спільноти насамперед політичної, об'єднаної спільними цінностями та візією майбутнього. Водночас він виявляє труднощі цієї консолідації, пов'язані з давніми регіональними поділами, етнокультурними упередженнями, неефективними інституціями та все ще незавершеною емансипацією багатьох українців від уявної панслов'янської/пострадянської спільноти «наших».

Війна, тим більше гібридна, є надзвичайно серйозним випробуванням для всіх суспільств, а надто – для суспільств етнічно й культурно неоднорідних, політично неконсолідованих та інституційно слабких. Навіть за мирних умов Україна вважалася країною нестабільною; прогнози її неминучого розпаду періодично з'являлися з-під пера західних аналітиків від найперших днів незалежності. Навіть у самій Україні респонденти незмінно називали загрозу розколу другою за значущістю та вірогідністю після загрози економічного колапсу⁷⁴. У Росії тим часом подібні прогнози стали не лише частиною медійних, літературних та псевдо-академічних спекуляцій, а й елементом широко закресленої, цілеспрямованої державної політики, спрямованої на реалізацію цих прогнозів як свого роду самосправджувальних пророцтв.

Не можна сказати, що ці прогнози, за всієї своєї надмірності й нарочитості, були цілком безпідставними. Україна, по-перше, успадкувала від держав, до яких належала, істотно відмінні під багатьма оглядами території і, що гірше, перейняла російсько-радянську традицію етнокультурного іншування та стереотипізації. Найдеструктивніші, ідеологізовані елементи цієї традиції були опортуністично засвоєні і розвинені безвідповідальними українськими політиками в останні півтора десятиліття. По-друге, маніпулятивне використання політиками наявних суспільних поділів наклалося на загальну дисфункціональність державних інституцій та вибіркове застосування права. В сумі це лиш поглибило суспільну амбівалентність і суб'єктивне відчуття ледь не в кожного, що саме його регіон є дискримінованим, а його етнокультурна група недостатньо захищеною. І, по-третє, як уже зазначалося, Росія протягом усіх цих десятиліть не шкодувала зусиль – і пропагандистських, і агентурних – на поглиблення українських поділів і перетворення їх на розколи, загострення суперечностей і загальну політичну дестабілізацію.

Дискредитація української незалежності розгорталася у кількох дискурсивних площинах. По-перше, Україна систематично змальовувалася як неспроможна, занепала держава (failed state), яка потребує зовнішньої (імпліцитно – російської) опіки задля уникнення остаточного колапсу⁷⁵. По-друге, українці послідовно оголошувалися одним (чи «майже» одним) народом із росіянами, штучно відокремленим від «співвітчизників» користолюбними політиками, проте внутрішньо готовим до природного «возз'єднання». По-третє, вся історія українського руху зображалася як суцільна зарубіжна інтрига, а український націоналізм – як явище ксенофобське, маргінальне і у своїй сутності фашистське.

Амбівалентний характер української ідентичності та, відповідно, пов'язаних із нею ціннісних настанов і політичних орієнтацій давав маніпуляторам широкий простір для тенденційного добору і тлумачення тих чи тих фактів та соціологічних даних. Як приклад, можна навести заяву Путіна про 90 відсотків російськомовного населення в Україні, коли звичайний показник володіння російською мовою було перетворено у вагомий політичний аргумент, доволі зловісний у контексті проголошеного Росією наміру захищати «російськомовних співвітчизників» поза власними кордонами.

Українська амбівалентність підживлювала імперський ресентимент і провокувала серед російських політиків та значної частини населення реваншистські настрої. Вона надихалася даними розмаїтих соціологічних опитувань, котрі показували, зокрема, що у липні 2011 р. 54% українців заявляли про прагнення розвивати стосунки з Росією, Білоруссю та країнами СНД, і лише 15% – із країнами Заходу; 59% були не проти приєднатися до союзу Росії та Білорусі, а 51% – до Єдиного економічного простору⁷⁶. Понад 90% опитаних у 2008–2011 рр. українців декларували прихильне ставлення до Росії⁷⁷, 57-58% до В. Путіна⁷⁸, 59% – до скандальних Харківських угод 2010 року і 54% – до подальшого перебування в Криму російського Чорноморського флоту⁷⁹. Насамперед з Україною у 2006 році себе ототожнював лише 31% опитаних, натомість 59% ототожнювали себе насамперед зі своїм містом/селом або з регіоном (і ще 5% – з Росією або СРСР)⁸⁰.

Соціологічне дослідження, проведене у 2005 р. Центром Разумкова, показало, що більшість громадян України відчуває більшу культурну і світоглядну близькість до громадян Росії, ніж до жителів Галичини; а для кримчан і донбасців дальшими виявилися не лише жителі Західної України, а й Центральної, натомість ближчими – не лише росіяни, а й білоруси (з котрими в реальному житті мало хто стикався, проте котрі завжди були важливим компонентом пропагандистської «східнослов'янської» міфологеми)⁸¹.

Такого роду дані, звичайно ж, не свідчили, що українці і росіяни – «один народ», проте вказували на їхню істотну близькість – принаймні у суб'єктивному сприйнятті, спонукаючи тим самим заклопотаних інтеграцією політиків якомога прискорити й формалізувати процеси подальшого зближення. Тим більше, що час працював не на їхню користь: прихильність українців до євразійської інтеграції, до офіційної двомовності, до радянських символів та комеморативних практик повільно, але неухильно зменшувалася. Російська агресія 2014 року проти збунтованої України була таким чином логічною реакцією на несприятливі для Кремля загальні тенденції, а не лише конкретні події, – незалежно від міри спонтанності чи, навпаки, спланованості кримської, а згодом і «новоросійської» спецоперацій.

За великим рахунком, та легкість, із якою порівняно невеликим російським загонам вдалося без жодного пострілу захопити цілий півострів із трьома мільйонами громадян і чималою кількістю українського війська, міліції та спецслужб, показує не лише міру дисфункціональності Української держави, доведеної режимом Віктора Януковича до остаточної деградації. Вона показує ще й глибоку кризу української національної ідентичності, котра не утвердилася в Криму зокрема й тому, що не утвердилася належним чином також і в «континентальній» Україні. Відсутність, за поодинокими винятками, активного чи пасивного опору з боку населення й масовий перехід на бік ворога місцевої міліції і спецслужб символічно нібито підтверджував путінську віру про те, що українці і росіяни – один, штучно розділений, народ, а українська держава – ефемерний протиприродний витвір невеликої групи націоналістів та їхніх західних спонсорів.

Опір, з яким зіткнулися росіяни в Одесі, Харкові, а почасти й на Донбасі, на тлі кримського бліцкригу і, загалом, усієї «новоросійської» міфології, був для Кремля величезною несподіванкою. Західні медіа відвертіше, ніж російські, відбили цей подив, витворюючи, однак, при тому нову міфологію – про Путіна як мимовільного консолідатора новочасної української нації і ледь не творця об'єднавчої української ідентичності. «Путін-об'єднувач» – так називалася стаття у поважному американському двомісячнику «World Affairs»⁸². «Путінська агресія об'єднала Україну», – ствердив популярний американський тижневик «Newsweek»⁸³. «Війна і народження нації», – анонсував на своїй обкладинці добірку статей, присвячених Україні, польський кварталник «Nowa Europa Wschodnia»⁸⁴. «Обурення українців путінською анексією Криму консолідувало українську національну ідентичність», – підсумував перебіг подій на сторінках «New York Times» знаний політолог і колишній посол США у Росії Майкл Макфол⁸⁵.

Ці та подібні приклади унаочнюють погляд значної частини експертів на гадані ціннісні й ідентичнісні зміни в українському суспільстві під

впливом неоголошеної російсько-української війни. Підставою для такого погляду стали принаймні два факти. По-перше, Україна всупереч численним прогнозам та самосправджувальним пророцтвам не розпалася під зовнішнім натиском; етнічні росіяни і русофони в основному своєму загалі виявилися лояльними до своєї політичної батьківщини; українські політики, попри війну, таки провели вільні й демократичні вибори, на яких переконливу перемогу здобули проєвропейські, а не проросійські партії й кандидати. І, по-друге, найрізноманітніші соціологічні опитування показали помітне зростання в усіх регіонах (крім окупованих) почуття патріотизму, підтримки національної незалежності й територіальної цілісності країни⁸⁶ та пріоритетизацію саме національної ідентичності (68%), а не, як раніше, місцевої чи регіональної (23%)⁸⁷.

Усе це справді дає підстави говорити про консолідацію нації та про зміцнення української національної ідентичності. Принаймні в цьому аспекті проглядаються певні революційні зміни – з розгортання потужного волонтерського руху, ангажування багатьох громадян у харитативну діяльність, поява нової, суспільно активної молоді та нових, діяльних і дієвих громадських організацій, які спонукають консервативну, сутнісно неокучмістську, патримоніальну частину влади до вкрай небажаних для неї реформ. Згідно з даними соціологічних досліджень, значно зріс рівень патріотизму, зросла підтримка національної незалежності, зросла прихильність до Європейського Союзу і неприхильність до так званого Митного. Зросла підтримка навіть для гіпотетичного вступу України в НАТО, хоча ще чотири роки тому вона не перевищувала кільканадцяти відсотків, тимчасом як майже дві третини наших співгромадян ставилися до НАТО негативно. Зросла, відповідно, й готовність українців захищати країну зі зброєю в руках. Україна за цим показником поступається лише двом європейським державам – Фінляндії і Туреччині, а проте істотно випереджує Польщу і Латвію, тобто країни, які теж перебувають на фронтівній лінії. Прикметно, що з-поміж усіх державних інституцій саме Збройні сили України користуються сьогодні найвищою довірою і повагою громадян.

І емпіричні спостереження, і соціологічні дані засвідчують справді значну зміну суспільних настроїв, проте важко та й передчасно робити з них висновок про радикальну зміну ціннісних настанов. Ціннісні зміни не можуть бути швидкими, оскільки пов'язані з самим способом життя, з його історичним підґрунтям, з повсякденними практиками (формально чи неформально інституціалізованими). В той же час, проста зміна настроїв та орієнтацій певним чином впливає на ціннісні настанови. У нашому випадку – зростання проукраїнських та проєвропейських настроїв та відштовхування від Росії означає прийняття (принаймні на нормативному й переважно

декларативному рівні) так званих «європейських цінностей» та відторгнення всього того пострадянського негативу, що його уособлює Росія і що великою мірою притаманне поки що й Україні. Крім того, суспільна мобілізація, спричинена російською агресією, й ангажування громадян, особливо молоді, в різноманітні суспільні ініціативи дає всім учасникам необхідний досвід співпраці, взаємодовіри і солідарності – learning by doing, навчання через дію, набуття громадянського досвіду як колективної чесноти.

Під цим оглядом привертає увагу значно вища готовність сьогоденішніх українців (порівняно з «дореволюційними») відстоювати свої громадянські права. Характерний приклад – за кілька років (від 2011 до 2015) на 4-8% зросла кількість респондентів, готових боротися з урядовцем, який порушує їхні права, скаржитися його начальству, громадським організаціям чи навіть подавати до суду, натомість на 3% (з 7 до 4) зменшилася кількість охочих «домовлятися неофіційно» і на 14% – кількість тих, хто волів би «нічого не робити».

Сталися істотні політичні зміни: вперше в історії України президентські вибори не були різновидом холодної громадянської війни й не розколювали українське суспільство на два непримиренні табори. Фактично вперше про-європейський кандидат переміг майже в усіх округах на всій території, що кардинально відрізняється від попередніх президентських виборів, де регіоналізація була більш ніж очевидною.

Та все ж, за всієї красномовності наведених даних, дещо зарано говорити про цілковите подолання суспільної, зокрема ідентичнісної амбівалентності, яка понад 20 років безвідповідально плекалася фактично всіма українськими урядами. Ті самі опитування, які показують нині зростання патріотизму і підтримки національної незалежності, оприявнюють водночас драматичну роздвоєність значної частини населення між «Європою» й «Русским миром», між українською ідентичністю та «східнослов'янською». Навіть в умовах неоголошеної війни з Росією, котру 70% опитаних українців усвідомлюють саме як війну, Російська держава залишається «близькою» для 54% (у тому числі для 20% – «дуже близькою»); російська культура – «близькою» або «дуже близькою» для 66%⁸⁸. І навіть російське населення, яке майже однотайно підтримує Путіна і його політику, сприймається позитивно 30 відсотками українців, негативно – лише 23-ма, а решта налаштовані нейтрально чи байдуже⁸⁹. 64% опитаних повністю або в основному погоджуються з твердженням, що, «незалежно від дій влади, російський народ завжди буде близький українському»⁹⁰.

У суспільному житті повоєнної Австрії суттєву роль відіграла «австріфікація», покликана нейтралізувати ментальне значення анілусу з Німеччиною. Навіть у середині 1950-х рр. лише 49% населення усвідомлювали

себе окремою нацією, тоді як 46% відчували себе німцями, що ставило завдання зміцнення власної особливої ідентичності австрійців. Зважаючи на це, уряд виділяв значні фінанси на розвиток науки, культури, мистецтва, на підтримку національного фольклору.

Показовим є канадський досвід утвердження національної мовної ідентичності. У 1958 р. було запроваджено квоти на «канадський контент», а у 1971 р. – презентовані його уточнені критерії та норми: у радіоефірі мало бути 25% музики канадського походження, у 1980 рр. відсоток збільшився до 30. З 1999 р. нові станції вже мали містити у своєму ефірі 35% «канадського контенту», хоча в попередні 5 років ліцензії фактично видавалися за умов вміщення 40% (*Le Blanc Larry. New Canadian Acts wait out Q4 congestion / Larry LeBlanc // Billboard Magazine – 2005. – Vol. 117. – № 33. – August 13.–12 р.*). Для телевізійних мовників квота становила 60% щорічного вмісту канадського походження, при цьому 50% – у прайм-тайм (з 18.00 до опівночі). Для приватних телеканалів з 2011 р. норми були децю знижені – до 55%, водночас для державного мовника Сі-Бі-Сі норма в 60% залишилася без змін. Ситуація з книговидаванням у Канаді станом на 80 рр. ХХ ст. мала загрозливий вигляд: частка доходів від продажу книжок іноземних видавців на ринку країни сягнула майже 60%, собівартість національної книжки значно перевищувала закордонну. У 2001 р. було прийнято федеральну програму розвитку книговидавничої сфери, з 1998 р. почала діяти «Програма надання позик для канадських книговидавців і книгорозповсюджувачів», введено механізми непрямої допомоги у вигляді пільгових поштових тарифів на перевезення та розповсюдження друкованої продукції канадських видавців, пільг у сфері оподаткування. Унаслідок таких протекційністських заходів на початок 2000 рр. канадські книговидавці зайняли понад 95% книжкового ринку.

Проведене в лютому 2015 р. дослідження впливу російської пропаганди на громадян України показало, що 22% опитаних вважають Євромайдан «боротьбою за владу антиросійських, націоналістичних сил за підтримки західних спецслужб»; 10% «підтримують приєднання Криму до Росії»; 22% «погано» або й «дуже погано» ставляться до Сполучених Штатів Америки; 19% вважають антитерористичну операцію на Сході України (АТО) «каральною операцією проти звичайного населення»; 9% в основному або й повністю довіряє російським засобам масової інформації⁹¹. Цікаво, що впливовість російської пропаганди дуже мало залежить від статі, віку і навіть освіченості респондентів, зате дуже сильно – від регіону (на Львівщині та Волині індекс її впливовості 8–9, на Одещині й Харківщині – 42–50). Ці дані корелюються з відсотком російського та російськомовного населення у названих областях.

Прикметно, що лише половина опитаних окреслює сьогодинішній збройний конфлікт на Донбасі як «загарбницьку війну Росії проти України»,

в той час як 20% вважають це «боротьбою між Росією і США за сфери впливу» і ще 15% – «громадянським конфліктом між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України» (решта 15% не змогли відповісти) Приблизно так само розподіляються відповіді і на запитання «Хто несе відповідальність за російсько-український конфлікт?» Лише 48% вважають, що відповідальною є передусім Росія. 33% вважають відповідальними обидві країни однаковою мірою. І ще 9% вважають винною передусім Україну⁹².

Війна, не лише посприяла політичній консолідації української нації, а й загострила та унаочнила ті глибокі цивілізаційні, ідентичнісні й ціннісні поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, й уможливили для Росії порівняно легку анексію Криму, окупацію частини Донбасу та інфікування значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою. Це стосується, зокрема, й контрольованих українським урядом регіонів Півдня та Сходу, де, опиняючись перед альтернативною інформацією, люди здебільшого віддають перевагу джерелам, співзвучним із їхніми внутрішніми настановами та ціннісними орієнтаціями. Консолідувавши більшу частину суспільства, війна водночас радикалізувала його меншу частину і кардинально, а можливо і безповоротно, відчужила її від українського суспільства⁹³.

Суспільна амбівалентність зменшилася найпомітніше в тих питаннях, де вона була до Євромайдану найвиразнішою. Це стосується передусім одночасної підтримки більшістю населення протилежних інтеграційних векторів – європейського та євразійського, а також не менш парадоксальних одночасних симпатій до державної незалежності України та до зниклого СРСР.

Перспективне членство в Євросоюзі завжди підтримувала понад половина українців, але ще більший відсоток підтримував різноманітні інтеграційні проекти з Росією та Білоруссю. Якщо ж полстери змушували їх до однозначного вибору – «або/або», українці незмінно віддавали перевагу союзів з Росією – аж до 2012 року, коли лише невелика більшість (41%) висловилися за Митний союз, а 37% – за ЄС. У 2013 р. це співвідношення змінилося на протилежне (37% проти 40%) і від того часу стабільно зростало – аж до відповідного співвідношення 59%–17% у вересні 2014⁹⁴. Та чи не найпоказовішим стало прихильне ставлення більшості українців (43–46% – «за», 33–34% – «проти») до гіпотетичного членства в НАТО⁹⁵. У другому випадку досліджувалися лише великі міста – обласні центри, де 47% респондентів (проти 29%) підтримали членство України в НАТО. Ще два опитування виявили вищу прихильність українців до НАТО, проте їхня методологія має певні вади. В одному випадку опитування проводилося

лише серед виборців, тобто політично активних громадян, – серед них 52% висловилися за НАТО, 19% – проти⁹⁶. Ці показники тим прикметніші, що ще кілька років тому підтримка вступу до НАТО не перевищувала кільканадцяти відсотків, тимчасом як проти стабільно висловлювалося близько двох третин українців⁹⁷.

Так само й підтримка державної незалежності – доволі висока, на рівні трьох четвертей громадян, – тривалий час химерно поєднувалася зі симпатіями половини населення до СРСР. У 2010 р. за Радянським Союзом шкодували 46% опитаних (не шкодували 36%), а у 2013 р, перед Євромайданом, співвідношення симпатиків/скептиків (відповідно, 41% проти 44%) було приблизно рівним⁹⁸. Сьогодні розпад СРСР негативно оцінює 29% опитаних, позитивно – 55%. Зміна, отже, зумовлена не лише втратою 10 відсотків радянфільського населення на окупованих територіях⁹⁹. Тим часом підтримка державної незалежності України у липні 2014 р. сягнула рекордних 90%, порівняно з 83% у 2013 і 74–78% у попередні роки¹⁰⁰.

Війна не тільки унеможливила проведення об'єктивних опитувань на окупованих територіях, а й ослабила вірогідність отриманих відповідей у регіонах прифронтових. Так, у травні 2015 р. полстери Київського міжнародного інституту соціології запитали респондентів, чи не краще було б їхній області відокремитися від України. При цьому вони дозволили їм відповісти двічі: відкрито (усно) та анонімно (у «чорну скриньку»). У Центрі країни результати відкритого і таємного опитувань практично не відрізнялися, на Заході й Півдні прихильників «сепарації» виявилось дещо більше у відкритому голосуванні – що вказує, правдоподібно, на протестний, «демонстративний» характер їхнього голосування, натомість на Сході й Донбасі підтримка сепарації виявилася істотно вищою саме у «чорній скриньці» – 9 відсотків (а не 4, як в усних відповідях) на Сході та 26 відсотків (а не 22) на Донбасі¹⁰¹.

Водночас сам той факт, що незалежність підтримує 90%, а за Радянським Союзом шкодує 29%, показує, що суспільна амбівалентність до кінця не подолана – адже принаймні 20% респондентів у цих двох опитуваннях мусять належати до обох груп¹⁰².

Нещодавнє опитування про ставлення українців до різноманітних історичних подій теж дало дуже суперечливі результати¹⁰³. Так, наприклад, відносна більшість опитаних (32% проти 26%) й досі трактує позитивно Переяславську угоду як насправді «возз'єднання» України з Росією. Переяславський міф не викликає особливого спротиву навіть у завзятих прихильників української незалежності. Хоча в тому ж опитуванні відносна більшість (41% проти 7%) схвально оцінює перемогу українсько-козацького війська над московитами під Конотопом у 1659 р. Російська агресія підви-

щує ціну української мілітарної перемоги, проте не спонукає поки що до радикальної ревізії Переяславської легенди і всієї пов'язаної з нею «братерської» міфології. Українці билися під Конотопом з реальними московитами, натомість у Переяславі єдналися з віртуальними членами уявленої, дискурсивно сконструйованої «православно-східнослов'янської» спільноти, до якої радянські ідеологи долучили згодом і білорусів.

Не менш цікавим є й однаково позитивне ставлення більшості українців до УНР (49% проти 14%) та до проголошеної того самого року УСРР (45% проти 21%). З одного боку, це можна зрозуміти як інтуїтивне відчуття людьми, що сьогоднішня Україна під багатьма оглядами є спадкоємцем і однієї республіки, й другої. Але, з другого боку, цим виявляється брак розуміння, що УСРР, проголошена в Харкові, була, у принципі, чимось дуже подібним до сьогоднішніх «ДНР»–«ЛНР» і що саме вона була використана Москвою для знищення УНР.

Оприявнена в цих результатах суспільна амбівалентність є лише почасти наслідком недостатніх знань та успадкованих стереотипів. Сутнісно вона відбиває болісний і досі незавершений процес виокремлення українців (як і, зрештою, білорусів та росіян) із домодерної надетнічної слов'яно-руської (пан-східнослов'янської) спільноти. Для багатьох із них ця емансипація почалася ще в XIX столітті, для інших – допіру з проголошенням незалежності у 1991-му, для декого – щойно тепер, з військовою агресією Росії в Криму й на Донбасі. Суперечливі відповіді на різноманітні запитання свідчать про необхідність прискорення емансипації ментальної, культурної, психологічної, а не лише вимушеної і тому швидкої емансипації політичної та мілітарної.

Один із механізмів такої емансипації – поширення знання та плекання любові до національних і культурних історичних цінностей, виховання бережного ставлення до них, заохочення активної діяльності з повернення втрачених цінностей в Україні.

Іншим механізмом могли б стати правові та програмно-цільові інструменти згаданої вище української версії політики культурної «австрифікації» для російськомовного населення України – через підтримку розвитку російськомовних публічних сфер із виразно українською громадянською ідентичністю.

Створення й використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей у наш час є державною справою – невід'ємним складником забезпечення культурної суб'єктності держави. Прикладом державної політики з повернення втрачених цінностей стала укладена 15 лютого 1993 р. між Україною та Німеччиною міжурядова угода про культурне співробітництво. У документі йшлося, зокрема, і про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. було підписано

двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, втрачених або незаконно переміщених під час Другої світової війни та в наступні роки. Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. У цей період у рамках двосторонньої співпраці Україна з власної ініціативи передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. Існує і зворотний рух культурних цінностей – з Німеччини в Україну.

Для нашої країни актуальним є перегляд вітчизняної нормативної бази в цій сфері з урахуванням європейського досвіду, а також поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За зразок організації роботи профільної державної установи варто взяти досвід роботи німецького Координаційного центру захисту культурних цінностей – нині Німецький центр культурних втрат у м. Магдебург (ФРН). Здається також доцільним створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей. Така установа мала б скласти досконалий і максимально повний каталог культурних цінностей, переміщених з території України, в тому числі – з анексованої території Криму. Цього потребує й майбутня робота над цією проблемою після визволення окупованих частин Луганської і Донецької областей, робота, до якої слід готуватись уже сьогодні.

Залишається імперативним завдання підключення музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи колег з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері ризику, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей.

Питання про НАТО, як і про ОУН чи УПА, чи про закриті кордони з Росією, – належать до найконтроверсійніших. Утім, навіть такі гіперідеологічні питання не ділять українців однозначно за мовною чи етнічною ознакою. Принаймні половина російськомовних українців і щонайменше 15–20% етнічних росіян у найсуперечливіших голосуваннях опиняються по боці україномовних українців і, навпаки, приблизно 15–20% українофонів опиняються у таких голосуваннях по інший бік від своєї мовно-етнічної групи¹⁰⁴. Не менш важливо, що по «українському» та, особливо, по «європейському» боці (ці дві позиції часто, хоча й не завжди збігаються) опиняються статистично частіше росіяни молодші, освіченіші, заможніші. Зрештою, виразна кореляція між віком, освіченістю, заможністю та прозахідною орієнтацією простежується в усіх етнокультурних групах України¹⁰⁵.

Під час оприлюднення цих даних не зазначено, чи опитування охоплювало Донецьку й Луганську області повністю, а чи лише контрольовану Україною частину. Тим часом інше опитування, яке не зачіпало окупованих територій, дає дещо вищу прозахідну орієнтацію респондентів: 62% прихильників ЄС проти 14% прихильників Митного союзу – у лютому

2015 р. Двома роками раніше (травень 2013) воно було приблизно таким, як і в дослідженні групи «Рейтинг» – 42% і 35%¹⁰⁶. Лютневе 2015 р. дослідження КМІС, проведене, зокрема, й на окупованих територіях, дало результат 47/13 – проте в цьому опитуванні йшлося не про гіпотетичне приєднання до того чи того союзу, а про «бажані стосунки» з ЄС чи Росією, причому пропонувалася ще й третя приваблива, хоча й утопічна опція – однаково близьких стосунків з обома партнерами, – підтримана 34% респондентів¹⁰⁷.

Менш контroversійні питання, які стосуються почуття патріотизму, підтримки державної незалежності чи, скажімо, визнання Голодомору геноцидом українського народу – отримують позитивну відповідь із боку обох спільнот, україномовної і російськомовної, хоча й тут відмінності зберігаються. Так, патріотами України себе декларує 93% українофонів і лише 70% русофонів (14% так не вважають, 16% не впевнені); проголошення незалежності сьогодні підтримали би 91% україномовних і лише 45% російськомовних (30% не підтримали б, 25% вагалися з відповіддю)¹⁰⁸; 86% україномовних вважають Голодомор геноцидом і лише 48% російськомовних поділяють цей погляд (29% його заперечують і ще 23% не мають однозначної думки)¹⁰⁹. Різниця між обома спільнотами досить значна, але практично в усіх питаннях більшість русофонів (відносна, а деколи й абсолютна) дотримується тих самих поглядів, що й більшість українофонів.

В Іспанії досягнення «загальнонаціональної злагоди» заради реформ стало результатом свідомої відмови частини франкістської номенклатури від своїх ідеологічних уподобань та вимушеної згоди лівих партій тимчасово не наполягати на артикуляції соціальних програм. Тільки після переконливого зміцнення демократичного устрою і соціального облаштування іспанське суспільство почало поволі повертисся до переоцінки питань історичного минулого, яких свідомо уникали політики періоду «демократичного транзиту».

Попри безумовне визнання досягнень демократичного транзиту, розбіжності в оцінках історичного минулого не припиняють і сьогодні розділяти суспільство, і повного примирення між прибічниками протилежних політичних течій досі не сталося. Лише в листопаді 2002 р. в резолюції з нагоди 25-ї річниці вільних виборів палата депутатів іспанського парламенту вперше віддала шану жертвам франкістського режиму, яких було визнано борцями за свободу, а з ухваленням Закону «Про історичну пам'ять» (2007 р.) відбулася повна правова реабілітація республіканців та учасників опору диктатурі.

Основними елементами переходу Іспанії до сучасної політичної демократії стали: принцип свідомого компромісу між основними партіями владного центру та політичної опозиції та поетапний характер реформ. На кожному етапі визначалися основні цілі, що підлягали узгодженню між угрупованнями, які мали достатній рівень політичної підтримки в суспільстві, включаючи представництво

в парламенті та муніципалітетах. Досягнення компромісів було забезпечене взаємною відповідальністю та взаємною довірою між діячами уряду та опозиції. Компроміси періоду 1976–1982 рр. не поширювалися на питання ідеології, однак передбачали свідоме уникнення гасел, що могли б завдати шкоди узгодженим діям, спрямованим на встановлення міцного конституційного державного устрою. Узгоджене ухвалення пакету реформ передбачало врахування особливостей територіального устрою країни. Конституцією 1978 р. було встановлено децентралізацію влади і гарантії регіонам Іспанії автономного статусу. Такий підхід сприяв частковому розв'язанню етнополітичних та регіональних проблем, хоча й не став стовідсотковою гарантією уникнення сепаратизму.

На основі наведеного можна стверджувати, що попри різноманітні внутрішньоукраїнські поділи й суперечності виникали й протилежні інтеграційні тенденції, зумовлені не етнокультурними чинниками (хоч як інтенсивно їх експлуатувала останні кілька десятиріч років українська олігархічна влада), а чинниками державно-політичними та громадянськими.

«Трагічні події 2014 року, – підсумовує ці тенденції О. Осипян, – продемонстрували, по-перше, що Україна все-таки здобула власне обличчя (попри збереження ситуації «поміж», у даному випадку між ЄС та РФ); та, по-друге, що непомітно (і несподівано для багатьох) сформувалася доволі виразна модель української ідентичності, яку тою чи тою мірою поділяє більшість громадян і яку радикально заперечує багато жителів шахтарського ядра Донбасу (контрольованого на сьогодні «ДНР»/«ЛНР»)». Важливу роль у цій новій, від долу сформованій ідентичності відіграє соціальний і громадянський компонент, а зовсім не етнічний, мовний чи культурний (хоча окремі його елементи й використовуються як символічний капітал)... У носіїв цієї нової ідентичності з'явився власний проєкт майбутнього, формування якого почалося на Євромайдані»¹¹⁰.

Ілюстративним у цьому відношенні є спостереження російськомовної мешканки Харкова: «Російська агресія каналізувала формування політичної нації. Українська ідентичність, яка тривалий час асоціювалася з етнічністю, мовою та історичною пам'яттю, стала раптом територіальною і політичною і, таким чином, інклюзивною... Для російськомовного міського середнього класу, дрібного й середнього бізнесу та інтелектуальних еліт Сходу російські антидемократичні тенденції, самоізоляція та дедалі сильніша ворожість до Заходу полегшують самоідентифікацію з (потенційно) європейською Україною»¹¹¹.

Непрямим підтвердженням цієї тенденції можна вважати готовість більшості громадян, що вимушено покинули окуповані Росією території та прифронтові зони (а це близько двох мільйонів внутрішньо переміщених

осіб), залишатися в Україні, а не шукали собі притулку в затишніших і заможніших країнах Західної Європи, як це роблять мільйони біженців з охоплених війнами країн Азії та Африки. Їхні мотиви, безумовно, можуть бути різними, проте у випадку українців далеко не останню роль відграє почуття патріотизму і намагання збудувати Європу у себе, у власній країні, замість того, щоб шукати її за кордоном. Соціологічні опитування показують, що українці не очікують істотного поліпшення свого становища у найближчі роки, проте з оптимізмом дивляться у віддаленіше майбутнє.

Спільний проект майбутнього – це і є те, що здатне об'єднати обидві спільноти, на відміну від доволі суперечливого минулого. Можна навести низку причин, чому так багато російськомовних українців та етнічно російських громадян України, традиційно зараховуваних дослідниками до «носіїв радянської ідентичності» чи «людей із несформованою/розмитою ідентичністю», почали свідомо себе ототожнювати з новонабутою українськістю. Найголовніша з них – громадяни України, активно задіяні в Євромайдані та подальших подіях, побачили шанс поступово реалізувати у себе привабливу європейську модель власними силами, без сподівання чуда і не розраховуючи на вождів.

Про це переконливо говорять і політологи: «Російська модель з її покладанням усіх надій на мудрого і владного правителя та з пасивними масами, що перекладають на правителя всю відповідальність, не приваблює більшість громадян України. З одного боку, вони усвідомлюють, що Україна не має таких ресурсів, як Росія, з іншого – репресивно-заборонний характер російської моделі відштовхує найактивнішу частину українського населення. Крім того, у свідомості більшості українців «СРСР» так і не перетворився в утрачений «золотий вік» – могутній інструмент маніпулювання масовою свідомістю»¹¹². Інша думка, що українське суспільство формується як спільнота цінностей і в цьому сенсі ані мовно-культурні відмінності всередині цього суспільства, ані його мовно-культурні подібності до суспільства російського не мають вирішального значення – всупереч тому, що постійно повторює Путін і його фахові пропагандисти¹¹³. При цьому, як уже зазначалося, воно залишається досить амбівалентним: підтримка української незалежності все ще поєднується в багатьох із ностальгією за СРСР, український патріотизм – із почуттям «особливої» близькості до Росії, а визнання цієї країни агресором – із позірно ірраціональним бажанням зберегти з нею звичний бізнес, мовби нічого й не трапилося.

Амбівалентність, як легко помітити, стосується в основному стосунків із Росією. В її основі – шизофренічна роздвоєність між достатньо раціональним, тверезим розумінням, чим є реальна Росія, та – ірраціональною інерційною прив'язаністю до традиційної «православно-

східнослов'янської» спільноти, у якій і Росія, і росіяни – такі самі міфічні квазісакральні родичі, як і практично незнані більшості українців живі білоруси¹¹⁴.

Ці суперечливі настанови належать мовби до різних світів – реального, у якому точиться війна і в якому треба займати чітку громадянську позицію, та міфічного. Доводиться зважати на те, що прощання з цим ідилічним світом буде тривалим і болісним, адже йдеться про важливий для багатьох компонент ідентичності. Тим важливішим видається наголошування громадянського, політико-інституційного виміру національної ідентичності – не на протигагу виміру історико-культурному, етносимволічному, а радше – як спільний знаменник для різних етнокультурних ідентичностей.

Україна й Росія можуть бути справді однаково радянізованими, тобто подібними за способом життя, проте українці не вважають цей спосіб життя нормальним і нормативним і не протиставляють себе й своїх цінностей Заходові. Навпаки, саме західні цінності видаються їм ближчими – досить зіставити п'ять перших відповідей на запитання «Які цінності Україна поділяє із Заходом?» та «Які цінності Україна поділяє з Росією?» У першому списку бачимо «права і свободи» (28%), «демократію» (27%), «верховенство права» (14%), «повагу до людей» (14%) та «економічний розвиток» (12%). У другому списку – «історія та традиції» (46%), «культура» (23%), «етнічність» (18%), «релігія і мораль» (15%), «мова» (12%)¹¹⁵. Вибір між Заходом і Росією, таким чином, дедалі виразніше усвідомлюється українцями як вибір між цінностями модерного громадянського суспільства та цінностями суспільства консервативного й архаїчного. Якщо ж узяти до уваги, що прихильність до «західного» проекту виразно корелює в Україні з молодшим віком респондентів, із більшою освіченістю та кращим матеріальним становищем, неважко загалом передбачити динаміку змін в Україні, як і долю в ній путінського проекту, заснованого на архаїці спільних «грунту та крові».

Події трьох останніх років істотно змінили співвідношення політичних сил в Україні та підтримку для двох принципово відмінних цивілізаційних і, зокрема, ідентичнісних проектів. Євромайдан підштовхнув багатьох людей, особливо молодших та освіченіших, до прийняття й утвердження української європейської ідентичності, натомість російська агресія в Криму й на Донбасі відчутно дискредитувала концепції «Русского мира» та «Євразійської інтеграції» в очах більшості населення.

Зміна орієнтацій не тотожна, однак, зміні цінностей. Остання відбувається надзвичайно поволі, оскільки передбачає ґрунтовну зміну цілого комплексу поглядів, звичаїв, звичок і настанов, хоча деякі автори і стверджують, що саме ціннісні зміни зумовили Євромайдан, а почасти й

Помаранчеву революцію, і що зв'язок між ціннісними змінами та соціально-політичними є діалектичним, взаємозумовлювальним¹¹⁶.

Поки що неможливо оцінити масштаб суспільних змін через обмеженість часової перспективи. Натомість можна приблизно оцінити їхній загальний характер і напрям. Зокрема, очевидним є посилення прозахідних орієнтацій (помітне не лише у ставленні до ЄС, а й до традиційно демонізованого НАТО), що означає, своєю чергою, зменшення ідентичнісної дихотомії у зовнішньополітичному аспекті. У внутрішньополітичному аспекті очевидним є перенесення упередженості до інших на зовнішнього супротивника. У певному сенсі це нагадує ситуацію 1991 року, коли і «етнокультурні», і «територіальні» українці об'єдналися у майже одностайному голосуванні за незалежність супроти обридлого всім імперського центру. Тоді цей консенсус виявився суто опортуністичним і тимчасовим; бо надто по-різному уявляли собі майбутню незалежність обидві групи, і надто парохіальними виявилися владні еліти, які замість розбудови країни на основі того, що було для обох груп спільним, заходилися цинічно маніпулювати їхніми незліченними відмінностями. Сьогоднішня патріотична солідарність, спричинена, з одного боку, Майданом, а з другого – російською агресією, може виявитися так само тимчасовим явищем, суто ситуаційним замиренням перед обличчям спільного ворога, але може й стати початком ґрунтовнішої суспільної консолідації – залежно від здатності обох груп до компромісів і поступок, розуміння проблем другої сторони та ефективного використання соціального капіталу, зокрема капіталу взаємоповаги і взаємодовіри, накопиченого під час війни. Українці зробили поки що лише перший крок у цьому напрямі; подальший успіх залежить від інституційно-правових, економічних та інших реформ, від спільних зусиль недержавних і державних акторів.

3.5. Культурна різноманітність та консолідація українського суспільства

Останні десятиліття відзначилися актуалізацією питання про роль культури в процесі суспільної консолідації та про її вплив на соціальний розвиток. Певною мірою цьому посприяли криза класичних політичних ідеологій та кардинальна трансформація ідейних засад політичного життя розвинутих держав, викликані неспроможністю мейнстрімних політичних партій запропонувати програми розвитку, здатні мобілізувати підтримку більшості громадян. Сприяло цьому також і поширення погляду, згідно з яким час протистояння між прихильниками класичних політичних ідеологій на кшталт марксизму і лібералізму пройшов, а майбутні соціально-політичні

конфлікти розгортатимуться між представниками різних культур та/чи цивілізацій. Поступове скорочення витрат на соціальні потреби та подальша комерціалізація сфер культури та освіти унеможливили проведення побудованої на засадах розподільчої справедливості політики загального добробуту, що тривалий час виступала своєрідним механізмом вирівнювання та відновлення балансу між різними соціальними позиціями.

На відміну від державної політики попередніх десятиліть, коли суспільство розглядалося як інтегрована цілісність, як об'єкт впливу з боку уряду з метою винайдення оптимально механізму соціокультурної консолідації, сьогодні соціальна політика дедалі більше зосереджується на «точкових впливах», намагаючись підтримати шляхом адресної допомоги представників найуразливіших соціальних груп. Разом з тим, дедалі меншим виявляється вплив державної політики на культурне життя. З одного боку, колишні політики культурної гомогенізації та асиміляції вже не вважаються обґрунтованими, характеризуються як такі, що тривалий час придушували соціокультурне розмаїття. З другого боку, стрімке зростання пов'язаних з глобалізацією нових форм транслокальної комунікації та посилення міграційних процесів призвели до збільшення міжкультурних контактів та взаємодій вихідців з різних країн світу, що поставило на порядок денний питання винайдення способів безконфліктного існування соціокультурного розмаїття, яке формується у майже кожній країні світу.

Слід зауважити, що визнання культури ключовим чинником людського розвитку (зокрема, відповідними програмними документами ЮНЕСКО), а також повсюдність і суперечливість глобалізаційних процесів мали б спонукати держави, зокрема й українську, до переосмислення уявлень про культуру, її суспільну роль, а відтак – і про культурну політику та політику ідентичності. В Україні, на жаль, таке переосмислення відбувалося здебільшого в гуманітаристиці, а в державній політиці довгий час віддавали перевагу інерційному намагання зберегти успадковане культурне надбання за допомогою патерналістського механізму прямого бюджетного фінансування. Концептуальним підґрунтям для цього слугували все ще поширені уявлення про національну культуру як передусім етнічну, сформовані наприкінці XIX ст., згідно з якими кожна культура являє собою унікальну єдність, тривалу в часі та інтегровану цілісність, що охоплює всі аспекти життя людської спільноти.

Такі уявлення завжди були великим спрощенням, а в сучасному глобалізованому й «віртуалізованому» світі вони стають ірелевантними: практично всі сучасні суспільства є багатоетнічними й багатокультурними, електронні та цифрові ЗМІ легко долають кордони, натомість осередки, де твориться й поширюється культура майже будь-якої модерної нації, сьогодні

територіально розкидані по всій планеті, зате пов'язані мережею постійних контактів. У випадку України нової складності й напруги цій проблематиці додала інформаційна війна в кіберпросторі, що її веде путінська Росія.

Водночас уявлення про культуру як активний чинник і ресурс людського розвитку визначає такі головні пріоритети для культурної політики: підтримка креативності в різних її проявах, забезпечення широкого доступу до надбань культури у всьому її різноманітті, збереження всього багатства культурної спадщини (в тому числі й культурної самобутності різних спільнот, які складають модерні громадянські нації).

Це обумовлює потребу переосмислення понять національної культури та національного культурного простору в умовах глобального інформаційного суспільства, уявлень про його межі, цілісність і єдність. Праці сучасних культурологів світу, а також низка досліджень, здійснених культурологами України, дозволяють сформулювати нове бачення сучасного національного культурного простору як сукупності створених культурно-мистецькими осередками, засобами масової інформації, іншими центрами креативності й культурної комунікації публічних сфер різного масштабу й територіального розташування, з різними мовними та стилістичними характеристикам, але з тією ж громадянською/політичною ідентичністю.

Для забезпечення розвитку національної культури у такому новому розумінні вже недостатньо бюджетного утримання мережі національних і комунальних закладів культури, мовних квот на радіо й телебаченні та політичних «фільтрів» для фільмів і книжок «країни-агресора». Потрібна активна державна підтримка самоорганізаційних ініціатив, що народжуються й розвиваються в самій культурі, й спрямовуються на розвиток і розширення аудиторії культурно-мистецьких публічних сфер з рідними мовами та естетичними традиціями, але з виразною українською ідентичністю.

Нова культурна політика має враховувати низку застережень, висловлених представниками соціальних дисциплін. По-перше, небезпечно переоцінювати ступінь однорідності культур у межах наявних соціальних одиниць. Навіть у людських спільнотах з найпростішою соціальною структурою ступінь культурного розмаїття вищу, ніж це передбачається класичною теорією культури, не говорячи вже про суспільство з розвинутими поділом праці, сферами діяльності, регіональними відмінностями тощо. Одноманітний культурний ландшафт у межах великої країни – це політико-ідеологічний міраж. Навіть наближення до такого соціокультурного стану видається малоімовірним з огляду на необхідні для цього ресурси, не кажучи вже про небездоганність аргументів на користь подібної політики уодноманітнення, адже її реалізація зазвичай передбачає встановлення обмежень для розвитку альтернативних соціокультурних форм, відмінних від канонічних.

Інше застереження полягає в тому, що державна культурна політика не повинна зводитися до сприяння формуванню міцної національної ідентичності та збереження культурно-історичної спадщини, на якій ця ідентичність ґрунтується. Адже креативний потенціал суспільства, котрий є ключовою передумовою успішного розвитку будь-якої країни, рідко коли уміщується в рамки національного культурного канону, хоч би як широко його визначали.

Тому сучасна ефективна культурна політика України має, з одного боку, використовувати різноманітні й гнучкі інструменти підтримки культурних ініціатив та проєктів, а з іншого – бути спрямованою на підтримку широкого спектру креативної та культурницької діяльності, її стилістичного, жанрового, технологічного різноманіття, котре вже фактично існує в культурній сфері України, але далеко не завжди може скористатися наявними, все ще доволі інерційними механізмами державної підтримки.

По-третє, не варто переоцінювати дотримання індивідами культурних зразків. Як засвідчують етнологічні та антропологічні дослідження, такий погляд є надзвичайно обмеженим, оскільки не враховує ступінь креативності людської культурної поведінки та здатність людини переглядати її правила. Сьогодні це обмеження стає одним з найнебезпечніших, оскільки не лише сприяє викривленому баченню природи людини, а й унеможливорює адекватну оцінку поточної ситуації. Безперечно, за умов стабільного соціокультурного середовища недотримання культурних норм є порівняно рідкісним явищем, проте воно набуває неабиякого поширення за умов прискорення соціокультурної динаміки. В цій перспективі особливо гостро постає проблема поглиблення міжгенераційних відмінностей, пов'язаних зі змінами в умовах соціалізації представників різних поколінь та похідними від цих змін відмінностями у культурних уподобаннях.

Враховуючи зазначені застереження з приводу класичного розуміння культури, більшість сучасних дослідників відмовляються від погляду на неї як на стандартизований, обов'язковий для всіх членів суспільства спосіб сприйняття, оцінювання та тлумачення світу. Навпаки, культурне життя визнається принципово гетерогенним та насиченим конфліктами і боротьбою за утвердження специфічного бачення світу. Актуальна концептуалізація культури передбачає образ конкурентного середовища, де різномірні порядки значень змагаються один з одним за право пропонувати загальноприйнятне бачення світу. Щоправда, на відміну від постмодерністського тлумачення, що всупереч класичному розумінню більшу увагу приділяє саме гетерогенності, необхідно приділяти належну увагу і наявним потребам та спробам упорядкувати це розмаїття, здійснюваним різними учасниками культурного життя. Тому удосконалений погляд на культуру не просто має враховувати її різномірний характер, а й повинен звертатися до тих способів досягнення згоди між учасниками культурного процесу, які намагаються віднайти

безконфліктний спосіб співіснування різних візій та ціннісних порядків у межах одного соціального середовища. Культура має стати відкритим і мінливим процесом узгодження значень та досягнення компромісу, що, зрештою, уможлиблює консолідацію навколо спільних цінностей, приводячи до інтеграції соціальної групи та виокремлення її як певної культурної спільноти (етнічної, національної, професійної, конфесійної тощо).

Окреслене розуміння культури ґрунтується на припущенні, що соціалізація людини не повинна відбуватися шляхом жорсткого насадження певних культурних зразків, позбавляючи людину здатності удосконалити останні, відкидаючи старі, невідповідні форми і винаходячи нові. Індивід має не так відігравати запропоновану культурою «роль», скільки засвоювати і адаптувати поведінкові зразки відповідно до умов свого життя. Людині мають бути надані можливості не просто відтворювати, а й критично розвивати задані способи сприйняття і оцінювання світу, хоча така здатність, вочевидь, поширена нерівномірно і залежить від низки чинників (вік, освіта, розмаїтість соціокультурного середовища тощо).

Відмінності між соціокультурними компетенціями представників різних соціальних позицій позначаються на відмінностях й у класифікаціях та інтерпретаціях світу, що порушує питання щодо необхідності їх узгодження шляхом обміну думками і виявлення спільностей і відмінностей. У цьому разі матеріальною умовою досягнення згоди має бути самий комунікативний зв'язок, адже співіснування в межах одного соціального середовища спонукає домовлятися про цінності та інтереси, плани подальших дій та розподіл ролей, визначення ситуацій та прогнозування їх розвитку тощо. Визнання спільних норм, інтересів і цілей буде досягнуто тоді, коли обговорення і узгодження того чи іншого питання враховуватиме інтереси всіх зацікавлених сторін, результатом чого буде сформування спільної програми дій. Як зазначає А. Віммер, успіх національного проекту пов'язаний з «компромісом щодо інтересів між різними суспільними групами, а саме – обміну політичної лояльності на соціальну захищеність і участь у політиці, оскільки бюрократична еліта може від імені нації і турботи про благо громадян дедалі більше поширювати сфери своєї влади. Населення, зі свого боку, апелює до уявлень про національну солідарну спільноту для того, щоб вимагати право на участь у політичному урядуванні, на безкоштовну освіту і, зрештою, на досягнення держави добробуту»¹¹⁷. Таким чином, узгодження цінностей та інтересів має стати ціннісно-смісловим підґрунтям для свого роду «суспільної угоди» між громадянами.

Досягнення компромісу щодо цінностей та інтересів повинно супроводжуватися визначенням кола осіб, належних до спільноти, та відокремленням їх від інших спільнот. У цьому разі типовим механізмом протиставлення однієї спільноти іншій виступає встановлення меж як реальних (наприклад, територіальні кордони держав), так і символічних у вигляді

певних культурних, зокрема мовних, ознак. Щоправда, таке «закриття» спільноти не повинно відбуватися раз і назавжди, її культурний ландшафт потребує постійного відновлення. Особливо гостро ця проблема постає за умов кардинальних соціокультурних трансформацій, що заторкують відносини як всередині спільноти, так і між спільнотами. Часто-густо цей процес набуває конфліктного характеру, позаяк може підважувати усталені механізми урядування та колишні домовленості. Додатковим викликом для актуальної демократичної політики є примноження соціокультурної та політичної складності. Італійський політичний теоретик Д. Дзоло, аналізуючи феномен соціальної складності, підсумував свої міркування у таких тезах. По-перше, у сучасних розвинених суспільствах, де наявні високий ступінь поділу праці та функціональної диференціації, соціальна складність дістає вираження як розмаїття та семантична дискретність мов, смислів і цінностей, властивих різним соціальним підсистемам і сферам діяльності. Кожна з них має тенденцію до спеціалізації та автономізації власних кодів. Тому значення події, що має місце в одній сфері, неможливо передати мовою іншої без семантичних втрат. Різні досвіди виявляються неспівмірними, що ускладнює взаєморозуміння, координатію та прогнозування.

По-друге, разом з автономізацією різних підсистем має місце також і посилення їх взаємозалежності. Це, в свою чергу, провокує розмивання колишніх ієрархічних структур і становлення поліцентричних відносин. Будь-яке втручання в одну сферу часто-густо призводить до неочікуваних наслідків в іншій сфері. Побудова прогнозів та ґрунтованих на них політичних програм відбувається в умовах неповної інформації й змушує пристосовуватися до можливих непрогнозованих наслідків та втручання негативних зовнішніх чинників.

По-третє, диференціація досвіду сприяє соціальній мобільності. Це, в свою чергу, розмиває усталені принципи та критерії оцінки, примножує перспективи та посилює агностицизм щодо моралі.

Нарешті, з точки зору індивідів підвищення рівнів диференціації призводить до більшої «знеособленості» та «абстрактності» соціальних відносин. Розмаїття досвіду зростає, проте підвищення вибору і розширення спектра взаємодій за умов посилення незахищеності й нестабільності створюють «перевантаження», тобто неспроможності зробити осмислений і впевнений вибір¹¹⁸.

Додатковим чинником, що спричиняє новий вимір складності, став прогрес у сфері телекомунікацій та поширення інформації. Сьогодні індивіди наодинці мають справу з величезною кількістю інформації та стимулів, що не опосередковані традиційними соціальними інститутами (сім'я, школа, громадянське суспільство тощо). Переважна більшість користувачів глобальних інформаційних і комунікативних мереж не володіють належними механізмами відбору повідомлень за критерієм достовірності, не спроможні

впоратися з наявними обсягами та розмаїттям пропонованої інформації. В цій перспективі ЗМІ, передусім телебачення, створює символічний заміник безпосереднього досвіду, відтісняє його на другий план, задаючи визначальні рамки сприйняття та оцінювання подій і процесів у навколишньому світі. Вибірковість та «ефектність» мас-медійної репрезентації призводить до викривленого сприйняття реальності, що тепер дедалі більше фрагментується та позбавляється стабільності й контролюваності.

Поглиблення фрагментації та плюралізації соціального порядку потребують принаймні уточнення, якщо не перегляду поняття «культурне розмаїття», оскільки сьогодні в ньому виявилися нові складники. Слід зазначити, що соціальна теорія дещо запізнюється з визначенням цієї оновленої картини соціальної складності, не кажучи вже про нормативні положення державних політик у різних сферах суспільного життя.

Одним з чинників, що сьогодні привертають особливу увагу, є феномен соціальної нерівності. Він безпосереднім чином позначається на способах задоволення індивідами своїх життєвих потреб та на формуванні у них відповідних культурних уподобань, оскільки стосується посилення відмінностей у доступі до суспільних, зокрема, культурних благ. Максимальна нівеляція соціальних нерівностей має бути одним із ключових моментів соціокультурної консолідації країни.

Соціологами виокремлено кілька змістовних маркерів упізнання нових нерівностей. По-перше, новими є нерівності, пов'язані з доступом до нових благ, що спочатку є дефіцитними. По-друге, нерівність може бути пов'язана із поглибленням диференційованості – зростанням спільнот і груп, заторкнутих нерівністю, та масовим витісненням індивідів за межі значущих життєвих шансів та можливостей. По-третє, поява нових соціально-економічних та культурних чинників може спричинити посилення нерівності. В Україні нерівність такого ґатунку пов'язана з різним впливом мінливої економічної кон'юнктури на різні соціо-професійні групи. По-четверте, нові нерівності можуть стосуватися розмежувань всередині традиційних соціальних груп – професійних, соціально-демографічних – внаслідок ускладнення їх внутрішньої структури та появи нових бар'єрів. П'ятим чинником, що позначається на посиленні нерівності, є зміни у режимах відтворення соціальних статусів та в каналах вертикальної й горизонтальної соціальної мобільності¹¹⁹.

Культурний вимір соціальної нерівності безпосередньо стосується нерівності у соціальних можливостях, виниклих з відмінностей у специфічних та соціально зумовлених ресурсах (знання, освіта, кваліфікації, цінності, смаки тощо) і практиках (стилі життя, мовлення, споживання, творчості, дозвілля, формування середовища тощо). Згідно з концепцією культурного відтворення (П. Бурдьє і Ж.-К. Пассерон) соціальні позиції визначаються передусім економічним і культурним капіталом. Накопичення культурного капіталу є більш

складним і тривалим процесом, що відбувається шляхом передачі культурного капіталу в родині, під впливом системи освіти та успадкованого соціального капіталу. Попри помітні зрушення в способах комунікації впродовж останніх десятиліть, тенденцію до послаблення впливу соціально-економічних чинників на нерівність в освіті та політику рівних можливостей у більшості розвинених країн усе ж таки не відбулося істотних змін у впливі соціального походження, культурного капіталу сім'ї на досягнення рівності дітей в освіті та виборі культурних практик. Згідно з даними порівняльних емпіричних досліджень, модернізація не привела до значного зменшення культурних нерівностей, натомість, разом зі змінами моделей споживання актуалізувалися нові чинники, провокуючи нову соціальну сегментацію. Починаючи із 1970-х рр. за умов загострення податкової кризи в країнах загального добробуту, мали місце зростання приватних форм споживання та поділ за культурою споживання: частина споживачів переорієнтовувалася на приватну сферу, на ринок, який пропонує якісніші товари й послуги; інша частина залишалася зорієнтованою на державні послуги з більш обмеженим вибором.

Один з інституційних чинників закріплення соціокультурних нерівностей залишається система освіти, особливо вищої. Вважається, що впродовж соціо-структурних змін в Україні, починаючи з 1990-х рр., система вищої освіти стабільно існувала в умовах загальної кризи соціальних інституцій та розпаду традиційних форм соціальної мобільності. Освіта зберегла роль маркера соціального престижу і складової визнаного суспільством культурного капіталу. В умовах різких змін у життєвих шансах і ціннісній невизначеності відбулося відокремлення цінності культурного капіталу від цінності багатства і влади: «Соціальні групи, визначені в термінах культури, отримують додатковий ресурс в умовах зростання матеріального добробуту або, навпаки, в умовах відсутності достатніх економічних ресурсів: певну символічну владу для захисту власних культурних, освітніх переваг, а також для переваг своїх дітей. Намагання власників культурного капіталу зосередити доступ до знання, культурних цінностей завдяки розвитку відносно закритих професійних спільнот, визначенню програм навчання, публічній презентації культурних форм, впливу на формування громадської думки тощо робить вибіркоким доступ до культурних ресурсів для інших і, таким чином, покращує шанси власників культурного капіталу на ринку праці й дозволяє отримувати ним додаткову ренту з культурного капіталу»¹²⁰. Соціокультурна консолідація буде неможливою без соціальної сегментації, нових соціокультурних відмінностей, які ведуть до подальшого «закриття» соціальних груп і до нових форм соціального виключення.

Соціокультурна консолідація України безперечно ускладнюватиметься історією перебування різних її регіонів у складі різних країн. Східний і південний регіони, будучи остаточно колонізованими за часів Російської

імперії, ще досі перебувають під дією російської культурної гравітації на відміну від західних регіонів, які колись входили до складу Австро-Угорської імперії та згодом Польщі, Чехословаччини та Румунії. На окрему увагу заслуговує Кримський півострів, який пройшов стан кримськотатарської національної державності, входив на засадах васальної залежності до складу Оттоманської Порти, а пізніше був завойований Російською імперією. Попри російське демографічне і культурне домінування тут ще зберігається помітний кримськотатарський соціокультурний сегмент. Такі особливості українського соціокультурного ландшафту безпосереднім чином позначилися і ще певний час будуть позначатися на політичному житті країни. Виникли регіональні ідентичності, ґрунтовані на соціокультурних відмінностях як чинниках політичної мобілізації. Потрібно усунути відгомони міжрегіонального політичного протистояння, витoki якого йдуть від того, що найголовніші міста-конкуренти за вплив на державну політику (Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса, Львів) розташовувалися на географічній периферії України. Натомість центральні регіони країни, її географічне ядро виступають простором, в якому «згасають» зовнішні впливи, на який накладаються різні історико-культурні «хвилі».

З одного боку, суспільній консолідації сприяє те, що соціокультурний простір України є результатом рухів потужних культурно-історичних впливів, перетину і накладання багатьох зовнішніх хвиль. З другого боку, він не є остаточно оформленим. Кордони всередині країни являють собою не стільки чіткі демаркаційні лінії, скільки розмиті контактні зони. Така розмитість і недовизначеність є водночас і серйозним викликом для України як цілісної держави, і певним шансом на її «дооформлення». В цьому зв'язку збереження державності України принципово залежить від вдалого облаштування і впорядкування соціокультурного простору всупереч наявним зовнішнім впливам і загрозам. Тривале перебування більшості української території у складі Російської імперії та СРСР і намагання Російської федерації зберегти свій визначальний вплив на суспільно-політичне та економічне життя країни свідчать про необхідність винайдення і запровадження такого способу облаштування суспільного життя, що уможливив би збереження державного суверенітету і цілісності країни попри існуючу цивілізаційну строкатість і невизначеність.

У здійсненні соціокультурної консолідації країни має враховуватися та обставина, що відмінності в історичному досвіді різних регіонів України позначилися на соціокультурному та мовному укладі їх мешканців. Як засвідчили результати міжрегіонального соціологічного дослідження 2014–2015 рр. мовна і культурна диференціація, дійсно, близькі до диференціацій регіональної та політичної. В цьому зв'язку можна виокремити такі історико-культурні регіони України:

1. «Галичина і Волинь – з домінуванням української мови та українсько-європейської (на Волині меншою мірою) культурної ідентичності.

2. Центральна та Північна Україна (Київщина, Чернігівщина, Поділля, Порубіжжя, Центр і, меншою мірою, Закарпаття та Буковина) – з переважанням української мови та українсько-європейської культурної ідентичності.

3. Південна та Південно-Східна Україна – з переважанням російської мови та слов'янсько-радянської культурної ідентичності.

4. Донбас – з домінуванням російської мови та слов'янсько-радянської культурної ідентичності.

5. Столиця (місто Київ) – з переважанням російсько-української двомовності, але європейсько-української культурної ідентичності, внаслідок чого вона у культурному сенсі не належить до жодного з типів.

Дослідження виявило істотні відмінності в історичній пам'яті представників різних регіонів України. Найбільшою мірою відрізняються історичні пам'яті мешканців першого (Галичина і Волинь) та четвертого (Донбас) регіонів. Якщо історична пам'ять Галичини та Волині демонструє антиімперську та антирадянську забарвленість (найпозитивнішими подіями української історії тут вважаються створення УПА у 1942 р., проголошення незалежності 1991 р., Угода про асоціацію з ЄС 2014 р., Майдан 2013–2014 р., а найбільш негативними – укладання Переяславської угоди 1654 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., утворення УСРР у Харкові 1917 р.), то історична пам'ять Донбасу, навпаки, – забарвленість антинаціональну та російсько-радянську (позитивно оцінюють передусім такі події, як перемога СРСР у війні 1941–1945 р., перемога над Наполеоном у 1812 р., хрещення Русі в 988 р., утворення УСРР у 1917 р., проголошення Російської імперії у 1721 р., а негативно – створення Української повстанської армії в 1942 р., заснування ОУН у 1929 р., Помаранчеву революцію 2004 р., розпад СРСР, Майдан 2013–2014 рр.). В історичній пам'яті Центральної, Північно-Східної та Південно-Західної (Буковина, Закарпаття) України наявні відмінності як від галицько-волинської, так і від донбаської моделей. Вона є національною, антиімперською, проте не є антирадянською. Мешканці цих регіонів позитивно оцінюють як проголошення незалежності, Угоду про асоціацію з ЄС, Майдан 2013–2014 рр., так і перемогу СРСР у війні 1941–1945 рр., негативно оцінюючи Переяславську раду, утворення Російської імперії, заснування ОУН та утворення УПА (хоча й відносно меншістю, а не більшістю громадян). Південь і Схід (без Донбасу), в свою чергу, демонструють суперечливу радянсько-українську модель свідомості, де позитивно оцінюються ті самі події, що і в Центральній Україні (хоча менш позитивно ставляться до незалежності та позитивно оцінюють утворення УСРР у 1917 р.). Мешканці регіону солідарні з Донбасом у негативних оцінках створення ОУН та УПА, розпаду СРСР, Помаранчевої революції, Майдану 2013–2014. Втім, як зазначає О. Вишняк, «відбулася дуже суттєва зміна у ставленні громадян усіх регіонів (навіть на Донбасі) до комуністичних лідерів

та подій радянської історії (найменшою мірою на Донбасі). А тому при зваженій політиці національної пам'яті та розумній регіональній політиці можна сподіватися, що в найближче десятиліття моделі історичної свідомості українців будуть зближуватись, а не віддалятись. Але попередні дослідження за роки незалежності показали, що процес цей буде інерційним і складним. І для уникнення конфліктів потрібно проводити виважену регіональну політику»¹²¹.

Не менш проблемним є розв'язання мовної ситуації в Україні, навколо якої вже тривалий час точаться жваві дискусії. Попри те, що вживання російської мови поступово зменшується як у повсякденному житті, так і в мас-медійному просторі, вона й надалі залишається найпоширенішою у низці регіонів України. Потрібен пошук контраргументів прихильникам збереження домінування у багатьох сферах російської мови, які наголошують на тому, що вона є мовою спілкування значної кількості громадян України, помітна частина яких до того ж вважає цю мову рідною, що така мовна ситуація є давно усталеною і державна влада не повинна створювати додаткові перешкоди для спілкування людей. З іншого боку, держава має стати на бік їх опонентів, які наполягають на тому, що російська є мовою сусідньої держави, яка таким чином зберігає та посилює вплив на українське суспільно-політичне життя, що російськомовність українців є наслідок тривалої русифікаторської політики урядів Російської імперії та СРСР, тому потрібне подолання цього «імперського спадку» шляхом запровадження законодавчих і адміністративних пільг для вживання української мови в ЗМІ та в органах державної влади.

Протистояння навколо мовного питання є традиційним сюжетом українського суспільно-політичного життя, адже навколо нього різні політичні сили здійснювали мобілізацію громадян як під час різних виборчих кампаній, так і під час протестних акцій. Мовне питання стало однією зі складових (разом з політикою історичної пам'яті та питанням зовнішньополітичної орієнтації України) політики ідентичності, що замістила собою звичайне ідеологічне протиставлення політичних сил. Потрібні зусилля, щоб змінити ситуацію, коли увага громадян-виборців зосереджувалася не стільки на питаннях соціально-економічного розвитку, скільки на питаннях, пов'язаних з мовним вжитком, відмінностями в оцінці подій історичного минулого та ставленням до Російської Федерації, коли істотні соціокультурні відмінності між різними регіонами України, політика ідентичності, впроваджена провідними політичними партіями, спонукають до структурування політичного поля за регіональною ознакою: Захід і частково Центр підтримують анти-російські та проєвропейські політичні гасла, а Південь і Схід – значною мірою проросійські. Щоправда, певний час партії Півдня і Сходу проголошували проєвропейський політичний курс, що поставав свого роду «спільним знаменником» для всіх громадян України, але відмова від нього стала поштовхом для гострого політичного протистояння і політичної кризи (Євромайдан).

Окреслена політична поляризація навколо мовного питання відображає, крім того, принциповий вплив дискурсу політичних еліт та поточних політичних подій на його сприйняття і оцінку пересічними громадянами. Як свідчить порівняльний аналіз дискусій у фокус-групах, проведених у листопаді 2006 р. соціологічним центром «Громадська думка», та соціологічного опитування КМІС у лютому 2012 року, члени різних регіональних, мовних і вікових категорій мають схожі уявлення щодо ролі російської мови в українському суспільстві, оцінюючи їх водночас по-різному, виходячи з різних ідеологічних перспектив. Часто-густо в дискусіях учасники посиляються на аргументи, присутні в дискурсі відповідних політичних еліт. Щоправда, наявні й деякі відхилення від поширених політичних аргументів. Наприклад, більшість україномовних учасників дискусій у фокус-групах визнають роль російської як мови Сходу та Півдня, а в опитуванні вони також відзначають зрозумілість російської всіма громадянами України. До того ж україномовні здебільшого висловлювалися за активніше вживання української, ніж за обмеження російської. З іншого боку, багато російськомовних учасників, зокрема в Києві, не підтримують використання мовного аргументу для налагодження особливих стосунків з Росією та не бажають зрівняння російської з українською за статусом. Можливо, більшість представників (особливо молодь) обох мовних груп прагматично поєднує символічний пріоритет української мови та реальне співіснування двох мов. Деяке загострення протистояння навколо мови спостерігалось після прийняття у 2012 р. Закону «Про засади державної мовної політики» № 5029-V. «Проте, – як відзначає В. Кулик, – Євромайдан та війна з Росією неабияк зміцнили українську ідентичність російськомовних громадян, більше прихилили їх до української мови як важливого складника тієї ідентичності й водночас злегітимізували російську в очах україномовців як мову великої частини захисників європейської України»¹²². Тим самим виникли передумови для мовного консенсусу, які потребують подальшої підтримки.

Соціокультурна консолідація українського суспільства передбачає, що її форматом буде (суб)культурна варіативність. Щоправда, на сьогодні серед представників суспільних і гуманітарних наук не існує єдиної думки щодо принципів розрізнення між культурами та субкультурами. В українській соціо-гуманітарній спільноті взагалі поширена думка, що слід розрізняти «базову» або «домінантну» культурну систему та субкультури, що існують у межах першої і хоча й демонструють певну автономію, але являють собою певні підсистеми базової культурної системи. Попри те, що використання поняття «субкультура» розпочалося під час вивчення молодіжних рухів і було пов'язане з аналізом неформальних, часто-густо протестних форм, сьогодні це поняття набуло набагато ширшого вжитку і стосується різних культурних проявів.

У кожному розвиненому суспільстві існує чимало субкультур (професійних, ідеологічних, етнічних, регіональних, релігійних тощо), які перебувають у взаємодії одна з одною, формуючи таким чином доволі строкатий соціокультурний ландшафт. Субкультурна варіативність дістає вираження як в ментальних (властиві представникам субкультури специфічних уявлень про світ та про себе), так і в позаментальних характеристиках (мова, символізм, практики та форми взаємодії тощо). Виокремлення типів (суб)культур можна робити за кількома показниками. Зокрема, дослідники розрізняють усталені, сформовані за статусними ознаками (соціально-демографічними, мовними, етнічними, територіальними, соціально-професійними, освітніми тощо), та дифузні, сформовані на засадах асоціацій та організацій з певною метою, спільноти. В першому випадку субкультури зазвичай виникають завдяки тривалому співіснуванню людей у межах певної локальності, так би мовити, природним шляхом, в другому – завдяки належності індивідів до певних цільових союзів. Дифузність останніх викликана тим, що вони рекрутують представників різних соціальних верств, мають високий ступінь різноманітності та часто-густо розпорошені у просторі. Дифузні спільноти не є ізольованими одна від одної і не мають жорстких меж між собою¹²³.

Останні десятиліття відзначилися помітним зростанням субкультур, спричиненим поточними глобальними трансформаціями. З одного боку, вплив масової світової культури та засобів комунікації перетворює соціокультурне середовище, роблячи деякі його сегменти дедалі розмаїтішими, привносячи в них нові форми, а деякі, навпаки, простішими через поглинання та модифікацію наявних субкультур. З іншого боку, представники усталених локальних (суб)культур, реагуючи на потужний тиск з боку транслокальних соціокультурних форм, докладають зусиль для збереження власного спадку, що спричиняє посилення комунітаристських засад, продукує замкненість та протиставлення себе іншим культурам. Так чи інакше, сучасне суспільство являє собою багатовимірне утворення, всередині якого мають місце численні відмінності та соціокультурні уклади.

Зазначене повною мірою стосується й українського суспільства, яке переживає сьогодні період кардинальних соціокультурних трансформацій. Можна виокремити принаймні два процеси, що, впливаючи один на одного, істотно пожвавлюють динаміку змін: 1) незавершена постсоціалістична трансформація, супроводжувана руйнуванням колишньої соціальної інфраструктури, припиненням політики вирівнювання з боку держави, поглибленням соціально-економічної диференціації тощо; 2) глобалізація, яка посилює взаємозалежність різних регіонів і водночас продукує рестратифікацію світу та змінює роль національної держави в процесі соціокультурного відтворення. Внаслідок цього виникають нові соціальні страти, групи інтересів та ідентичності, що не відповідають традиційним категоріям

аналізу. До того ж накладання та взаємовплив глобальних і регіональних чинників дедалі більше ускладнюють регуляцію суспільних процесів з боку держави, що сама перебуває у стані радикального реформування.

Поточна соціокультурна диференціація відбувається разом зі соціально-економічною поляризацією – поділом на багатих і бідних. За даними соціологічних досліджень верства багатих складається зазвичай з підприємців великого бізнесу, роботодавців, топ-менеджерів, керівних працівників державного управління, великих підприємств, банків тощо. Бідні, в свою чергу, більшою мірою представлені серед пенсіонерів, селян, безробітних і малокваліфікованих робітників. Відмінності у майновому стані безпосереднім чином позначаються на доступі до культурних благ та загалом на рівні та якості життя, вони корелюють зі сприйняттям, оцінюванням та розумінням навколишнього світу, позначаючись на соціокультурних укладах цих соціальних верств. Утім, окрім майнового, в українському суспільстві дістали вираження й інші різновиди розмежувань, зокрема, політико-ідеологічні, мовні, конфесійні. Разом з цим актуалізація нових розмежувань провокує загострення старих соціокультурних розрізень, формуючи нову соціокультурну конфігурацію.

Окреслені лінії розмежувань відображають певну форму соціальних відносин та комунікативних зв'язків індивідів, коло їхнього спілкування та взаємодії: родичі, друзі, сусіди, колеги тощо. Кожному колу спілкування властиві певні цінності, норми, звичаї, форми поведінки та оцінки процесів і подій навколишнього світу, тобто його можна охарактеризувати як специфічне культурне утворення. Щоправда, належність індивіда до кількох кіл спілкування й взаємодії, притаманне розвиненому диференційованому суспільству, вказує на те, що окремі субкультури не являють собою замкненої цілісності, навпаки, коли вони перетинаються, культурні форми вступають у взаємодію, впливають одне на одного, задаючи своєрідну соціокультурну динаміку. Тому загальна культура розвиненого суспільства є складним, багатовимірним утворенням, частини якого постають як окремі культурні уклади або субкультури. Як зазначає А. Ручка, «субкультура – це радше за все мезорівневий соціологічний конструкт, який ідентифікує культурно-специфічні риси й атрибути різних соціальних угруповань у межах цілісної культури певного соціуму»¹²⁴. Субкультури опосередковують взаємини між індивідом та суспільством, закладаючи цінності й норми особистості, створюючи порівняно комфортні життєві середовища для її самореалізації.

Наявність в українському суспільстві множини субкультур засвідчує також і наявність не лише різних способів і стилів існування, спілкування, споживання тощо, а й відмінностей у баченні та оцінюванні подій і процесів у світі. Це вказує на певну проблему як у дослідженні цих субкультур, так і у створенні адекватних умов для їх безконфліктного співіснування. Ситуація

на Сході країни ще більше загострила цю проблему. Відсутність ефективної державної політики у сфері культури сьогодні вже породжує проблеми значно більші за атомарний і суперечливий культурний розвиток, адже йдеться про небезпеку поширення суспільних конфронтацій, про поглиблення протистояння, викликаного соціокультурними відмінностями, та про посилення протестної активності через брак уваги з боку держави до цих питань.

У критичні моменти суспільного життя часто-густо відбувається певне спрощення культурного життя та мобілізація навколо спільних цінностей і символів. З іншого боку, наявні соціокультурні розмежування можуть перетворюватися на розмежування політико-ідеологічного ґатунку, подовжуючи руйнівну політизацію ідентичностей. У цій перспективі загрозою розвитку українського суспільства стає притлумлення і маргіналізація існуючих субкультур, пропагування «швидких» і «простих» рішень з боку радикально налаштованих політичних сил, конструювання і переслідування ними «п'ятої колони» всередині країни з метою зміцнення власних позицій у боротьбі за владу. Держава повинна запобігти тому, щоб соціокультурне розмаїття перетворювалося на привід для реалізації політики гомогенізації соціокультурного середовища, супроводжуваної радикальними рішеннями у сфері культури, історичної спадщини, комеморативних практик тощо. Подібна спроба встановлення нової культурної гегемонії була б перешкодою для розвитку української культури, яка живиться наявним розмаїттям, сприяючи суспільній консолідації. Тому всупереч тенденції до гомогенізації соціокультурного середовища, спрощення і навіть примітивізації культурного життя успішна консолідація українського суспільства має виходити із визнання і публічної репрезентації його культурного розмаїття.

3.6. Спільні зовнішньополітичні пріоритети

Попри особливий характер своєї цільової спрямованості зовнішня політика суттєво впливає на формування громадянської свідомості та може слугувати важливим чинником політичної консолідації суспільства. Така функція зовнішньої політики України суттєво посилилася з набуттям нею статусу члена ООН (з 1945 р.) – зросло спільне розуміння громадянами ролі своєї країни як члена міжнародного співтовариства, вільного від штучно створених обмежень, накладених на міжнародну діяльність Української РСР в часи її перебування у складі Радянського Союзу.

З проголошенням незалежності в 1991 р. розпочався якісно новий етап у зовнішньополітичній діяльності України, головним змістом якого було її самовизначення як суб'єкта міжнародних відносин. У формуванні

власної зовнішньополітичної стратегії держава пройшла декілька етапів – від Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та Акту проголошення незалежності України (1991 р.) до затвердження базових принципів її зовнішньої політики, спрямованих на активну співпрацю й націлених на членство у майбутньому в ЄС і НАТО.

У ході еволюції зовнішньої політики України були апробовані різні варіанти зовнішньополітичної орієнтації, що виявили об'єктивні ускладнення, зумовлені перебуванням країни в зоні зіткнення протиріч між Заходом та Росією. Розташування України в зоні перехресних впливів та просторової конкуренції різних інтеграційних проєктів зумовлювало вразливість держави з точки зору інтересів її безпеки чим ускладнювало набуття населенням впевненості щодо гарантій незалежності та територіальної цілісності своєї країни.

Декларація про державний суверенітет України стала першою реальною спробою відмежування від політичного курсу тодішнього СРСР. Значення документа полягало насамперед у проголошенні права української нації на державну суб'єктність, у т.ч. у зовнішніх зносинах. У документі стверджувалося, що як суб'єкт міжнародного права Україна виступає «рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах»¹²⁵.

У політичних дебатах щодо цілей та орієнтирів зовнішньої політики України впродовж 1990-х рр. значна увага приділялася визначенню співвідношення між різними географічними векторами – східним, західним та, меншою мірою, південним. Можливі способи позиціонування України у просторі міжнародної безпеки передбачали приєднання до діючих колективних безпекових структур – оборонних союзів та об'єднань, дотримання позаблокового статусу (неприєднання до воєнних союзів за умов здійснення гнучкого зовнішньополітичного курсу) чи вибір на користь статусу нейтралітету.

Одна з перших спроб сформулювати прийнятну для більшості суспільства зовнішньополітичну стратегію держави на перспективу була втілена в Постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. У документі зазначалося, що «в умовах зникнення блокового протистояння в Європі пріоритетного значення набуває проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, таких як НБСЄ, РПАС, НАТО, ЗЄС», а безпосереднє та повне членство України в такій структурі «створюватиме необхідні зовнішні гарантії її національної безпеки». Виходячи з кардинальних змін, які відбулися після розпаду СРСР і які визначили сучасне

геополітичне становище держави, постановою передбачалося, що проголошений свого часу Україною намір стати в майбутньому нейтральною та позаблоковою державою «має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою її повномасштабної участі у загальноєвропейській структурі безпеки»¹²⁶.

Поряд із цим, постанова містила найбільш прийнятні для суспільства форми гармонізації різновекторних інтересів, до яких належали:

- розвиток двосторонніх міждержавних відносин;
- розширення участі в європейській регіональній співпраці;
- співпраця в рамках Співдружності незалежних держав;
- членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях.

Загалом національні інтереси України у сфері міжнародних відносин поділялися на три основні групи – стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із гарантуванням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

Специфіка так званого «багатовекторного» підходу полягала в намірі одночасного забезпечення інтересів держави як на Заході, так і на Сході, чим об'єктивно мали задовольнитися інтереси суспільних сегментів з різною геостратегічною орієнтацією.

Формування зовнішньополітичного курсу, який був би схвалений усім суспільством, утруднювалося тим, що перші роки становлення зовнішньої політики України були затьмарені низкою гострих конфліктів з Росією, інерція симпатій до якої тривала у значному суспільному сегменті. Конфлікти стосувалися Збройних сил, Чорноморського флоту та контролю над ядерною зброєю. В 1993 р. Київ опинився під подвійним політичним тиском з боку Заходу та Росії, які вимагали прискореного виведення боеголовок стратегічних ядерних озброєнь з України. Розв'язання цієї колізії було знайдено у форматі тристоронньої угоди за участю України, США та Росії від 14 січня 1994 р.¹²⁷.

У зв'язку з ядерним роззброєнням України та її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї ядерні держави погодилися підтвердити Україні гарантії безпеки, передбачені резолюцією ГА ООН 255 (1968 р.), суттєво розвинуті й посилені в тексті Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р.¹²⁸. Однак цей документ не містив механізмів застосування перелічених гарантій та конкретизації способів виконання окреслених у ньому зобов'язань, що породжувало настрої тривоги у тому сегменті українського суспільства, якому притаманна недовіра до Росії.

Як виявилось, урядові експерти США і Великої Британії взагалі не вважали його зобов'язуючою міжнародною угодою. У подальшому порушення умов меморандуму з боку Росії та млява реакція з боку інших учасників підтвердили, що добровільна згода України на знищення третього за потужністю арсеналу ядерної зброї не призвела до отримання адекватних зовнішніх гарантій її безпеки і територіальної цілісності. Українське суспільство не набуло тим самим впевненості щодо своєї безпеки.

У другій половині 1990-х рр. спостерігалися спроби дотримуватися певного балансу між основними зовнішньополітичними векторами, якими вважалися відносини з Росією та країнами СНД і відносини зі США, ЄС та комплексом західноєвропейських організацій. Врегулювання конфліктних та спірних проблем у відносинах з Росією (підписання у 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво і партнерство та угод про розподіл та умови базування Чорноморського флоту) відкрило шлях до налагодження відносин з НАТО (Хартія про особливе партнерство 1997 р.) та активізації діалогу з ЄС. Однак подальші спроби проголошення курсу на пріоритетний розвиток стосунків із Заходом, включаючи затвердження державних програм співробітництва між Україною і НАТО на період 1998–2001 рр. та 2001–2004 рр., стратегії (1998 р.) та програми інтеграції України до ЄС (2000 р.), суттєво не вплинули на ставлення до України з боку країн євроатлантичного співтовариства. Це виявилось, зокрема, в ухилянні від чіткої реакції на рішення владних органів України щодо вступу до НАТО, таких як рішення РНБОУ «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» від 23 травня 2002 р., введене в дію таємним Указом Президента України від 8 липня 2002 р. № 627/2002. В цьому документі НАТО було названо основою майбутньої загальноєвропейської системи безпеки, а вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури безпеки був визначений кінцевою метою євроінтеграційної політики України¹²⁹.

Мета підготовки та набуття членства України в НАТО згадувалася також у багатьох нормативних і директивних документах, у тому числі в Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., Указі Президента України від 15 червня 2004 р. про «Воєнну доктрину України», Указі Президента України «Про рішення РНБОУ від 25 листопада 2005 року «Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)» від 27 грудня 2005 р., Указі Президента України від 12 лютого 2007 р. «Про Стратегію національної безпеки України».

Водночас спроба вирішити питання про вступ України до НАТО на Бухарестському саміті Альянсу (02–04.04.2008 р.) виявилася невдалою

через заперечення з боку Франції та ФРН. Питання про підготовку України до членства в Альянсі було знову порушено на міністерському засіданні Північно-атлантичної ради 2–3 грудня 2008 р., однак і цього разу ініціатива США і Великої Британії не дістала підтримки з боку низки європейських країн. Країни-учасниці НАТО обмежилися визнанням можливості членства України та Грузії в НАТО у невизначеній перспективі, а представники США були змушені відмовитися від подальших спроб просування цього питання. Небажання західних країн дати чіткі гарантії щодо прийняття України до Альянсу суттєво дезорієнтувало українське суспільство, посилювало в ньому полеміку між сегментами з протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями.

Одностороннє проголошення Україною позаблокового статусу та офіційна відмова від прагнення до членства в НАТО, про що йшлося в Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» (2010 р.), не забезпечили гарантії від зовнішнього втручання та застосування сили з боку Росії. До того ж позаблоковість України не була сприйнята політичними колами США, країн НАТО і ЄС як вагомий чинник безпеки та стабільності в Європі. В оновленій редакції закону (ст. 11) головними пріоритетами зовнішньої політики України як європейської держави названо здійснення відкритої зовнішньої політики та прагнення «рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед з необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту територіальної цілісності України».

Основні зовнішньополітичні принципи включають:

- забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права;
- забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів;
- використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її сталого економічного розвитку;
- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу, історичної свідомості, національної гідності українців, а також етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України усіх національностей;
- утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави;

- сприяння міжнародному миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політичному діалозі для підвищення взаємної довіри держав, подолання традиційних і нових загроз безпеці;
- поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації;
- підтримку зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнародного права;
- запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів;
- забезпечення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном;
- створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, підтримання з ними сталих зв'язків;
- забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі;
- підтримку розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди;
- забезпечення з метою повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу інтеграції економіки України у світову економічну систему;
- розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку;
- підтримку інтеграції України у світовий інформаційний простір¹³⁰.

Названі орієнтири, з одного боку, мають позитивно сприйматися усім суспільством, але через свій надто загальний характер не дають відповіді на наявні виклики та проблеми поточного характеру. Наслідки анексії Росією Криму та її агресії в Донбасі наочно засвідчили пріоритетне значення проблем національної безпеки, вирішення яких не може обмежуватися сподіваннями на потенційну перспективу членства в НАТО і ЄС як засобів гарантування незалежності, територіальної цілісності та сталого розвитку держави.

Оцінка ситуації та поточне політичне планування потребують чіткого аналізу становища України в сучасній міжнародній системі та визначення наявних важелів та ресурсів, на які держава і суспільство можуть реально розраховувати в умовах гострої міжнародно-політичної кризи. Критична

ситуація, в якій українське суспільство опинилося в 2014 р. внаслідок зміни владного режиму та зовнішньої агресії, зумовлює пошук реальних засобів та інструментів для зміцнення гарантій його самозбереження. Проблема залучення зовнішньої допомоги для гарантування національної безпеки включає кілька аспектів, кожен з яких має власні вагу, значення та способи реалізації, у тому числі:

- забезпечення обороноздатності держави та запобігання повномасштабній війні з Росією;
- припинення військових дій у Донбасі і врегулювання конфлікту на умові відновлення контролю української влади над усією територією Донецької і Луганської областей, включаючи кордон між Україною та РФ;
- продовження зусиль з повернення під юрисдикцію України Криму і Севастополя;
- здобуття надійних міжнародних гарантій незалежності і територіальної цілісності держави.

Безумовно, такі заходи мають бути основою суспільного консенсусу щодо ситуації на Сході країни. Однак вони не можуть реалізуватися автоматично. Загальну основу для успішної реалізації всіх перелічених цілей становлять внутрішнє реформування країни, стабілізація економіки і забезпечення стимулів для її прискореного відновлення та розвитку.

В ієрархії конкретних цілей і напрямків найбільш терміновим і пріоритетним є припинення військових дій і врегулювання конфлікту в Донбасі. Серед населення України є повна згода з цим. Однак позиція російського керівництва свідчить про наміри зберегти свою військово-політичну присутність на контрольованій заколотниками частині території Донецької і Луганської областей як важіль постійного тиску на Київ з метою запобігання зближенню України із Заходом і дестабілізації обстановки в країні в цілому. Тим не менше, з погляду інтересів української сторони, будь-які дії, що припускають деескалацію конфлікту, необхідні й доцільні, включаючи припинення його військової фази на умовах стабільного перемир'я, роз'єднання сторін і твердого дотримання домовленостей про припинення вогню. У цьому сенсі присутність міжнародних спостерігачів, а можливо і миротворчих сил, здатних гарантувати невідновлення військових дій, може відповідати прагненням до миру, притаманним усьому українському суспільству.

Завдання забезпечення обороноздатності держави та запобігання повномасштабній війні з Росією взаємозумовлені і взаємопов'язані. Зміцнення оборонного потенціалу України має слугувати стримуючим фактором, що гарантує неприйнятний рівень втрат для російських військ у випадку, якщо протилежна сторона прийме рішення про масштабну наступальну операцію.

В умовах конфлікту на Донбасі посилення оборонних можливостей України забезпечує стримування нових наступальних операцій з прямим залученням російських військ на зразок тих, які мали місце в районах Іловайська, Новоазовська (серпень 2014 р.) та Дебальцевого (лютий 2015 р.). Найбільш проблемними цілями за реальністю їх досягнення залишаються повернення під юрисдикцію України Криму і Севастополя, а також забезпечення міжнародних гарантій незалежності і територіальної цілісності.

Аналіз міжнародно-політичних аспектів сучасного становища України дозволяє окреслити низку об'єктивних і суб'єктивних обставин, які безпосередньо впливають на формування суспільної згоди щодо зовнішньо-політичних і безпекових пріоритетів України:

Провідні партнери України відкидають можливість застосування сили на підтримку України, оскільки це виводить зазначену проблему на рівень конфлікту з Росією як ядерною державою, в той час як обсяг секторальних економічних санкцій, запроваджених США, країнами G7 та ЄС після анексії Криму, може зберігатися як завгодно довго, оскільки він істотно не впливає на загальні перспективи відносин та економічні зв'язки між Заходом і Росією.

У міжнародно-політичному контексті проблема Криму і окупованої частин Донбасу створює стійку перешкоду вступу України до НАТО, оскільки членство України в Альянсі тягне за собою виконання зобов'язань щодо захисту території країни-члена, тобто ставить для НАТО проблему прямого конфлікту з Росією. З другого боку, невиконання зобов'язань щодо захисту безпеки та територіальної цілісності країни-члена Альянсу означатиме девальвацію статті 5 Вашингтонського договору, що рівнозначно визнанню недієздатності НАТО і, відповідно, дискредитації самої ідеї євроатлантичної колективної оборони. Неготовність країн ЄС та НАТО надавати Україні пряму військову допомогу, постачати новітні озброєння та військову техніку заважають формуванню в українському суспільстві прозахідного консенсусу.

Порушення суверенітету і територіальної цілісності перешкоджає зміцненню серед українського населення надії на перетворення Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї на ефективний механізм гарантування державного суверенітету і територіальної цілісності, як це запропоновано в Указі Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»» від 26 травня 2015 р.¹³¹.

Скептичне ставлення до Будапештського меморандуму посилюється вже тим, що умови цього документа були однозначно порушені, оскільки його прямі учасники – США, Велика Британія, з одного боку, та Росія – з

другого, зайняли протилежні позиції. Обмежені обсяги допомоги Україні з боку США та Великої Британії проти російської агресії пояснюються очевидним небажанням їхніх урядів виступати фактично стороною військового конфлікту з РФ. Санкціонування будь-якого рішення про застосування сили проти РФ, спираючись на резолюцію Ради Безпеки ООН, неможливе через наявність у Росії права вето. До того ж, треба мати на увазі, що головна функція ООН полягає в запобіганні міжнародно-правовій легалізації рішень про застосування сили однією або кількома постійними членами проти інших. Мається на увазі запобігання прямого конфлікту між великими державами. Оскільки інші суб'єкти міжнародних відносин пов'язані з постійними членами РБ ООН тими чи іншими союзницькими або партнерськими відносинами, Рада Безпеки зберігає роль механізму, що запобігає санкціонуванню дій, здатних призвести до нової світової війни.

З урахуванням вказаних обставин для українського суспільства актуальним є питання, наскільки взагалі можливе в теперішніх умовах, надання міжнародних гарантій безпеки Україні і який статус країни може бути гарантований зовнішніми гравцями. У короткостроковій перспективі повернення до початкових умов, що існували до лютого 2014 р., видається нереалістичним. Що стосується конфлікту на Донбасі, тут кризова ситуація потенційно могла б бути врегульована в результаті повного виконання Мінських угод, і, в першу чергу – внаслідок припинення російської військової присутності, роззброєння та розпуску незаконних військових формувань і відновлення контролю Києва над усією ділянкою російсько-українського кордону. При цьому слід враховувати, що як самий ступінь виконання Мінських угод, так і можливий сценарій врегулювання безпосередньо залежать від позиції Москви.

Багатосторонні міжнародні зобов'язання, включаючи запровадження і скасування санкцій, і, тим більше, – надання багатосторонніх гарантій, можуть стосуватися лише конкретних аспектів проблеми врегулювання конфлікту на Донбасі чи розміщення в зоні конфлікту міжнародного миротворчого контингенту.

Росія присутня в усіх міжнародних структурах, повноважних ухвалювати рішення про проведення миротворчої операції або розміщення відповідної місії (РБ ООН, Постійна рада ОБСЄ). Ця обставина перешкоджає затвердженню цими органами рішень, спрямованих безпосередньо проти дій сепаратистів або на витіснення російських і контрольованих російськими військовими збройних військових формувань із зони конфлікту, якщо, звичайно, через довготривалі економічні обмеження або внутрішні ускладнення російське керівництво не ухвалить рішення про деескалацію та доцільність політичного врегулювання конфлікту. Надії

українців на спеціальну моніторингову місію ОБСЄ в зоні ОРДЛО мало обґрунтовані, оскільки ця ідея відбиває граничний рівень згоди РФ на міжнародну присутність у районі конфлікту. В свою чергу, режим діалогу в «нормандському форматі» дозволяє Москві розраховувати на інтернаціоналізацію підсумкових рішень, які стосуються врегулювання конфлікту в Донбасі. Попри запровадження санкцій з боку США і ЄС Москва прагне контролювати зовнішню політику України і нав'язувати Києву свої геополітичні сценарії.

Навіть якщо в ході міжнародних переговорів справа дійде до визначення якоїсь підсумкової схеми врегулювання, запровадження міжнародних гарантій її дотримання видається надто сумнівним. Довіра українського суспільства до можливих російських зобов'язань дотримуватися якихось угод чи домовленостей підірвана порушенням усього пакета багатосторонніх і двосторонніх зобов'язань – від Заключного акта НБСЄ 1975 року до численних українсько-російських договорів та угод. У такій ситуації будь-які гарантії безпеки України можуть сприйматися, по-перше, як односторонні, а по-друге, як такі, що мають умовний та переважно непрямий характер. При цьому може зростати невдоволення в українському суспільстві вимогами західних партнерів щодо дотримання українським урядом низки умов та виконання їх рекомендацій, які можуть зумовлюватися посиленнями на виникнення певних надзвичайних обставин. До того ж, рамки та обсяги реагування й надання допомоги з боку кожного з зовнішніх партнерів України визначатимуться в односторонньому порядку, чим утруднюватиметься сприйняття Заходу як політично солідарного простору.

До 2017 р. уряди США і провідних країн Європи дотримувалися координації політики щодо України та Росії в структурах G7 і НАТО, а також в рамках механізму консультацій на вищому та міністерському рівнях між США і найбільш впливовими країнами ЄС, включаючи Велику Британію, Німеччину, Францію та Італію. Однак прихід до влади в США адміністрації Д. Трампа спричинив посилення розбіжностей та суперечностей. Така тенденція зумовлює принципове значення для України збереження єдності євроатлантичного співтовариства в питаннях європейської безпеки та загострює небезпеку розхитування узгодженого режиму щодо Росії.

Узагальнення досвіду зовнішньої політики України впродовж останніх років потребує корекції та оновлення концепції короткострокових зовнішньополітичних пріоритетів, які мають сприяти адекватному усвідомленню суспільством стану і перспектив розвитку країни. Актуальна версія пріоритетів зовнішньої політики має містити відповіді щодо специфіки міжнародного становища, тенденцій політичного розвитку та стану безпеки країни. Серед загальних пріоритетів зовнішньої політики України

принципове значення належить чинникам сприяння внутрішньому розвитку країни, які мають бути чітко визначені та публічно артикульовані.

Консолідації українського суспільства можуть сприяти адекватні презентація і роз'яснення позиції влади щодо низки пріоритетних питань, пов'язаних з міжнародним становищем та реалізацією зовнішньополітичного курсу держави. Серед них:

- зміст конкретного плану врегулювання конфлікту на Донбасі та перелік форм реагування у разі його загострення, та й взагалі бачення нинішнім владним режимом майбутнього цього регіону. Такий план має бути запропонований суспільству для розуміння позиції виконавчої влади та парламентської більшості;

- окреслення специфіки і завдань розвитку держави в умовах гострого і багатоаспектного конфлікту в відносинах з Росією, який, вірогідно, може залишатися в активному стані впродовж тривалого періоду;

- головні завдання, проблеми й труднощі у відносинах України з ЄС і НАТО, а також можливі способи виведення цих відносин на новий рівень;

- активізація економіки країни насамперед у напрямі посилення її експортного потенціалу;

- сприяння поліпшенню інвестиційного клімату з метою структурної перебудови економіки, технологічного оновлення виробництва та розвитку нових галузей економіки.

Специфіка міжнародного становища України об'єктивно зумовлює важливу потребу у визначенні такого стратегічного партнерства з важливими іноземними країнами, щодо якого була б згода більшої частини суспільства. У визначенні стратегічних партнерів не зайвим буде осмислення попереднього досвіду таких відносин й аналізу їх підсумків:

- 1). Держави, що входять до системи євроатлантичних союзів та угод. В цій групі окрему роль відіграють США як центросилова держава, а також Польща і Литва як учасники ряду міжнародних регіональних ініціатив за участю України.

- 2) Пострадянські держави, що входять до організації ГУАМ, особливо Грузія та Молдова.

- 3). Країни Азії, Близького Сходу та Латинської Америки. Найпомітніше місце тут посідає Китай.

- 4). До початку російсько-українського конфлікту 2014 р. стратегічним партнером України формально вважалася і Росія, у відносинах з якою політичні кола України акцентували увагу на забезпеченні насамперед принципово важливих економічних інтересів.

У різний час статусна дефініція стратегічного партнерства застосовувалась і до відносин України з Болгарією, Бразилією, Узбекистаном,

Казахстаном, однак поступово відносини з цими країнами втратили пріоритетність.

Консолідація громадян з питань вибору вектора стратегічного партнерства може спиратися на вітчизняний та зарубіжний практичний досвід міждержавних відносин постбіполярної доби, який пропонує такі його принципи:

1. Взаємна зацікавленість у різнобічній співпраці.
2. Вихід інтересів співпраці стратегічних партнерів за коло суто військово-політичних проблем.
3. Динамічність партнерських стосунків.
4. Надання партнерським відносинам збалансованої форми.
5. Постійна диверсифікація інструментів стратегічного партнерства.
6. Стабілізація стратегічного партнерства з його наближенням.

Стратегічне партнерство України з іншими державами передбачається як послідовна система взаємодії держав у напрямі реалізації спільних стратегічних завдань, інтересів та цілей, яка «не передбачає жорсткої системи зобов'язань політичного, економічного, гуманітарного або безпекового характеру»¹³².

Стратегічне партнерство виконуватиме об'єднуючу роль за умови уникнення його спрощеного тлумачення як союзницьких відносин. У контексті реалізації завдань зовнішньої політики воно відіграватиме роль практичних інструментів при виконанні певних завдань та досягненні відповідних цілей.

Зокрема, в контексті використання партнерських зв'язків України з іноземними країнами доцільно враховувати такі обставини:

Критерій кількості проголошених стратегічних партнерств України з іншими країнами не має підпорядковуватися суто ідеологічним обмеженням на кшталт європейської цивілізаційної орієнтації держави. Відносини стратегічного партнерства виступають як інструменти досягнення певних цілей і мають оцінюватися насамперед з точки зору їх ефективності, навіть якщо їх значення має переважно символічний характер.

Відносини стратегічного партнерства, які не тотожні міжнародним угодам союзницького характеру, можуть набувати більш активного характеру або навіть піддаватися частковому заморожуванню.

Створення двосторонніх координаційних структур та консультативних механізмів високого рівня сприятиме регулярному проведенню зустрічей, узгодженню суперечливих проблем та наповненню партнерства реальним змістом.

Партнерські відносини мають використовуватися Україною як механізм посилення свого авторитету та гарантування сприятливої позиції контрапартнера в чутливих питаннях.

Загалом формальними ознаками стратегічного партнерства можна вважати: функціонально визначене коло питань двосторонніх стосунків і проблем міжнародних відносин, які становлять предмет партнерства.

В ієрархії цілей у відносинах України з провідними міжнародними акторами та багатосторонніми інституціями провідне значення має приділятися відносинам зі США та НАТО. Такий підхід віддзеркалюватиме прагнення України до поступового трансформування відносин стратегічного чи особливого партнерства у більш стабільні й зобов'язуючі форми, які передбачають встановлення й взаємне визнання союзницьких зобов'язань. Адже лише прямі союзницькі стосунки можуть бути в очах суспільства гарантією надання прямої допомоги та захисту території від агресії з боку вороже налаштованих сусідніх держав.

З огляду на головні орієнтири зовнішньої політики держави, для України принципову важливість має розвиток відносин зі США та країнами-членами європейського інтеграційного простору. Їхня підтримка має принципове значення для зміцнення суверенітету держави та, зрештою, повернення українського контролю над міжнародно-визнаними кордонами.

Ефективна зовнішня політика може й має виступати чинником консолідації українського суспільства довкола низки пріоритетних завдань, пов'язаних не тільки з традиційним зближенням України з європейськими і євроатлантичними структурами, але й напрацюванням нових механізмів конструктивної співпраці. Запорукою цьому має слугувати адекватне розуміння цілей та принципів зовнішньої політики держави, які подекуди тлумачаться у викривленому чи спекулятивному дусі. Поряд із цілеспрямованим дезінформаційним потоком, що йде від російських фахівців психологічної війни, трапляється некоректне висвітлення зовнішньополітичних подій у вітчизняних ЗМІ, що може пояснюватися банальним браком достовірної інформації.

Формування політично виваженого суспільного бачення цілей та пріоритетів державної політики в сфері міжнародних відносин включає декілька тематичних блоків. До першого тематичного блоку слід віднести загальні питання, пов'язані з усуненням перешкод у співпраці з головними партнерами України в межах умовної євроатлантичної спільноти. Вони включають:

- Критичну переоцінку та прагматичну корекцію тенденцій внутрішнього розвитку держави з метою дотримання головних політичних, ціннісних і цивілізаційних орієнтирів у процесі формування та реалізації державної політики.

- Усунення наявних перешкод для розвитку продуктивних сил та людського капіталу з урахуванням вимог «особливого періоду», включно із реальним викоріненням корупції в діяльності державних установ.

- Аргументоване визначення не тільки пріоритетних цілей державної політики, а й механізмів реалізації конкретних завдань на короткострокову й середньострокову перспективу.

- Стимулювання внутрішніх та зовнішніх інвестицій для створення сприятливих можливостей для підприємницької, насамперед виробничої діяльності.

- Припинення незаконного втручання в діяльність бізнесу, рейдерських атак і тиску з боку силових структур на компанії, створені іноземними інвесторами.

- Поглиблення інституційної співпраці з ЄС з метою засвоєння досвіду та передових практик у сфері економіки, права і соціального менеджменту.

- Вдосконалення формату та перегляд змістовних аспектів діалогу з західними партнерами з артикуляцією пріоритетних потреб розвитку України на сучасному етапі. Така корекція має стосуватися насамперед співпраці з НАТО і ЄС з урахуванням досвіду останніх трьох років. При цьому слід враховувати, що повне набуття чинності Угоди про асоціацію між ЄС та Україною вимагатиме від української сторони чіткого виконання зобов'язань, таких як законодавче й практичне впровадження європейських директив і регламентів. Водночас офіційний Київ, навіть з огляду на численні внутрішні проблеми та негаразди, має займати тверду позицію з питань, пов'язаних з дотриманням принципових національних інтересів.

- Використання міжнародних зв'язків, насамперед з країнами-членами ЄС для вивчення досвіду в сфері забезпечення прав людини, захисту громадянських прав і політичних свобод.

Другий блок стосується поліпшення взаєморозуміння у відносинах з провідними стратегічними партнерами, ситуативними союзниками та сусідніми країнами, а також поліпшення громадсько-політичного сприйняття таких відносин. У цьому контексті видаються важливими такі напрями:

- акцентування уваги на посиленні практичної спрямованості європейської ініціативи «Східне партнерство» та солідарної безпеки країн Балтійсько-Чорноморського регіону;

- поліпшення аргументації української сторони у відносинах та переговорах з Польщею, вдосконалення та застосування компромісних підходів з проблематики історичної спадщини та міжнаціонального примирення;

- продовження пошуку компромісних рішень щодо питань освіти у відносинах з Угорщиною та Румунією;

- утвердження в українському суспільстві спільної оцінки позицій українського уряду та української дипломатії з критичних питань на кшталт російської анексії Криму та агресії у східних районах України;

- більш широке інформування суспільства щодо відносини України з низкою традиційних партнерів та сусідів, зокрема з Туреччиною,

Угорщиною, Білоруссю, Молдовою, Грузією, Азербайджаном, Казахстаном та ін.;

- активізація української дипломатії у відносинах з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, використання потенціалу розвитку взаємовигідної співпраці з низкою економічно важливих держав, таких як Південна Корея, Японія, Індія, Індонезія, Мексика, Саудівська Аравія;

- організація цілеспрямованого суспільного обговорення зовнішньополітичних перспектив України, відносин з провідними партнерами (США, ЄС, НАТО), а також проблемних питань розробки й реалізації зовнішньополітичного курсу. З урахуванням достатньо високого освітнього рівня населення та політичного досвіду суспільства такий підхід має містити глибoku й змістовну аргументацію, уникаючи спрощених агітаційних кліше;

- сприяння українським організаціям, які мають потенціал у просуванні публічної дипломатії.

Третій блок містить питання переважно зовнішньоекономічного спрямування. Серед них:

- більш активний та прагматичний захист інтересів національної економіки в відносинах з провідними торговельними партнерами;

- визначення прийнятних форм підтримки експортної діяльності українських промислових, торговельних і транспортних підприємств;

- надання вітчизняному експорту юридичного захисту від антидемпінгових розслідувань та від нетарифних обмежень на товари українського виробництва;

- ширше роз'яснення суспільству та бізнесу вигод і переваг, пов'язаних з укладенням зон вільної торгівлі з низкою іноземних країн та міждержавних об'єднань;

- популяризація перспектив розвитку економічних відносин з країнами, які мають позитивну динаміку економічного зростання;

- роз'яснення важливої ролі експортної діяльності у становленні України як сучасної технологічно розвиненої держави;

- відновлення транзитного потенціалу України шляхом удосконалення існуючих маршрутів та долучення до нових проектів, таких як польсько-хорватська ініціатива «Тримор'я» та китайський проект «Один пояс – один шлях», ініційований для поєднання ринків Східної Азії та Європи.

У складних умовах, позначених системним конфліктом у відносинах з Росією, ефективна дипломатія може слугувати дієвим засобом посилення національної безпеки. Окрім суто мобілізуючої ролі, головний позитивний чинник впливу зовнішньої політики на розвиток суспільної свідомості та формування нової політичної ідентичності народу України полягає в сприянні

розвитку держави на засадах демократії, дотримання свобод людини та технологічного оновлення економіки.

За умов конструктивної державної політики в царині сприяння розвитку економіки та гармонізації владно-суспільних відносин належне використання дипломатичних механізмів виконуватиме роль важливого чинника, який забезпечуватиме Україні гідне місце у світовому співтоваристві. Однак для досягнення цієї мети ефективність національної дипломатії та позитивний вплив зовнішньополітичних чинників на розвиток економіки та суспільства мають спиратися на низку базових внутрішніх факторів, які визначають інституційну спроможність держави, її економічний потенціал та політичну стабільність у поєднанні з інноваційними імпульсами суспільного розвитку.

Спільна реалізація українським суспільством своїх інтересів у сучасному глобальному світі має здійснюватися виключно із дотриманням основоположних принципів і норм міжнародного права, зокрема, заборони застосування сили або погрози силою у міжнародних відносинах, суверенної рівності держав, добросовісного виконання міжнародно-правових зобов'язань, мирного розв'язання міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи держав, рівноправності та самовизначення народів, обов'язку співробітництва держав відповідно до Статуту ООН, територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів та поваги до прав людини.

Єдиною універсальною міжнародною організацією, головною метою діяльності якої є підтримання міжнародного миру та безпеки, була, є і в найближчому майбутньому залишатиметься ООН, Статут якої виступає і виступатиме основним джерелом міжнародного права, своєрідною «конституцією» міжнародного співтовариства. В той же час, визнання за Статутом ООН такої ролі не заперечує участі нашої країни у солідарних діях разом з іншими країнами з його вдосконалення.

Потребує суттєвих змін, зокрема, положення Статуту про Раду Безпеки ООН – про так зване «право вето» постійних членів Ради, про її кількісний склад. В українському суспільстві має утверджуватися розуміння того, що повне скасування «права вето», так само як і збільшення кількості членів Ради у середньостроковій перспективі, є малореальним через позицію постійних членів Ради, які, зі зрозумілих причин, незацікавлені у цьому. В той же час, Україна може посприяти реалізації ініціативи Франції щодо добровільної відмови постійних членів Ради Безпеки від використання «права вето» у випадках вчинення масових злочинів – геноциду, злочинів проти людяності, масових воєнних злочинів. Під час головування України в Раді Безпеки ООН 21 лютого 2017 р. були проведені відкриті дебати з проблематики конфліктів у Європі. Україні варто і далі просувати виголошення під час дебатів її міністром закордонних справ П. Клімкіним позицію про

необхідність продовження заходів з реформування Ради Безпеки ООН у контексті запобігання зловживанням «правом вето», про неприпустимість випадків, коли пункт 3 статті 27 Статуту ООН щодо зобов'язання сторони конфлікту утриматися під час голосування відкрито ігнорується.

Важливе значення для імплементації європейських цінностей, норм і стандартів у політичній, правовій, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності українського суспільства має Угода про асоціацію Україна–ЄС, яка набула чинності у повному обсязі 1 вересня 2017 року. Населення нашої країни має усвідомити ті беззаперечні переваги, що їх надає участь у «системі Співтовариства», залучення до реалізації цілей ЄС, зокрема, через участь у спільних європейських політиках.

Угода значно зміцнює єдність українського суспільства, насамперед тим, що визнає європейську ідентичність та вибір України, спільність історії європейських країн, дедалі ближчі відносини між сторонами, а також їхнє бажання посилити й розширити ці відносини, що засновані на спільних цінностях, зокрема на повазі до демократичних принципів, верховенства права, належного врядування, прав людини і основоположних свобод, повазі до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки. Ці цінності проголошуються основними елементами і принципами Угоди. Українське суспільство, зі свого боку, має об'єднатися для здійснення політичних, соціально-економічних, правових та інституційних реформ, широкомасштабної адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС та економічної інтеграції – до внутрішнього ринку цього об'єднання. Це, зокрема, передбачає боротьбу з корупцією, захист прав національних меншин і повагу до різноманітності, утвердження проголошених основних принципів Угоди у рамках співробітництва у сферах управління, правоохоронних і судових органів, зокрема через зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості.

Імплементація європейських стандартів має відбуватися, зокрема, через імплементацію до 2025 р. близько 350 європейських актів, через моніторинг, консультування, навчання, інформаційний обмін тощо у сферах, визначених Угодою.

Українському суспільству треба об'єднати зусилля у виконанні тієї частини Угоди, яка передбачає співробітництво у сфері науки і технологій, тобто у сфері, яка має особливе значення для забезпечення сталого економічного розвитку, підвищення конкурентоспроможності його учасників, дотримання глобальної відповідальності та зобов'язань у сферах охорони здоров'я, захисту навколишнього середовища, зокрема, зміни клімату та інших глобальних викликів, залучення України до Європейського

дослідницького простору, формування у ній суспільства знань. Відповідно, передбачається підтримка реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та дослідницьких установ України. Формами здійснення співробітництва є обмін інформацією, участь у рамковій програмі ЄС «Горизонт 2020», наукові обміни та спільні проекти.

Консолідації українського суспільства має сприяти співробітництво з ЄС у розвитку інформаційної сфери, що передбачає забезпечення загально-доступності інформаційно-комунікаційних технологій, розвитку локальних ресурсів Інтернет і впровадження он-лайн послуг, зокрема, електронного бізнесу, електронного уряду, електронної охорони здоров'я і електронного навчання. Передбачене Угодою співробітництво в галузі освіти, навчання та молодіжної політики має сприяти поліпшенню взаєморозуміння, активізації міжкультурного діалогу та поглиблення знань щодо відповідних культур. Воно охоплює сприяння реформуванню та модернізації системи вищої та професійної освіти, поглиблення співробітництва між навчальними закладами, спрощення доступу до освіти. Співробітництво у галузі культури спрямоване на поліпшення взаєморозуміння та розширення культурних обмінів, а також мобільності об'єктів мистецтва та митців. Співробітництво з питань громадянського суспільства спрямоване на його становлення, воно має стати потужним чинником об'єднання населення України у визначенні та реалізації спільних цілей.

Заходи щодо імплементації Угоди ухвалені Кабінетом Міністрів України для кожного міністерства і відомства, кожний з таких планів містить перелік актів законодавства ЄС, до якого має бути адаптоване українське нормативно-правове регулювання. Розробленим планом імплементації кожного з передбачених Угодою про асоціацію європейських актів має застерігатися виникнення конфліктів у гендерній та соціальній сферах, у забезпеченні расової чи етнічної рівності працівників тощо. Починаючи з 2014 р. Кабінет Міністрів готує щорічні звіти щодо виконання Україною Угоди про асоціацію. В грудні 2016 р. була оприлюднена також доповідь Єврокомісії «Виконання асоціації ЄС–Україна», в якій загалом позитивно оцінено відповідні кроки України у 2015 – 2016 рр.

Попри очевидні досягнення у сфері імплементації цінностей, норм і стандартів ЄС, що відзначається, зокрема, партнерами України, доводиться визнати й суттєві недоліки. Насамперед, у багатьох сферах можна помітити поки що переважно формалізм у реалізації Угоди про асоціацію. Адже її норми та їх імплементація конкретизовані головним чином у сфері торгівельно-економічного співробітництва, на досягнення таких результатів спрямовуються і заходи Кабінету Міністрів та Верховної Ради. Безперечно, ця сфера суттєво впливає на політичне, правове, соціальне, гуманітарне

життя українського суспільства, але не охоплює усі заявлені в Угоді основні принципи і пріоритети.

Присутні також недоліки в інституційному забезпеченні імплементації Угоди. В Україні відсутній єдиний центр експертизи відповідності законодавства України законодавству ЄС. Така експертиза здійснюється Урядовим офісом з питань європейської та євроатлантичної інтеграції у структурі Кабінету Міністрів, усіма міністерствами, комітетом Верховної Ради України з питань європейської інтеграції. Досі у процесі розгляду перебуває проект системи моніторингу виконання Угоди про асоціацію. Голова Представництва ЄС в Україні Х. Мінгареллі вже вказував на відставання України у процесі адаптації законодавства через недоліки юридичних і законодавчих процедур.

Найближчі перспективи імплементації Угоди пов'язані з можливими інституційними змінами у системі виконавчої влади, впровадженням системи моніторингу імплементації, резолюціями засідань двосторонніх органів ЄС та України за результатами оцінки імплементації у доповіді Європейської Комісії за 2017 р. Відзначимо також, що триває ініційований у 2017 р. МЗС України діалог з державами-членами ЄС щодо нового, «посиленого» формату асоціації з ЄС України, Грузії та Молдови. Як відзначив Президент України П. Порошенко у посланні до Верховної Ради України (2017 р.), наше бачення стратегічного довгострокового співробітництва з ЄС передбачає «асоціацію з шенгенською зоною, приєднання до Митного союзу ЄС, приєднання до Енергетичного союзу ЄС, вступ у дію спільного авіаційного простору та єдиного цифрового ринку».

Важливим чинником об'єднання українського суспільства навколо європейських цінностей, норм, стандартів є рішення Європейського Союзу про надання громадянам України безвізового режиму для короткострокових поїздок, яке набуло чинності 11 червня 2017 р. Як відзначають офіційні представники ЄС, «безвіз» є важливим чинником взаємного пізнання, порозуміння, зближення між народами Союзу і України. Очікуване збільшення туристичних поїздок, встановлення нових комерційних, професійних, особистих контактів сприятиме утвердженню європейської ідентичності українського суспільства.

Потужним чинником імплементації європейських цінностей, норм і стандартів є членство України у Раді Європи. Вже майже двадцять років політична, правова, соціальна, гуманітарна та інші сфери життєдіяльності українського суспільства реформуються у процесі реалізації масиву конвенцій Ради Європи, насамперед Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод, а також виконання і впровадження прецедентних норм Європейського суду з прав людини. Така імплементація моніториться і контролюється низкою керівних і дорадчих органів Комітету Міністрів РЄ.

Окрім того, пріоритетні напрями імплементації норм Ради Європи визначаються кількарічними планами дій, виконання яких потребує мобілізації зусиль громадян та влади країни. План дій Ради Європи для України на 2015 – 2017 рр. є найбільшим в історії Ради Європи пакетом експертної і технічної допомоги державі-не члену. Він передбачає такі пріоритетні сфери співробітництва, як конституційна реформа та функціонування демократичних інституцій (питання виборів, судової системи, децентралізації, місцевого самоврядування, внутрішніх парламентських процедур, імплементація Закону про відновлення довіри до судової влади в Україні й Закону про адвокатуру та адвокатську діяльність, підтримка альтернативних методів вирішення спорів, реалізація Кримінально-процесуального кодексу, виховання у дусі прав людини і демократії, сприяння міжкультурному діалогу); протидія корупції, відмиванню коштів, кіберзлочинності; захист прав людини (запобігання тортурам та жорстокому поводженню з ув'язненими, поліпшення умов утримання у в'язницях, боротьба проти торгівлі людьми, зміцнення права на свободу зібрань, сприяння свободі ЗМІ, запобігання і боротьба з побутовим насильством і дискримінацією, захист меншин, захист прав дітей, сприяння розв'язанню проблем вимушених переселенців, посилення громадянського суспільства).

З метою реалізації цих пріоритетних завдань Рада Європи здійснює в Україні такі проекти: децентралізація та територіальна консолідація, подальша підтримка реформи кримінальної юстиції, зміцнення свободи медіа та створення системи суспільного мовлення, консолідація розробки реформ у сфері юстиції, підтримка впровадження судової реформи, посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб, реформа виборчої практики, сприяння розвитку місцевої демократії, сприяння реформуванню виборчого законодавства та проведенню конституційної реформи, боротьба з насильством щодо жінок та дітей.

Крім того, у партнерстві з ЄС Рада Європи здійснює в Україні програми сприяння вивченню прав людини та демократичного громадянства, подальшої підтримки пенітенціарної реформи, свободи медіа, посилення реалізації європейських стандартів прав людини, боротьби з корупцією. Формами здійснення проектів є створення спеціалізованих громадських форумів та підтримка профільних громадських організацій, розробка рекомендацій та проектів нормативно-правових актів, здійснення консультування, експертних обговорень, організація тренінгів, поширення інформації. Для сприяння у реалізації Плану дій у Раді Європи в 2016 р. було створено нову посаду Спеціального представника Генерального секретаря для України.

Серед успіхів у співробітництві України у межах Ради Європи слід відзначити підготовку до ратифікації у Верховній Раді Конвенції РЄ про

запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) 2011 р. Також навесні 2017 р. було представлено розроблену в рамках проекту Ради Європи Методологію моніторингу дотримання прав внутрішньо переміщених осіб в Україні.

У 2017 р. Рада Європи загалом схвально оцінювала процес імплементації європейських цінностей, норм і стандартів в Україні. Зокрема, у січні було прийнято схвальну резолюцію Парламентської асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інститутів в Україні», в якій констатовано прогрес у проведенні демократичних реформ. Це, зокрема, прийняття конституційних поправок у частині судової влади та судової системи, що усувають значні перешкоди на шляху реформування судового апарату; ухвалення нового закону про Верховний Суд; скасування загальної наглядової функції прокуратури; впровадження електронної системи декларування доходів держслужбовців. Від усього цього залежить рівень суспільної довіри до держави.

Парламентська асамблея також дала високу оцінку тісній співпраці України з Радою Європи, зокрема, з Венеціанською комісією та Конгресом місцевих і регіональних влад з питання підготовки процесу децентралізації на основі Європейської хартії місцевого самоврядування та інших відповідних стандартів Ради Європи. Водночас ПАРЕ підкреслює необхідність продовження та посилення боротьби з корупцією, реформування виборчої системи. Були висловлені застереження щодо забезпечення прав опозиції та мовних меншин. Інша резолюція ПАРЕ щодо безпеки журналістів і свободи ЗМІ в Європі не містить зауважень щодо України, окрім заклику ефективно розслідувати вбивство П. Шеремета.

Водночас Генеральний секретар Т. Ягланд у заяві від 17 травня 2017 р. висловив занепокоєння щодо непропорційних дій українських органів влади із блокування кількох великих російських інтернет-сервісів і соціальних мереж на території України. Комісар Ради Європи з прав людини Н. Мужнієкс у звіті «Суспільне мовлення в Європі під загрозою» від 2 травня 2017 р. вказав на наявність і в Україні політичного тиску на суспільне телемовлення. Йдеться про дії, які можуть викликати протести у суспільстві.

Співробітництво України у рамках Ради Європи у площині імплементації європейських цінностей, норм і стандартів слід визнати успішним, уже протягом кількох років спостерігається тенденція до його розширення, посилення розуміння і підтримки з боку цієї організації. Водночас існують ризики згортання позитивного тренду у випадку гальмування реформ, недостатньої прозорості та інклюзивності процесу їх розробки, а також ігнорування необхідності інформаційної протидії деструктивній позиції щодо України деяких представників центрально-східноєвропейських держав у ПАРЕ.

Ще однією міжнародною організацією, що сприяє об'єднанню громадян України на ґрунті європейських цінностей, норм та стандартів, є ОБСЄ. Офіс координатора проектів ОБСЄ в Україні реалізує проекти, які стосуються конституційної, правової та судової реформ (підтримка впровадження інституту конституційної скарги, відбору і навчання офіцерів поліції); освіти в сфері прав людини та юридичної освіти (розробка стандартів і уніфікованих іспитів, юридичних клінік); психологічної та соціальної реабілітації осіб, які постраждали від кризи; боротьби з торгівлею людьми (запобігання злочинам, посилення переслідування злочинців, допомога постраждалим); захисту довкілля (адаптація басейну річки Дністер до кліматичних змін, зменшення екологічних ризиків для прикордонних співробітників, які працюють у Чорнобильській зоні); свободи ЗМІ (підтримка роздержавлення ЗМІ, розвиток стандартів журналістської етики, діалог ЗМІ та держави); виборів (обізнаність членів виборчих комісій і виборців, підтримка реформування законодавства); належного урядування (просування суспільного діалогу щодо реформ, удосконалення нормативно-правової бази щодо діалогу держави і організацій громадянського суспільства, сприяння електронному врядуванню); гендерної рівності (забезпечення ключової ролі жінок у кризовій ситуації, подолання гендерно зумовленого насильства) та ін. Формами діяльності Офісу є: експертна підтримка нормо-проектувальної роботи, проведення просвітницьких та інших інформаційних кампаній, тренінгів, дискусійних форумів, підтримка діяльності профільних громадських організацій, сприяння розробці, вдосконаленню й впровадженню низки навчальних дисциплін у вузах і школах.

Крім домінування безпекового напрямку, (зокрема, це забезпечення Спеціальної моніторингової місії в Україні), у діяльності Офісу помітні зусилля з утвердження європейських цінностей, норм і стандартів, чим фактично реалізуються цілі й форми діяльності Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. Хоча значна частина відповідних орієнтирів дублюється з проектами Ради Європи, ОБСЄ віднайшла свої ефективні форми здійснення в Україні проектів, є самостійним і впливовим чинником трансформації політичної, правової, соціальної, гуманітарної сфер життєдіяльності українського суспільства, стимулюючи тим самим його консолідацію.

Важливим зовнішньополітичним успіхом України, підтвердженням її статусу на міжнародній арені стало друге за часів незалежності обрання її до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2016–2017 рр., чим полегшуються її кроки з організації міжнародної протидії російській агресії.

Питання захисту за допомогою всіх інструментів, які надає сучасне міжнародне право, суверенітету і територіальної цілісності України, в

тому числі шляхом звернення до міжнародних юрисдикційних органів, залишається найактуальнішим питанням зовнішньої політики України і безперечно має бути одним з факторів, консолідуючих українське суспільство з демократичним світом. Адже саме дотримання принципу мирного вирішення міжнародних спорів таким чином, щоб не завдати загрози міжнародному миру та безпеці, що є одним з основних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН та Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975, є запорукою мирного, цивілізованого розв'язання будь-яких міжнародних суперечок. У зв'язку з цим слід наголосити на тому, що попри той факт, що Україна не ратифікувала Римський статут Міжнародного Кримінального Суду і, відповідно, не є державою-учасницею Міжнародного Кримінального Суду, уряд України 17 квітня 2014 р. подав заяву відповідно до ст. 12(3) Римського статуту про визнання юрисдикції Міжнародного Кримінального Суду щодо передбачуваних злочинів, скоєних на її території з 21 листопада 2013 по 22 лютого 2014 року, а 08 вересня 2015 р. другу заяву про визнання юрисдикції Міжнародного Кримінального Суду щодо передбачуваних злочинів, скоєних на її території з 20 лютого 2014 р. без дати завершення. Таким чином, Міжнародний Кримінальний Суд може здійснювати свою юрисдикцію щодо передбачених Римським статутом злочинів, скоєних на території України з 21 листопада 2013 року.

Важливе значення для усвідомлення українським суспільством небезпеки, що йде від Російської Федерації, стало оприлюднення 14 листопада 2016 р. чергової щорічної доповіді Прокурора Міжнародного Кримінального Суду, в якій було констатовано, що із початку встановлення російськими військовими контролю над Автономною Республікою Крим та містом Севастополем дві держави перебувають в юридичному стані міжнародного збройного конфлікту між ними. Події на Донбасі були кваліфіковані Прокурором як збройний конфлікт одночасно неміжнародного та міжнародного характеру. Попри той очевидний факт, що доповідь Прокурора в жодному разі не є висуненням звинувачень конкретним особам, офіційно обнародована ним позиція безперечно впливатиме як на подальший розгляд справи в Суді, так і на юридичну оцінку подій в Криму і на Донбасі державами, міжнародними організаціями та іншими міжнародними юрисдикційними органами, а також служити одним з об'єднуючих факторів для розуміння українським суспільством реалій сучасного стану українсько-російських взаємовідносин.

Загалом протистояння зовнішнім викликам, у тому числі всіма можливими юридичними засобами, має бути одним із чинників консолідації

українського суспільства. На початку 2017 року Україна вдруге у своїй історії стала стороною в справі, що розглядається головним юридичним органом Організації Об'єднаних Націй – Міжнародним Судом ООН, порушивши 16 січня цього року справу проти Російської Федерації за звинуваченням останньої у порушенні своїх міжнародно-правових зобов'язань за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму від 9 грудня 1999 р. і Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. У цьому позові Україна просила Суд зобов'язати Російську Федерацію припинити і відмовитися від подальшого надання будь-якої підтримки, включаючи фінансування, озброєння і підготовку незаконних збройних груп, які вчиняють акти тероризму в Україні. Відповідно до звинувачень у порушенні зобов'язань за Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року Україна вимагала припинити і утримуватися від подальшої реалізації політики культурної, мовної та етнічної дискримінації в окупованому Росією Криму стосовно кримських татар та етнічних українців. 19 квітня 2017 Міжнародний Суд ООН визнав, що він має юрисдикцію *prima facie* для розгляду цієї справи, і хоча відмовив Україні у затвердженні тимчасових заходів проти РФ за Міжнародною конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму, водночас погодився на запровадження тимчасових заходів за позовом України щодо порушення РФ своїх зобов'язань за Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.

Утвердження моделі суспільної консолідації відбуватиметься в умовах продовження російської агресії, що означатиме подальшу каналізацію різноманітних конфронтаційних і консолідаційних, тісно переплєтених тенденцій у сучасному українському суспільстві.

Україна поки що є об'єктом, а не суб'єктом гібридної війни. Ця обставина певною мірою є позитивною, бо міжнародна спільнота у своїй більшості сприймає нашу країну жертвою, а не ініціатором агресії. Проте Україні не вистачає суб'єктності в іншій площині – площині проявлення у світі за межами військового протистояння, в царині інноваційних здобутків в культурному та цивілізаційному плані.

Бути справжнім суб'єктом геополітики в умовах гібридної війни означає поступовий вихід із зони «гібридної турбулентності» та ініціювати такий вихід інших країн. У цій стратегії Україна може уповні розраховувати на солідарність інших держав, оскільки гібридна війна в сучасному світі і гібридний світовий порядок виступають своєрідною раковою пухлиною світової політики, руйнуючи її моральні підвалини, які формувалися кілька століть, заохочуючи зрощення війни і миру, їх взаємне проникнення,

утворюючи ситуацію «ні війни, ні миру» з плаваючим акцентом то на війні, то в мирі. Фатальний туман опускається на політиків, спотворюючи моральне бачення і розмиваючи самі поняття «людяність» і «злочин проти людяності». У підсумку онтологія політики стає онкологією політики.

Перетворення України у суб'єкта геополітики в ситуації гібридної війни і гібридного миру неможливе без розуміння взаємодії США і Росії як конкурентів за домінування у світі. Україна, зі свого боку, не повинна перебувати в межах імперії та імперських інтересів будь-якої країни як об'єкт і не повинна бути псевдо-суб'єктом, занурюючись у нескінченну гібридну війну, яка буде все більш руйнівною для країни і в економічних, і в політичних, і в моральних вимірах. Тому життєво важливо не втрачати волю до дипломатичного завершення гібридної війни, знаходячи нові способи звернення до світової спільноти і впливовим світовим організаціям.

Припинити війну можна, створюючи не безчесний гібридний мир, який є зворотним боком гібридної війни, а просто мир – стан відкритої співпраці між країнами, їх спілками та світовими організаціями без тих самих «таємних вбивць, отруйників, порушення умов капітуляції, підбурювання до зради в державі». Саме такий мир повинен бути завданням України, її політичної та інтелектуальної еліти. Воля до такого миру робить Україну справжнім суб'єктом геополітики, якого можуть поважати інші суб'єкти, у тому числі й з-поміж «ядерних» держав.

Для набуття Україною геополітичної суб'єктності перш за все необхідна консолідація політикуму, інтелектуальної еліти і народу, що розвивається в публічному діалозі і заснована не на образі ворога, а на ідеї подолання гібридного світопорядку як неприродного і потенційно небезпечного як для будь-якої країни, так і для людства в цілому. Справжня консолідація політикуму, інтелектуальної еліти і народу в Україні повинна передбачати відкритість до моральних творчих особистостей, здатних до інновацій в усіх сферах життя – політичній, економічній, військовій, науковій, духовно-культурній, до тих особистостей, які зможуть зробити прорив у майбутнє без безчесних гібридних відносин, що деформують і війну, і мир. Донесення до світу спільної позиції української еліти має бути одним із головних зовнішньополітичних завдань. І навпаки, спільне виконання такого завдання має ще більше згуртовувати українське суспільство як форпост протидії неототалітаризму, який є доволі реальною загрозою і одним з головних глобальних викликів людству початку ХХІ століття. Гуртуючись задля самозбереження, українське демократичне суспільство водночас захищає весь демократичний простір, утверджуючись справжнім суб'єктом історії і геополітики.

***

Найбільш міцною платформою суспільної консолідації має стати солідарність поглядів громадян щодо своїх соціально-економічних, політичних та духовно-культурних потреб та запитів. При цьому солідарність має бути як інтер-груповою (в середині однієї групи – або працюючих, або роботодавців), так і міжгруповою. Шлях до неї має прокласти принцип соціальної відповідальності як обов'язковий для кожного із громадян України. Він має стати осердям приватно-державно-суспільного партнерства і забезпечити соціальне партнерство між працею та капіталом. Система останнього повинна включати, крім публічно-приватного партнерства виконавчої та місцевої влади з бізнесом, також корпоративну соціальну відповідальність.

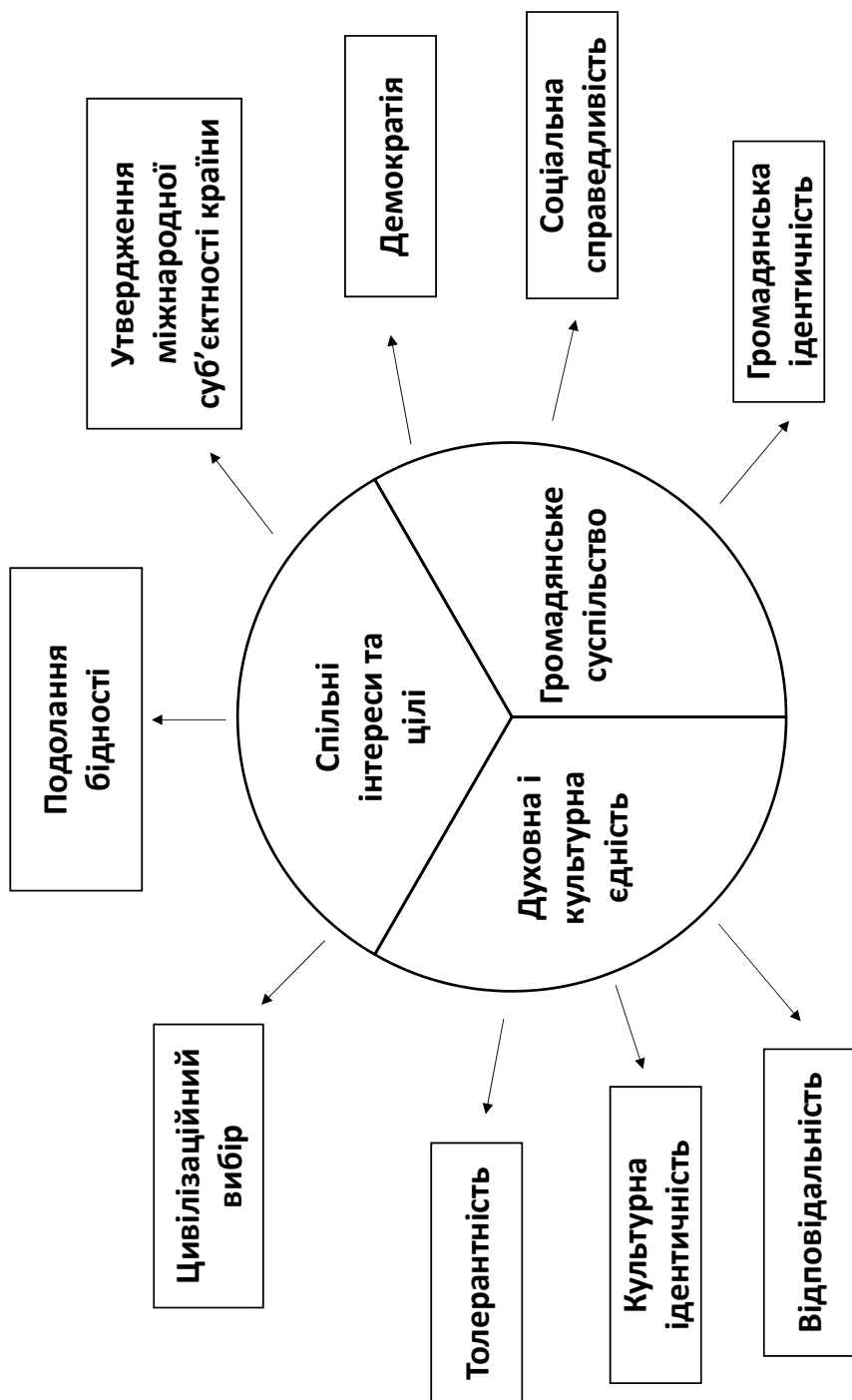
Надійною основою суспільної консолідації є демократизм в усіх його проявах – політичному, правовому, підприємницькому, духовному, управлінському тощо.

Українське суспільство може бути солідарним тільки за умови самосвідомлення своєї окремої ідентичності. Усвідомлення громадянами себе єдиним, окремим від інших, соціумом стане одним з головних аргументів у відстоюванні своїх інтересів та своїх прав на міжнародній арені, що особливо актуально у ситуації російської агресії. Спільна ідентичність повинна стати вагомим аргументом для українців у відстоюванні свого права на незалежну державу, на демократію та національну гідність. Формула спільної ідентичності передбачає спільну історичну пам'ять, єдність державної мови, єдність духовних цінностей, спільний проект майбутнього.

Суспільна консолідація має підсилюватися поєднанням культурної єдності із культурною різноманітністю, із толерантним ставленням до субкультур та їх включенням у загальнонаціональний культурний мейнстрім.

Для утвердження себе суб'єктом глобального світу Україна повинна бути суспільством, консолідованим щодо усвідомлення параметрів гідного життя громадян, щодо неповторної творчої місії у глобалізованому світі, своїх зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних інтересів, а також щодо стратегії їх реалізації – набуття характеристик, обов'язкових для вступу до ЄС і НАТО, зміцнення обороноздатності і готовності до самостійного захисту від зовнішнього нападу. Консолідована Україна – це суспільство з єдиним прагненням до свободи, справедливості, до демократичних перетворень у всіх сферах свого буття.

Модель суспільної консолідації в Україні

Список використаних джерел

1 Термін «прекаріат» було введено в обіг П'єром Бурд'є. Зараз «прекаріат» розглядається як поняття, що приходить на зміну категорії «пролетаріат». Див.: Что такое прекариат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://znajkino.ru/chto_takoe_prekariat.htm

2 Шульга М. Ризики для інтеграції суспільства в умовах воєнного конфлікту / М. Шульга // Українське суспільство: моніторинг суспільних змін. – Випуск 2(16). – Київ, 2016. – С. 520.

3 Там само. – С. 506.

4 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е. – М.: 1975. – Т. 21.

5 The Global Competitiveness Report 2016–2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weforum.org>

6 Наукова та інноваційна діяльність в Україні / [відп. за вип. О. О. Кармазіна]; Держслужба статистики України. – Київ, 2016. – 257 с.

7 Сторонянська І. З. Міжрегіональні інтеграційні процеси в Україні: тенденції та перспективи розвитку: монографія / І. З. Сторонянська, С. Л. Шульц. – Львів : ІРД НАН України, 2009. – 392 с.

8 Там само. – С. 200.

9 Матвієнко Р. О. Методологічні засади формування та функціонування регіональних господарських систем у єдиному економічному просторі / Р. О. Матвієнко // Економічний аналіз. 2014 рік. – Том 15. – № 1.

10 Там само.

11 Національні рахунки соціального захисту (НРСЗ) у 2015 році : Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – С. 10.

12 Вища освіта в Україні у 2017 році. Статистичний збірник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/03/zb_vo_xls.zip

13 Хлобистов Є. В. Індикатори ефективності регіональної екологічної політики та вразливості до надзвичайних ситуацій / Є. В. Хлобистов, Л. В. Жарова, О. П. Пристайко // Економічна безпека територіально-виробничих комплексів: енергетика, екологія, інформаційні технології / за ред. Лун'яненка С. О. та Карасвої Н.В. – К. : НТУУ «Київський політехнічний інститут», 2015. – С. 36–48.

14 Сартори Д. Вертикальная демократия / Д. Сартори // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 80–89.

15 Дейч М. Соціальне партнерство як інструмент взаємоузгодження соціальних обов'язків та соціальної відповідальності / М. Дейч // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 6. – С. 27–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2011_6_7. – С. 29.

16 Букина Н. Межсекторное социальное партнерство как основа современного гражданского общества / Н. Букина, С. Рябова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sisupr.mrsu.ru/2009-2/pdf/5.4_Bikina.pdf. – С. 2–3.

17 Вказана праця.

18 Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е. М., Макарова О. В., Курило І. О. та ін.]; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – С. 84–85.

19 ISO 26000: 2010(en) Guidance on social responsibility. Online Browsing Platform (OBP). <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en>

20 Матросова Т. Транснаціональні корпорації: прогрес чи біда? // Профспілки України. – 2007. – №2. – С. 20–22.

21 Сайт НСПП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nspp.gov.ua/reprezentativnist-storin-sotsialnogo-dialogu/reestr-storin-sotsialnogo-dialogu>

22 Уряд, роботодавці та профспілки підписали тристоронню Генеральну угоду на 2016–2017 рр. – Портал Федерації роботодавців України. 23.08.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fru.org.ua/ua/events/fru-events/fru-kabmin-ta-profspilky-pidpysaly-trystoronniu-heneralnu-uhodu-pro-sotsialno-ekonomichnu-polityku-i-trudovi-vidnosyny-v-ukraini>

23 Підписано Генеральну Угоду на новий строк « Профспілка працівників освіти і науки України. 23 серпня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pon.org.ua/novyny/5020-pdpisano-generalnu-ugodu-na-noviy-strok.html>

24 Присоединяйтесь к дискуссии: обещают ли цифровые технологии лучшее будущее? Федерация профспілок України. 12.05.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fpsu.org.ua/nasha-borotba/zagalni-novini/12268-prisoedinyajtes-k-diskussii-obeshchayut-li-tsifrovye-tehnologii-luchshee-budushchee>.

25 G. Hamilton. The challenges of capacity building in PPP in Central Asia: speech on the III Astans Economic Forum, Kazakhstan, 1–2 July, 2010.

26 Запатріна І. В. Публічно-приватне партнерство в Україні: перспективи застосування для реалізації інфраструктурних проєктів і надання публічних послуг / І. В. Запатріна // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 4. – С. 62–86, С. 70–71 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://eip.org.ua/docs/EP_10_4_62.pdf; Варнавский В. Г. Концептуальные экономические и правовые основы концессионной деятельности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Irex.ru/press/pub/polemika/13/var>; Частно-государственное партнерство при реализации стратегических планов: практика и рекомендации. – СПб.: Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр», 2005. – С. 7, 12.

27 Мартусевич А. Государственно-частное партнерство в коммунальном хозяйстве. – М. : Фонд «Институт экономики города», 2006. – 244 с.

28 Запатріна І.В. Вказ. праця. – С. 67.

29 Публічно-приватне партнерство: Україна і світовий досвід 11.04.2016 Протокол. Юридичний інтернет-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://protokol.com.ua/ru/publicjno_privatne_partnerstvo_ukraina_i_svitoviy_dosvid

30 Запатріна І. В. Вказ. праця. – С. 68.

31 Там само. – С. 72.

32 Зінченко А. Г. Корпоративна соціальна відповідальність 2005–2010: стан та перспективи розвитку / А. Г. Зінченко, М. А. Саприкіна. – К. : Вид-во «Фарбований лист», 2010. – 56 с.

33 Портал спільноти СБВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.svb.org.ua

34 Меморандум про соціальну відповідальність бізнесу в Україні. Затверджений рішенням громадського об'єднання «Форум соціально відповідального бізнесу України», 16 грудня 2005 року. – С. 64–65.

35 Зінченко А. Г., Саприкіна М. А. Вказ. праця.

36 Жданенко С. Б. Партнерська взаємодія у процесі становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. Б. Жданенко, Харківський військовий університет. – Харків, 2003. – 16 с.

37 Ляшенко Т. М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Т. М. Ляшенко, Інститут політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – Київ, 1998. – 18 с.

38 Ляшенко Т. Соціальне партнерство: шлях до ринкової держави / Т. Ляшенко // Юридичний вісник. – 1999. – № 18 (6–12 травня). – С. 19–23.

39 Киселев И. Я. Сравнительное трудовое право стран развитой рыночной экономики / И.Я. Киселев. – Москва : Изд-во Акад. труда и социальных отношений, 1995. – 210 с.

40 Гладкий І. І. Соціальне партнерство: правительство, предприниматель, профсоюзы / І. І. Гладкий // Профсоюзы України. – 1992. – № 32. – С. 23–25; Пивоваров Ю. Профспілки і влада: соціальне партнерство: важкі кроки / Ю. Пивоваров // Міст. – 1995. – № 431. – 30 жовтня – 5 листопада. – С. 11; Савицька М. Профспілки і парламент: взаємодія в соціальній політиці / М. Савицька // Профспілкова газета. – 1995. – 6 вересня; Соціальне партнерство: (Уряд, підприємці, профспілки) // Профспілки України. – 1992. – № 2. – С. 13–24; Стоян О. М. Нова роль і функції профспілок України / О. М. Стоян // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. Національна тристороння конференція. – Київ, 1996. – С. 25–41; Хмільовський В. Соціальне партнерство і роботодавці / В. Хмільовський // Урядовий кур'єр. – 1996. – 23 квітня.

41 Указ Президента України «Про створення Національної ради соціального партнерства» від 27 квітня 1993 р. / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/151/93>

42 Капліна Г. А. Модель соціального партнерства в Україні: проблеми запозичення зарубіжного досвіду / Г. А. Капліна, В. І. Гніденко // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2014. – № 29. – С. 77–87.

43 Діденко Н. Г. Теоретико-методологічні засади розробки та функціонування механізмів державного управління в системі соціального партнерства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Н. Г. Діденко, Донецький державний університет управління Міністерства освіти і науки України. – Донецьк, 2008. – 43 с.

44 Трунова Г. А. Правове регулювання соціального партнерства в Україні: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Г. А. Трунова, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 20 с.

45 Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» / Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>

46 Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перелік проектів законів, які необхідно розробити у зв'язку із прийняттям Конституції України» від 13 серпня 1996 р. № 504-р / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/504-96-%D1%80>

47 Проект Закону України «Про соціальне партнерство», внесений Кабінетом Міністрів України. Реєстр. № 1134 від 09.06.1998 / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4048; Проект Закону України «Про соціальне партнерство», внесений народним депутатом України С. Косіновим. Реєстр. № 2173 від 10.09.2002. / Офіційний веб-портал Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13032

48 Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.

49 Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про соціальний діалог в Україні», внесеному народними депутатами України В. Хара, Я. Сухим, О. Стояном. Реєстр. № 1440 від 25.01.2008 р. / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31507

50 Арсентьева О. С. Правове регулювання соціального партнерства на етапі реформування трудового права України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О. С. Арсентьева, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.

51 Петроє О. Теорія соціального партнерства та її вплив на розвиток концепції соціального діалогу / О. Петроє // Вісник Національної академії державного управління. Серія «Державне управління». – 2012. – № 4. – С. 234–243.

52 Лосиця І. О. До питання соціального діалогу: аналіз новітнього законодавства / І. О. Лосиця // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1. – С. 105–112.

53 Біловський О. Основні напрями вдосконалення системи соціального партнерства в Україні. Аналітична записка / О. Біловський, Національний інститут стратегічних досліджень. Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/718/>

54 Жданенко С. Б. Онтологические основания партнерства / С. Б. Жданенко // Вестник Харьковского государственного политехнического университета. Вып 67. Философия. – Харьков, 1999. – С. 17–24; його ж. Партнерська взаємодія у процесі становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та

філософія історії» / С. Б. Жданенко, Харківський військовий університет. – Харків, 2003. – 16 с.

55 Проект Закону України «Про соціальне партнерство», внесений Кабінетом Міністрів України Реєстр. № 1134 від 09.06.1998 / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=4048

56 Проект Закону України «Про соціальне партнерство», внесений народним депутатом України С. Косіновим. Реєстр. № 2173 від 10.09.2002. / Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13032

57 Ляшенко Т. М. Соціальне партнерство як фактор...; Семигин Г. Ю. Социальное партнерство в современном мире / Г.Ю. Семигин. – Москва: Мысль, 1996. – 208 с.; Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний [та ін.]. – Харків : Харківський ін-т бізнесу і менеджменту, 2000. – 192 с.; Соціальне партнерство і державна політика: від теорії до практики демократизації державного управління: монографія / В. М. Мартиненко [та ін.]; заг. ред. В. М. Мартиненко, Національна академія держ. управління при Президенті України; Харківський регіональний ін-т держ. управління. – Харків : Магістр, 2009. – 251 с.

58 Більовський О. Вказ. праця; Капліна Г. А. Модель соціального партнерства в Україні: проблеми запозичення зарубіжного досвіду / Г. А. Капліна, В. І. Гніденко // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2014. – № 29. – С. 77–87; Кравченко О. О. Соціальне партнерство в Україні та його особливості в розвинених країнах / О. О. Кравченко // Молодий вчений. – 2016 (червень). – № 6 (33). – С. 57–61.

59 Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. № 2862-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 28. – Ст. 255.

60 Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 № 3356-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.

61 Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03.03.1998 № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.

62 Капліна Г. А., Гніденко В. І. Вказ. праця. – С. 77–87.

63 Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – Київ, 2006. – С. 7.

64 Вітте, Лотар. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? / Лотар Вітте; Фонд імені Фрідріха Еберта, Регіон. Представництво в Україні та Білорусі. – Київ, 2006. – С. 37–42.

65 Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – Київ, 2016. – С. 11.

66 Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні. – Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.

67 Morawski Lech. Nakazini terpretacji prawa zgodnie z normami prawa europejskiego / Lech Morawski // Printed in Poland, Torun; Wydanie III – wznowienie 2014 . – P. 143.

68 Договір про утворення Європейського Союзу (розділ V) (в редакції Лісабонського договору) / пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко; за заг. ред. Геннадія Друзенка. – Київ: «К.І.С.», 2010. – С. 104.

69 Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – Москва, 1994. – С. 11–12.

70 Договір про функціонування Європейського Союзу. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Геннадія Друзенка та Світлани Друзенко, за заг. ред. Геннадія Друзенка. – Київ : «К.І.С.», 2010. – С. 154.

71 Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні: монографія. – Київ, 2007. – С. 5.

72 Теорія держави і права: підручник / за ред. О. В. Петришина. – Харків, 2014. – С. 242–243.

73 Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури (Міжнародна науково-практична конференція). – Харків, 1997. – С. 45.

74 Думка населення України щодо подальшого напрямку руху України / Київський міжнародний інститут соціології. – 2008. – 11 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.kiis.com.ua/index.php?lang=eng&cat=reports&id=380&t=1&page=12>

75 Уралов С. Идея украинской «незалежности» уже начала трещать по швам / С. Уралов, Regnum. – 2011. – 18 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1385198.html>

76 Шульга Н. Хочет ли Украина быть с Россией? // Газета 2000. – 2011. – 16 июня.

77 Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 11 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=608&page=1&t=10>

78 Stack G. Would the real Ukraine please stand up? / G. Stack // Russia Profile. – 2009. – June 23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.network54.com/Forum/84302/thread/1246550199/Would+the+Real+Ukraine+Please+Stand+Up%3F>

79 Думка громадян України про ситуацію в країні, владу та політиків / Центр Разумкова. – 2010. – 21 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=345

80 Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7.

81 Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 / Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2006. – №1.

82 Thoburn H. Putin the Unifier / H. Thoburn // World Affairs. – 2014. – 14 November [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/putin-unifier>

83 Motyl A. Putin's Aggression Has Unified Ukraine / A. Motyl // Newsweek. – 2015. – 1 April [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsweek.com/putins-aggression-has-unified-ukraine-318686>

84 Ukraina: wojna i narodziny narodu // Nowa Europa Wschodnia. – 2014. – Nr. 5.

85 McFaul M. To Beat Putin, Support Ukraine / M. McFaul // New York Times. – 2014. – August 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2014/08/07/opinion/to-beat-putin-support-ukraine.html>

86 Динаміка патріотичних настроїв // Соціологічна група «Рейтинг». – 2014. – Серпень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy.html

87 Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2015. – Січень–червень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20sociologichnogo%20opituvannya%20-%20regionalniy%20rozriz/00_Survey_Ukraine_ua.pdf

88 Там само

89 Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали // Центр Разумкова. – 2016. – 7 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

90 Kulyk V. National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War / V. Kulyk // *Europe-Asia Studies*. – 2016. – Vol. 68. – No. 4.

91 Індекс результативності російської пропаганди // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – 25 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510&page=1>

92 Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Інформаційно-аналітичні матеріали // Центр Разумкова. – 2016. – 7 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

93 Portnov A. How 'eastern Ukraine' was lost / A. Portnov // *Open Democracy*. – 2016. – January 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/andrii-portnov/how-eastern-ukraine-was-lost>

94 Динаміка євроатлантичних настроїв громадян // Соціологічна група «Рейтинг». – 2015. – Червень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_EU_NATO_062015_press.pdf; All-Ukrainian Public Opinion Survey // Gorshenin Institute. – 2015. – February. – P.7).

95 Актуальний стан справ в українському суспільстві // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – Травень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>; All-Ukrainian Public Opinion Survey // Gorshenin Institute. – 2015. – February. – P. 7).

96 Laruelle M, The three colors of Novorossiya, or the Russian nationalist mythmaking of the Ukrainian crisis / M. Laruelle // *Post-Soviet Affairs*. – 2015. – Vol. 32. – No. 1. – P. 55–74.

97 Яким інтеграційним напрямком має йти Україна? // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – 19 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=530&page=1>

98 Кілька тез про ціннісні орієнтири українців // Соціологічна група «Рейтинг». – 2013. – Березень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_Orientyry_052013.pdf

99 Що об'єднує та роз'єднує українців // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2015. – Січень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf

100 Актуальний стан справ в українському суспільстві // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – Травень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>

- 101 Там само
- 102 Там само
- 103 Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2015. – Січень–червень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ndialog.org.ua/uploads/files/rezultati%20sociologichnogo%20opituvannya%20-%20regionalniy%20rozriz/00_Survey_Ukraine_ua.pdf
- 104 Друль О. Пейзаж після антиросійської революції / О. Друль // Збруч. – 2016. – 10 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/51279>
- 105 Динаміка євроатлантичних настроїв громадян // Соціологічна група «Рейтинг». – 2015. – Червень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_EU_NATO_062015_press.pdf; All-Ukrainian Public Opinion Survey // Gorshenin Institute. – 2015. – February. – P. 7); Якименко Ю. Вказ. праця; Riabchuk M. «Two Ukraines» Reconsidered: The End of Ukrainian Ambivalence? / M. Riabchuk // Studies in Ethnicity and Nationalism. – 2015. – Vol. 15. – No. 1. – P. 138–156.
- 106 Шульга Н. Вказ. праця
- 107 Ukrainian People on the Current Crisis // Kiev International Institute of Sociology. – 2015. – March [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.public-consultation.org/studies/Ukraine_0315.pdf
- 108 Динаміка патріотичних настроїв // Соціологічна група «Рейтинг». – 2014. – Серпень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeni.html
- 109 Як змінилося ставлення населення України до Росії та населення Росії до України // Київський міжнародний інститут соціології. – 2016. – 11 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=608&page=1&t=10>
- 110 Осипян А. Украина все же обрела собственное лицо / А. Осипян // Ab imperio. – 2014. – №3.
- 111 Zhurzhenko T. From borderlands to bloodlands / T. Zhurzhenko // Eurozine. – 2014. – September 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2014-09-19-zhurzhenko-en.html>
- 112 Осипян А. Вказ. праця; Stack G. Вказ. праця.
- 113 Laruelle M. The “Russian World”. Russia’s Soft Power and Geopolitical Imagination / M. Laruelle. – Washington DC: Center on Global Interests, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://globalinterests.org/wp-content/uploads/2015/05/FINAL-CGI_Russian-World_Marlene-Laruelle

pdf; Ibidem. Laruelle M, The three colors of Novorossiya, or the Russian nationalist mythmaking of the Ukrainian crisis // Post-Soviet Affairs. – 2015. – Vol. 32. – No. 1. – P. 55–74.

114 Актуальний стан справ в українському суспільстві // Київський міжнародний інститут соціології. – 2015. – Травень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=529&page=1>

115 Там само

116 Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. – Київ, 2014. – С. 92–97.

117 Виммер А. Культура: переосмысление основного понятия социальной антропологии / А. Виммер; пер. с нем. // Современная немецкая социология: 90-е гг. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 193–220.

118 Дзоло Д. Демократия и сложность. Реалистический подход / пер. с англ. – Москва, 2010. – С. 34–36.

119 Макеев С. Неравенство в социологической перспективе // Новые социальные неравенства / С. Макеев. – Киев, 2006. – С. 37–38.

120 Куценко О. Статус культурных неравенств в современной социологии // Новые социальные неравенства. – Киев, 2006. – С. 65–66.

121 Вишняк О. Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості / О. Вишняк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2 (16). – Київ, 2015. – С. 132.

122 Кулик В. Ролі російської мови в українському суспільстві: як їх бачать громадяни / В. Кулик // Україна модерна – 21/2014. Націоналізм на Сході Європи: число на пошану Романа Шпорлюка. – С. 176.

123 Костенко Н., Ручка А. Вступ / Н. Костенко, А. Ручка // Субкультурна варіативність українського соціуму. – Київ, 2010. – С. 4.

124 Ручка А. Субкультура як соціологічний конструкт / А. Ручка // Субкультурна варіативність українського соціуму. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 15–18.

125 Декларація про державний суверенітет України / Верховна Рада УРСР; 16.07.1990 № 55-XII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

126 Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» від 02.07.1993 р. № 3360-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

127 Тристороння заява Президентів України, США та Росії / Док. 998_300 від 14.01.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300

128 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158

129 Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>

130 Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 527 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

131 Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»». 26 травня 2015 р. № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015/paran7#n7>

132 Парахонський Б., Яворська Г. «Стратегічне партнерство України». Аналітична записка / Б. Парахонський, Г. Яворська, Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/600/>

РОЗДІЛ 4.

СТРАТЕГІЇ ДОСЯГНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

4.1. Від суспільної конфронтації до консолідації в Україні

Якщо суспільну консолідацію розуміти як єдність соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети, то виникає питання які реальні способи та чинники її досягнення, враховуючи, що вона відбувається не лише на рівні *інтересів окремих громадян*, а й на рівні *цивілізаційних цінностей суспільства в цілому*?

Для відповіді на це питання передусім усвідомимо структуру суспільної консолідації. Виходячи зі специфіки *суб'єктів консолідації*, можна виокремити три основні її рівні:

1. Глобально-цивілізаційний (геополітичний).

Суб'єктами цього рівня є політики, державні діячі, бізнесмени-олігархи, впливові інтелектуали тієї чи іншої країни, а також зовнішні суб'єкти (лідери й політики зацікавлених країн, керівники розвідувальних центрів, центрів впливу тощо). Результатом суспільної консолідації на глобально-цивілізаційному рівні є *єднання еліти і народу країни навколо цивілізаційного проекту і цивілізаційного вибору та єднання з іншими країнами та їх лідерами, що мають спільні цінності й інтереси*. Адже консолідація того чи іншого суспільства передбачає не лише *внутрішню* консолідацію, а й консолідацію *зовнішню* – міжнародну.

2. Інституційний (спільнотний).

Суб'єктами цього рівня є лідери різноманітних спільнот країни: інституцій, організацій, груп, а також пасіонарна частина цих спільнот, яка виходить за межі буденних інтересів та цінностей. Результат суспільної консолідації на даному рівні постає як єднання спільнот, в тому числі – соціально-професійних й етнічних.

3. Міжособистісний.

Суб'єктом консолідації в даному випадку є громадяни країни. Результатом суспільної консолідації на цьому рівні буде єднання особистостей на основі базових гуманістичних цінностей і спільної ментальності, що означатиме стан соціальної емпатії і партнерства.

Ці три рівні тісно пов'язані між собою. І якщо в авторитарному і тоталітарному суспільствах перший рівень *директивно визначає консолідацію* на другому і третьому рівнях, то в демократичному суспільстві саме консолідація на другому й третьому рівнях обумовлює *консолідаційні процеси* на першому рівні.

Проблема нейтралізації факторами консолідації факторів конфронтації. Можна припустити, що рівні консолідації у будь-якому суспільстві є одночасно і рівнями конфронтації.

Однак у суспільстві, яке знаходиться у конструктивному (мирному) стані, консолідаційні процеси на всіх трьох рівнях домінують над конфронтаційними. При цьому у кризовому суспільстві, яким є сучасна Україна, на вказаних рівнях конфронтаційні фактори домінують над консолідаційними і постійно нейтралізують їх.

Отже, для оздоровлення соціальної системи необхідно створити систему зворотної нейтралізації факторами консолідації факторів конфронтації – з виходом на домінування факторів консолідації.

Враховуючи природу кризових соціальних систем, в яких за будь-якого устрою стихійно наростає рівень ентропії, що руйнує зв'язки між елементами,

важливо розуміти, що конфронтаційні фактори виникають і розвиваються начебто «самі собою», тоді як фактори консолідації потребують постійного усвідомлення і цілеспрямованих вольових зусиль, стаючи *стратегіями консолідації*. В умовах гібридної війни в сучасній Україні проблема полягає в тому, що певні зовнішні та внутрішні сили створюють справжні *стратегії конфронтації*.

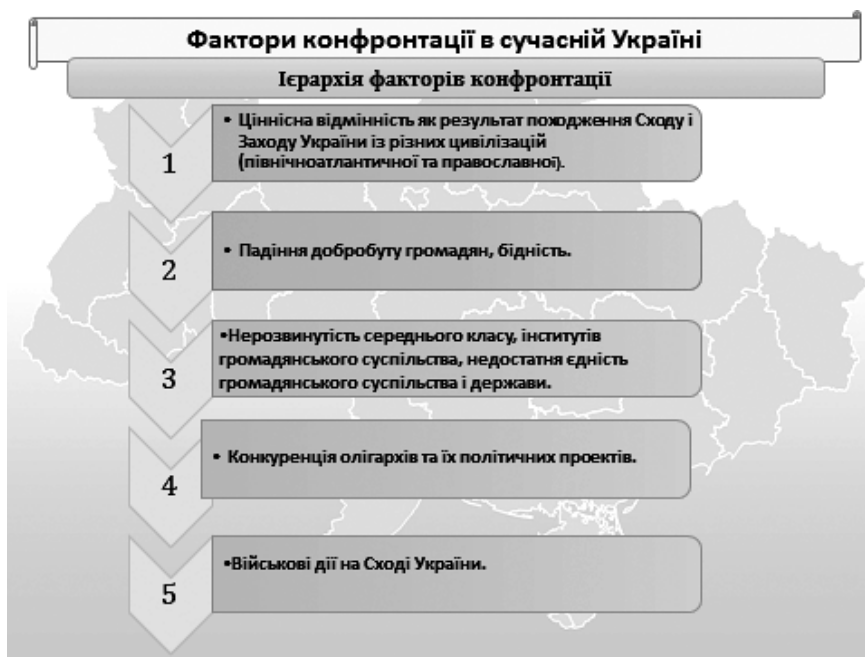
Тому *стратегії консолідації в сучасній Україні протистоять не лише стихійним факторам конфронтації, а й штучно створеним з них стратегіям конфронтації*.

Для «консолідаційного оздоровлення» України передусім слід усвідомити, що найбільша конфронтація в Україні спостерігається «на глобально-цивілізаційному рівні, причому вона значною мірою зумовлена ззовні, значно меншою вона є на інституційному і міжособистісному рівнях». Тому «консолідаційне оздоровлення» суспільства слід починати передусім з цих рівнів – тут скоріше будуть проявлені консолідаційні результати, які будуть впливати на глобально-цивілізаційний рівень.

Які реальні стратегії досягнення суспільної консолідації на всіх рівнях, враховуючи, що в своїх справжніх проявах вона відбувається не лише на рівні інтересів, а на рівні *цінностей*? Сама постановка питання про консолідацію, як процес єднання навколо цінностей, дозволяє говорити про значущість передусім *гуманітарних факторів* консолідації.

Таким чином, в консолідаційному оздоровленні України надзвичайно важлива роль належить гуманітарній інтелігенції, яка здатна запропонувати владі і народу сенси консолідації та її світоглядно-ціннісні стратегії. При цьому ми не зводимо розуміння гуманітарної інтелігенції лише до вчених-гуманітаріїв та митців; це всі громадяни країни, які здатні прийняти й розвивати спільні гуманістичні цінності та прагнуть до створення умов гідної самореалізації людини і набуття Україною суб'єктності у світі.

Які можна виділити найбільш вагомі фактори консолідації в сучасній Україні? Перед тим, як відповісти на це питання, визначимо фактори конфронтації і спробуємо знайти їх кореляцію з окресленими вище рівнями консолідації і конфронтації. І вже на цій основі можна окреслити фактори консолідації, здатні нейтралізувати й подолати фактори конфронтації.

1) Ціннісна відмінність як результат походження Сходу і Заходу України із різних цивілізацій (північноатлантичної та православної).

Цей фактор є наслідком історично-культурного розвитку окремих територій України у складі різних державно-імперських угруповань: Австро-Угорщини, Росії, Польщі тощо. Сьогодні він знаходить вираження у штучному протистоянні між *євроатлантичним вибором країни та євразійством* при домінуванні Росії. Цей фактор діє як стихійно, так і свідомо підсилюється зовнішніми і внутрішніми суб'єктами. Серед зовнішніх суб'єктів слід передусім виділити сучасний кремлівський політикум, а також шовіністично налаштовані партії і рухи деяких сусідів України. Внутрішні суб'єкти значною мірою представлені олігархатом, який завдяки роздмухуванню ціннісних відмінностей прагне відвести від себе невдоволення громадян, що постійно підсилюється.

2) Падіння добробуту громадян, бідність. Даний фактор у першу чергу стосується міжособистісного рівня конфронтації суспільства в результаті значного соціального розшарування населення на дуже бідних та дуже багатих. Цей фактор особливо загострюється в умовах економічного спаду виробництва.

3) Нерозвинутість середнього класу та інститутів громадянського суспільства, недостатня єдність громадянського суспільства і держави.

Нерозвинутість середнього класу та інститутів громадянського суспільства глибинно підсилює конфронтаційну дію факторів ціннісної відмінності і

падіння добробуту. При цьому слід констатувати органічність середнього класу для української ментальності; його «дистрофія» значною мірою є штучною. Цей фактор у першу чергу виявляється на міжособистісному рівні. У другу – на рівні політикуму, зумовлюючи відсутність партій середнього класу і, отже, **олігархічну роздробленість країни**, яка завжди гранично підсилює зіткнення їх політичних маріонеток.

4) Конкуренція олігархів та їх політичних проєктів.

Конкуренція олігархів гальмує розвиток суб'єктності країни на міжнародній арені, за допомогою мас-медійного ресурсу ця активна частина суспільства передає свої «конфронтаційні вибухи» багатьом іншим верствам населення, спричинює перманентне зіткнення залежних від них громадських об'єднань і політичних партій.

5) Військові дії на Сході України.

Цей фактор, який спочатку був чинником консолідації в Україні, з часом все більше стає каталізатором конфронтації на всіх її рівнях. В тій мірі, в якій громадяни не бачать у найближчій перспективі можливості успішного завершення військових дій і набуття миру, це сприяє не лише соціальній апатії, а й наростанню агресії. Ці апатія і агресія можуть цілеспрямовано використовуватися як зовнішніми, так і внутрішніми суб'єктами, налаштованими на дестабілізацію становища в Україні й навколо України.

Фактори консолідації в Україні

1) *Діяльність влади та гуманітарної інтелігенції з формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство (освіта, наука, мистецтво, публіцистика).*

Вказаний фактор здатний нейтралізувати, а в ідеалі й подолати ціннісну роз'єднаність як результат походження Сходу і Заходу України із євроатлантичної та православної цивілізацій.

2) *Діяльність влади у сфері подолання бідності, підвищенні добробуту, системної реалізації принципів соціальної справедливості.*

Цей фактор найбільш ефективно може реалізуватися на інституційному рівні. Він здатний нейтралізувати й подолати падіння добробуту громадян, бідність як сумний результат кризового стану українського суспільства.

3) *Розвиток середнього класу і політичних партій середнього класу. Законодавче закріплення демократії в усіх сферах суспільного життя.*

Саме цей фактор консолідації здатний найбільшою мірою нейтралізувати і долати такий фактор конфронтації в Україні, як конкуренція олігархів та їх політичних проєктів, який зумовлює економіко-політичну роздробленість країни, що породжує соціальну нерівність.

4) *Розгортання інституцій громадянського суспільства, взаємодія і баланс громадянського суспільства і держави.*

Цей фактор передусім реалізується на інституційному рівні суспільної консолідації. Надалі він однаково потужно діє як на глобально-цивілізаційному, так і на міжособистісному рівнях консолідації.

5) *Встановлення миру на Сході України, духовно-культурна, економічна й політична інтеграція Донбасу в Україну.* Окрім ефективних силових дій Збройних Сил України, СБУ, розвідки, поліції, необхідний публічний світоглядний діалог з цих питань в мас-медіа, який модерують моральні авторитети.

Цей фактор є каталізатором консолідації в Україні на всіх трьох рівнях. На відміну від всіх інших факторів, він здатний актуалізувати консолідацію не в майбутньому, а в доволі близькій перспективі. Проте його ефективність значною мірою залежить від інших факторів консолідації – особливо від першого.

Демократична ідентичність українського суспільства має проявлятися *спільним вибором цілей, моделей та шляхів реформування*, практикою відкритого публічного діалогу, ініціативою «знизу», активним функціонуванням громадянського суспільства, зокрема волонтерських рухів, інтеграцією активних громадян у соціальні комунікації, ефективною дією механізмів спільної відповідальності влади і громадян, соціальною спрямованістю суспільно-політичного укладу, закріпленою Конституцією та усією правовою системою України.

4.2. Правове забезпечення справедливості у суспільному житті

Серед найперших ознак справедливого суспільства – дотримання в ньому принципу рівності усіх перед законом. У реалізації цього принципу Україні слід орієнтуватися на його розуміння у праві Європейського Союзу. Маються на увазі такі складові, як юридична рівність, недискримінація за державною належністю, статева рівність, соціальна рівність, повага культурного, релігійного та мовного різноманіття як фізичних, так і юридичних осіб ². Від рівня належного нормативного закріплення цього принципу в системі прав людини та його забезпечення залежатиме всебічна захищеність особистості в Україні.

Реалізація принципу рівності має передбачати запровадження однакових стандартів для всіх без винятку осіб, поширення прав і свобод рівною мірою на всіх громадян у тотожному (однаковому) змісті, захист прав, недопущення їх порушення. Кожний громадянин України може користуватися і користується на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб. Надання кожному громадянину України рівних

прав і свобод має відкривати йому шлях до активної участі в усіх сферах життєдіяльності держави.

Рівність прав і свобод також передбачає відповідне використання своїх прав тими категоріями громадян, які не мають рівних з іншими можливостей (соціальні, фізіологічні та ін. фактори). Тому Конституція України встановлює відповідну систему гарантій для забезпечення гідних умов життя кожної людини та дитини³.

Сьогодні, в умовах глобалізації проблема свободи та рівності ще більше загострилася. Безмежна свобода, відсторонення держави від участі у впливі на економічні процеси, що забезпечують повну свободу ринкової економіки, не повинні породжувати такі форми фактичної нерівності, які нівелюють, по суті справи, формально-юридичну рівність. В «епоху глобалізму» свобода має являти собою можливість (дозвіл) робити все те, що не заборонено законом відповідно до своїх бажань⁴, а разом з нею має утверджуватися і рівність як «рівність усіх однойменних суб'єктів у суспільстві, що виражається в однаковому відношенні до засобів виробництва і в користуванні однаковими політичними і громадянськими правами тощо»⁵. При цьому обмеження свобод, якщо воно здійснюватиметься відповідно до конституційних та інших правових актів, не повинні порушувати належне визнання і повагу прав, свобод інших суб'єктів та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві»⁶.

Місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежатимуть від реалізації принципу рівності, чим визначатимуться її соціальні можливості, характер життєдіяльності, зв'язків з іншими людьми. Права людини означатимуть її соціальну спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки для задоволення різнобічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та суспільства в цілому.

Право, покликане дієво захищати людину та її законні інтереси, має бути диференційованим, що означає правомірне полегшення статусу окремих категорій громадян, які на це заслуговують, у рамках чинного законодавства України. Слід наголосити на необхідності ретельно розробленої та дієвої системи пільг, де чітко були б визначені категорії пільговиків, їхні права та статус. Ця система повинна пройти «іспит» громадського обговорення і схвалення, щоб не стимулювати ситуації гострих соціальних конфліктів. На підвищену увагу заслуговує проблема вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із так званою «специфікацією прав» (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо), що має спрямовуватися на:

- удосконалення системи гарантій учасників АТО, членів їхніх сімей;

- удосконалення системи гарантій прав учнівської та студентської молоді в освітній сфері, забезпечення рівності доступу всіх бажаючих до вищої освіти;

- розроблення норм законодавства щодо зменшення корупційних ризиків під час вступної та випускної кампаній, що надасть рівні можливості дітям з різних географічних населених пунктів вступу до столичних вищих навчальних закладів України;

- удосконалення системи гарантій забезпечення прав дитини в Україні:

- а) посилення відповідальності за будь-які насильницькі дії щодо дитини та її експлуатацію; б) надання особливої уваги поліпшенню умов утримання та виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-інвалідів;

- розробка «дорожньої карти» для виконання національного плану дій (Національний план дій щодо виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» до 2002 року, в 2016 році) з чіткими часовими рамками, контрольними показниками і бюджетом з урахуванням гендерних аспектів, встановлення регулярного контролю за її виконанням і розробка показників для її оцінки;

- невідкладне впровадження комплексної стратегії, що передбачає активні і послідовні заходи, орієнтовані на жінок і чоловіків з усіх прошарків суспільства з метою ліквідації дискримінаційних стереотипів і патріархальних уявлень про роль і обов'язки жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві;

- застосування новаторських заходів, спрямованих на засоби масової інформації, для поглиблення розуміння реальної рівності жінок і чоловіків, а також посилення протилежних стереотипних уявлень про жінок в усіх сферах, з особливим наголосом на питання про освіту жінок;

- надання жінкам і організаціям громадянського суспільства можливості робити свій внесок у миротворчий процес як його активні учасники, створюючи ефективні канали комунікації та координації і спільні ініціативи, покликані враховувати гендерні перспективи.

Суть гуманітарної спрямованості принципу рівності полягає в тому, що він є засобом здійснення природних прав – права на життя, свободу, власність. Дійсне джерело нерівності – це соціальний контекст. Забезпечення соціально-економічних прав людини передбачає державний захист і громадський самозахист соціально-економічних інтересів пересічних людей. Людина не може користуватися свободою, якщо не живе в гідних умовах, хоча б у мінімальному добробуті. Звідси виникає завдання втілення формули єдності і рівнозначності громадянського, політичного і соціально-економічного аспектів у принципі рівності. Метою пошуку має бути досягнення рівноваги між принципом формальної правової рівності і правом держави перерозподіляти ті чи інші життєві блага, оскільки однією з основних характеристик соціальної держави

є властива їй функція розподілу матеріальних благ в інтересах соціальної справедливості. Дії держави, спрямовані на вирівнювання соціальної нерівності і створення соціальної бази для всього соціуму, є необхідними для забезпечення гідного існування кожної людини.

Соціальна держава повинна спрямовувати свої зусилля на розширення можливостей використання матеріальних благ, покликаних забезпечити гідне існування людини. Один з аспектів цього – адресна спрямованість дій держави. Досягненню принципу соціальної рівності сприятиме встановлення трьох рівнів соціального захисту – соціальних гарантій, які за рахунок бюджету держави повинні забезпечувати всім членам суспільства мінімально необхідний рівень (пенсії, медичні послуги, стандарти освіти); програм обов'язкового соціального страхування; платних соціальних послуг.

Консолідація суспільства передбачає довіру людей один до одного, у т.ч. щодо дотримання оточуючими норм правової поведінки, недопущення ними правового нігілізму. В сучасному українському суспільстві, з одного боку, існує буденний масовий правовий нігілізм, а з іншого – встановлені державою приписи не дотримуються державними органами, відомчими і посадовими особами.

Успіхи у солідаризації українського суспільства багато в чому залежатимуть від того, наскільки право в ньому підтримуватиметься різними його сегментами та кожним індивідом. Вагомим чинником посилення впливу права у суспільстві, подолання наслідків правового нігілізму має бути розвиток правової освіти, яка є запорукою того, що право стає регулятором життя індивіда, а не перешкодою на шляху вирішення його особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати важливішим чинником розвитку особи та формування правового оптимізму, становлення громадського суспільства і демократичної правової держави.

Унаслідок цього, першочерговим завданням державної правової політики та окремим напрямом державної діяльності в Україні має стати розробка сучасної комплексної програми з правової освіти; а також організація суб'єктного складу правоосвітнього процесу і здійснення відповідного контролю.

Правова освіта має являти собою єдину загальнодержавну систему усвідомлення ролі і дієвості права, вивчення чинного законодавства. Вона повинна охоплювати усі верстви населення. В цьому контексті як невідкладні напрями правової освіти можна запропонувати такі: правова освіта і правове виховання молоді; правова освіта за професійним спрямуванням із застосуванням норм відповідного галузевого законодавства; правова освіта депутатського корпусу; правова освіта службовців в органах місцевого самоврядування; правова освіта працівників громадських організацій; правова

освіта посадових осіб та робітників комерційних структур; правова освіта педагогічних кадрів (особливо загальноосвітніх шкіл) тощо.

Правові реформи, здійснювані в державі, повинні стати предметом широкого обговорення в суспільстві. Йдеться, зокрема, про гласність у праві. В найширшому сенсі таку гласність можна визначити як забезпечення суспільної «доступності» правового змісту, правових концепцій, положень законодавства, напрямів правового розвитку. Реалізація її можлива через відповідні організаційні форми: проведення міжнародних науково-практичних конференцій, методологічних семінарів, симпозіумів та конгресів науковців, що надасть поштовх зарубіжним публікаціям вітчизняних учених.

Інститут гласності повинен відігравати значну роль у правовому розвитку в цілому, оскільки загальнообов'язковість дотримання норм права повинна перетворюватися на внутрішнє переконання кожного суб'єкта правовідносин – кожного свідомого члена суспільства. Йдеться про обізнаність у праві, тобто про засвоєння людиною різнобічних правових знань з метою їх використання в усіх сферах життєдіяльності задля найбільш повної реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів.

Практична складова феномену «обізнаність у праві» має безпосередньо пов'язуватися з феноменом правової активності членів громадянського суспільства під час трансформаційних демократичних зрушень. Правова активність є передумовою, засадою демократичної розбудови держави. Будь-яка правова активність громадян має бути спрямованою саме на результат, на утвердження відповідних правових і суспільних відносин, розробку актів правотворчості, створення необхідних структурних ланок або скасування деяких в існуючому механізмі держави з метою забезпечення права народу на належне урядування в умовах суспільного прогресу. Тому однією з важливих прикмет реформування і оновлення правової системи, подолання правового нігілізму можна вважати, серед інших, і процеси, що спрямовуються на удосконалення «обізнаності в праві» кожної людини.

Правовий нігілізм є несумісним з оптимістичним правовим вибором сучасного суспільства. Оптимістичне сприйняття права, правових властивостей та можливостей – це шлях до формування відповідної правової психології в суспільстві, це боротьба з правовим нігілізмом і, що більш важливо, подолання правового песимізму, зневіри щодо функціональної здатності права. Наявність моністичної правової ідеології в такому суспільстві є запорокою виваженого успішного право-державотворення.

Суспільна консолідація посилюється впевненістю людей у пануванні у судовій системі справедливості. Імператив справедливості був задекларований у Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних інститутів, схвалений Указом Президента України. Важливим кроком у цьому напрямі стали

Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» і схвалення нової редакції основного закону (2016 р.). У ній закладено фундаментальні основи сучасної організації судової системи, основи статусу суддів (незалежність, недоторканність, незмінюваність, вимоги до професійних суддів, засади процедури їх призначення, підстави звільнення суддів з посад та припинення їх повноважень), державне фінансування органів судової влади, повноваження і склад Вищої ради правосуддя як органу, який є відповідальним за забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та висококваліфікованого суддівського корпусу, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів.

Разом з тим, конституційні новації не вичерпують усіх проблем, що постають на шляху реалізації права на справедливе судочинство. Зокрема:

1) для реалізації права на справедливе судочинство важливе значення має забезпечення незалежності суду від неправового впливу інших гілок влади, інституцій громадського суспільства. Поки що в Україні немає ефективного механізму протидії такому впливу;

2) незалежність суду сама по собі не забезпечує неупередженість і несправедливість судових рішень, тому сьогодні актуальною є проблема підвищення рівня професійності і правової культури суддівського корпусу, зокрема, вдосконалення методології підготовки суддів і підбору суддівських кадрів;

3) актуальною є проблема протидії зловживанням органів влади своїми повноваженнями у випадках спорів, в яких беруть участь громадяни. Очевидно, у зв'язку з цим є необхідність задекларувати в Конституції України принцип рівності держави і громадянина перед законом і судом. Це сприяло б реалізації права на справедливе судочинство;

4) надзвичайно гострою для забезпечення справедливого судочинства є проблема реалізації у чинному законодавстві принципу правової визначеності, чим має бути усунена перешкода до реалізації права на справедливе судочинство. Має бути розроблений дієвий механізм забезпечення принципу правової визначеності у нормотворчому процесі;

5) в Україні сьогодні дуже гострою є проблема забезпечення виконання судових рішень. Згідно з даними ЗМІ, в останні 20 років в Україні виконується лише 5% від усіх ухвалених судом рішень. У зв'язку з підпорядкуванням Державної виконавчої служби органам юстиції, які є органами виконавчої влади, судова система не наділена функцією контролю за завершальною стадією судового процесу – за виконанням рішень. Фахівці вважають такий стан однією з причин низького рівня виконання судових рішень. Відсутність механізмів контролю суду за виконанням судових рішень значно знижує можливості в забезпеченні права на справедливе судочинства.

6) потрібна розробка заходів, спрямованих на впровадження результатів наукових досліджень у судову практику, ширше залучення експертів-науковців у галузі права для розв'язання проблем застосування чинного законодавства для здійснення правосуддя.

7) виходячи з того, що право на справедливість визнається соціальною цінністю, зокрема у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, варто принцип справедливості судочинства задекларувати в Конституції України, а також в Кримінальному процесуальному кодексі України, де цей принцип поки що прямо не зазначений.

Вказане, безумовно, сприятиме реалізації права на справедливе судочинство в Україні. Відтак у суспільстві має сформуватися заснований на справедливості правопорядок, що, безумовно, сприятиме досягненню суспільної консолідації.

Забезпечення прав людини – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі, справедливість або несправедливість суспільного ладу у ній.

В Україні чимало конституційних положень, присвячених правам і свободам людини, залишаються здебільшого декларативними, що вимагає створення дієвих юридичних механізмів, які стимулюватимуть найширше втілення юридичних норм.

Актуалізація питань, присвячених правам людини, стурбованість суспільства їх сьогодишнім станом є наслідком демократизації багатьох процесів право-державотворення протягом останніх років. Їх успішне завершення можливе за умови дії в країні розвинутої системи (саме системи) юридичного регулювання, що закріплює принципи особистої свободи. Ця система може бути нормативною гарантією, якщо вона не є суперечливою, а виступає узгодженою та доступною.

У сучасних умовах на особливу увагу заслуговують природно-правові засади проблематики прав людини, соціально-антропологічна характеристика основоположних прав людини.

Взаємозв'язок держави, прав і свобод особи в Україні має базуватися на тому, що існуючі природні права і свободи не повинні обмежуватися. Йдеться про право на життя, честь, гідність, на свободу думки, совісті і релігії, на вибір місця проживання, а також про деякі інші, що містяться в ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Конституція України (ст. 32) встановлює більш широке коло прав, що не підлягають обмеженню, зокрема це стосується права на недоторканність приватного життя, особистої і сімейної таємниці тощо.

Основний зміст багатьох юридичних гарантій свободи особи полягає в забезпеченні необхідних умов для нормального життя, активної діяльності

громадян у суспільстві. З цією метою держава Україна повинна забезпечувати систематичне поновлення чинного законодавства відповідно до вимог часу, вдосконалення правових форм і методів охорони прав громадян, забезпечення активної участі громадян в обговоренні законопроектів, а також в їх прийнятті і проведенні в життя.

Юридичний механізм захисту прав людини в Україні включає необхідний ряд інституцій, відповідальних за його належне функціонування.

Водночас, важливу роль у забезпеченні гарантування та дотриманні прав людини відіграє громадянське суспільство. Основними завданнями його інституцій повинні бути представлення інтересів громадян в органах державної влади, здійснення контролю за діяльністю останніх, організація участі громадян у вирішенні державних справ та забезпеченні прозорості цих процесів, сприяння встановленню суспільної згоди шляхом конструктивного діалогу та співпраці з органами влади, представниками різних політичних сил, етнічних спільнот; документування порушень; пошук засобів захисту прав потерпілих від таких порушень шляхом надання правової, психологічної, медичної або іншої підтримки; боротьба з безкарністю, яка сприяє систематичним і постійним порушенням прав та основоположних свобод людини; участь у санкціонованих та несанкціонованих протестних акціях; популяризація прав людини та поширення інформації про захисників прав людини на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Для реалізації прав людини вагомого значення набуває досвід європейської практики з реалізації всього комплексу основних прав людини і громадянина – особистісних, політичних, економічних, соціальних і культурних, регульованих документами Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Хартією Європейського Союзу про основні права (2000 р.), прецедентним правом судів Європейського Союзу тощо.

Важливе місце посідає захист особистісних прав і свобод – право на життя, на людську гідність, інших прав, які опинилися під загрозою в анексованому Криму та в окупованій частині території України.

Особливим напрямом захисту особистісних прав посідає право на цілісність особи, що викликане науково-технічним прогресом, особливо в сфері медицини і біологічної науки. Завдання розвитку та реалізації цих прав об'єктивно потребує удосконалення чинного законодавства України, зокрема Закону України «Про лікарські засоби», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та ін. у контексті контролю за продажем неякісних лікарських засобів.

Особливої уваги потребує сьогодні реформування системи охорони здоров'я і реагування на надзвичайну гуманітарну ситуації, зокрема шляхом створення мобільних бригад для надання своєчасної медичної допомоги.

Цілком виправдану турботу викликають недостатні бюджетні асигнування на медичні обслуговування та застаріле обладнання в лікарнях і медичних центрах. Світові та європейські стандарти вимагають активізувати виконання стратегії щодо боротьби з ВІЛ/СНІДОМ, зокрема, превентивних стратегій і продовження надання безкоштовної антиретровірусної терапії.

Із захистом особистісних прав тісно пов'язані заборони на проведення експериментів у сфері євгеніки – штучного перетворення людської природи; торгівлі органами і частинами людського тіла з метою одержання прибутку, репродуктивного клонування людських істот тощо.

Потребує посиленої уваги державних органів і громадянського суспільства право на повагу приватного і сімейного життя, право на захист особистих даних, право на вступ до шлюбу і створення сім'ї, право на гендерну рівність, до якої поки що переважає ставлення як до другорядного питання.

Одна з ознак домінування справедливості у суспільстві – відсутність в ньому дискримінації, дієва практична політика запобігання цьому явищу у всіх сферах суспільного життя.

В Україні проблема боротьби з дискримінацією набуває особливого значення, оскільки дотримання прав людини, принципу рівного їх забезпечення, захисту прав меншин, виконання конституційних критеріїв вступу до ЄС є однією з першочергових вимог, що ставляться до держав, які претендують на членство в Євросоюзі.

Сучасний стан антидискримінаційного законодавства є однією з головних перешкод на цьому шляху. Формально в українському законодавстві є норми, які забороняють дискримінацію за етнічною, расовою та релігійною ознакою. Нормативно-правову базу запобігання та протидії дискримінації в нашій державі становлять Конституція України, Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про національні меншини в Україні», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, галузеві закони, що містять антидискримінаційні норми, а також міжнародно-правові документи, зокрема Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та інші.

Серед основних правових механізмів протидії дискримінації – утвердження конституційного принципу відповідно до ст. 24 Основного закону, де встановлюється рівність громадян перед законом і недопущення привілеїв для кожного з них. Однак моніторинг проявів ксенофобії, злочинів на етнічному ґрунті та інших проявів дискримінації засвідчив, що судові рішення за цими статтями практично не виносилися. Для виправлення цієї ситуації необхідно

покласти супровід у судах жертв дискримінації та моніторингову функцію за антидискримінаційною діяльністю судів та правоохоронних органів на спеціально створений орган з протидії дискримінації.

Практика застосування антидискримінаційного закону більше спрямована на формування засад антидискримінаційної політики, ніж на боротьбу з конкретними проявами дискримінації в українському суспільстві. Декларативність та несистемність його положень, відсутність визначення чітких процедур їх застосування, відповідних санкцій щодо порушників законодавства про запобігання та протидію дискримінації заважають його ефективній дії. Антидискримінаційний закон потребує конкретних положень щодо його реалізації, якими рекомендується доповнити такий правовий акт найближчим часом.

Потребують вирішення такі проблеми в протидії дискримінації: 1) активізація роботи центральних і місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування в питаннях запобігання та протидії дискримінації взагалі; 2) розробка і реалізація загальнодержавних урядових та місцевих стратегічних програм щодо запобігання та протидії дискримінації, які б стали обов'язковим орієнтиром для органів державної влади та місцевого самоврядування під час плануванні їх діяльності; 3) надання діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування системного розуміння антидискримінаційної політики, змісту та необхідності засобів посиленої підтримки (позитивних дій) для різних груп меншин, скоординованості зусиль у сфері запобігання та протидії дискримінації; 4) повне дотримання положення антидискримінаційного законодавства про проведення антидискримінаційної експертизи у процесі нормотворення, розгортання органами влади та місцевого самоврядування інформаційних кампаній з тематики запобігання та протидії дискримінації.

Явище дискримінації вимагає системної політико-правової протидії, запозичення європейського та напрацювання власного досвіду реалізації правових механізмів. Ідеться про запровадження поряд з антидискримінаційними законами окремих антидискримінаційних норм, імplementованих у закони України, що регулюють різні сфери суспільних відносин, зокрема у сфері зайнятості, освіти, охорони здоров'я. На цьому наголошується у Третій доповіді щодо України Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, рекомендації якої були враховані у прийнятому у 2015 р. Законі України «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу». Основні ідеї та принципи боротьби з дискримінацією мають знайти відображення в Законі «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Незважаючи на труднощі, Україна не припиняє напружувати та вдосконалювати антидискримінаційне законодавство. Держава стала на шлях комплексної боротьби з явищем дискримінації, заклала підвалини антидискримінаційної політики, в межах якої відпрацьовуються та вдосконалюються правові механізми протидії дискримінації. Євроінтеграція України є потужним стимулом для напрацювання антидискримінаційних правових механізмів. Так, Угода про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншого боку, стосується проблеми недискримінації. Зокрема, метою політичного діалогу визначається зміцнення поваги до демократичних принципів, включаючи права осіб, що належать до національних меншин, недискримінацію осіб, які належать до меншин, повагу до різноманітності, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ.

Забезпечення здійснення антидискримінаційних заходів знайшло відображення в урядовому Плані заходів з імплементації Угоди про асоціацію. Разом з тим, відсутність деталізації положень у антидискримінаційному законодавстві України, чітко сформульованої кваліфікації певних дій як дискримінаційних фактично роблять його політичними деклараціями про наміри. Наразі потрібна розробка і впровадження простого й прозорого механізму покарання за випадки дискримінації та відшкодування жертвам дискримінації. Поки що Кримінальним кодексом України суб'єктами таких злочинів визнаються тільки фізичні особи, що породжує атмосферу незахищеності представників меншин від дискримінаційних дій з боку юридичних осіб, зокрема в таких соціально важливих сферах, як працевлаштування, освіта, медицина. Захист честі й гідності повинен містити додаткові підстави, зокрема такі, як раса, колір шкіри, етнічна належність і мова для забезпечення належної кваліфікації злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості чи за іншими дискримінаційними ознаками.

Вагомою перешкодою правовому переслідуванню будь-яких проявів дискримінації залишається системна неузгодженість у діяльності силових структур стосовно реагування на злочини, вчинені на ґрунті ненависті. Здебільшого такі злочини кваліфікуються як хуліганство, мова ворожнечі тощо. Тому експерти вказують на необхідність забезпечення належного розслідування дискримінаційних дій та притягнення винних осіб до відповідальності. Потрібна практика виокремлення дискримінації під час складання статистичних звітів правоохоронними органами та судами, що дозволяло б відстежувати статистику порушення законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації та притягнення до відповідальності винних осіб.

Моніторингові інституції вказують на необхідність створення окремого підрозділу в структурі правоохоронних органів для запобігання та протидії

дискримінації та діям, спрямованим на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі. Поки що представники правоохоронної та судової системи демонструють неналежний рівень обізнаності та розуміння як положень антидискримінаційного законодавства, так і визнання існування самої проблеми дискримінації загалом. Існує нагальна потреба приведення чинного законодавства України у сфері боротьби з дискримінацією до європейських стандартів.

У 2016 р. здійснено спробу декриміналізувати відповідальність за дискримінацію. В першому читанні було ухвалено Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу)». Експерти наголошують, що вилучення положення про кримінальну відповідальність та доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідними положеннями, що посилюють адміністративну відповідальність за дискримінаційні дії, зменшить і так недостатню кількість механізмів реалізації Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Доречно відмовитися від цієї законодавчої спроби, яка являє собою несистемний підхід до формування антидискримінаційного законодавства та неузгодженість окремих нормативно-правових актів, які містять антидискримінаційні положення.

Ефективна протидія дискримінації, в тому числі правове переслідування будь-яких проявів дискримінації, неможливі без оптимізації інституційного забезпечення. Сьогодні згідно із Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» у сфері захисту громадян від проявів дискримінації діє фактично один державний орган – офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Тому в 2012 р. для виконання повноважень у сфері протидії дискримінації в структурі цього офісу було встановлено окрему посаду Представника Уповноваженого з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності та створено спеціальне Управління з відділом з питань недискримінації. У 2014 р. воно зазнало реформування: було сформовано два спеціалізовані відділи – відділ з моніторингу та реагування на випадки дискримінації і відділ аналітики та інформаційно-просвітницької роботи з питань недискримінації. У 2013 р. при Представникові Уповноваженого Верховної Ради України з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності було створено Експертну раду з питань недискримінації та гендерної рівності з консультативною функцією. Разом з тим, доцільно створити в Україні спеціалізований орган з протидії усім видам дискримінації. Як засвідчує досвід інших країни, створення такого органу посприяло б вирішенню завдань ефективного запобігання та протидії дискримінації.

Серед найбільш ефективних засобів зміцнення у суспільстві довіри, без якої неможлива його солідаризація, є корупція – чи не найскладніша перешкода на шляху подальшого розвитку українського суспільства. За останніми даними міжнародної організації Transparency International Україна посідає 131-ше місце в рейтингу «Індекс сприйняття корупції» (2016 рік). Під впливом Майдану-2014 в Україні розпочалася антикорупційна реформа, яка потребує загальнонародної участі.

Для протидії вітчизняній корупції в Україні розробляються спеціальні заходи, які визначаються як антикорупційна політика. Прийнято законодавчі акти, які покликані забезпечувати реалізацію антикорупційної політики. Це, зокрема, Закон України «Про запобігання корупції» (2014 р.), а також вдосконалено законодавство, що передбачає кримінальну відповідальність за корупційні правопорушення. Того ж року Верховна Рада України ухвалила новий і по своїй суті дійсно реформаторський Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», яким істотно посилено кримінальну відповідальність осіб за вчинення ними корупційних злочинів.

Згідно з законом про запобігання корупції антикорупційна політика держави набула форми стратегії. Стратегія має розроблятися Національним агентством на основі аналізу ситуації щодо корупції в країні, а її реалізація має бути предметом щорічного контролю з боку Верховної Ради України. Реалізація стратегії повинна здійснюватися у формі державної програми, яка розробляється Національним агентством та затверджується Кабінетом Міністрів України.

У рамках антикорупційної реформи необхідно активізувати такі заходи, як відкриття майнових декларацій держслужбовців, здійснення перевірки чиновників у всіх органах державної влади та органах місцевого самоврядування, оприлюднення реєстрів власників нерухомості та земельних ділянок та інформації про реальних власників компаній – кінцевих бенефіціарів, здійснення реформи держзакупівель.

Серед невідкладних кроків у рамках Антикорупційної стратегії на 2014–2017 рр. – реалізація розробленої та затвердженої Державної програми, яка передбачає конкретні завдання і заходи, згруповані в межах чотирьох напрямів: формування та реалізація державної антикорупційної політики; запобігання корупції; покарання за корупцію; формування негативного ставлення до корупції.

Виконання програми дасть змогу:

- забезпечити формування та реалізацію державної антикорупційної політики на основі результатів аналізу достовірних даних про корупцію та про чинники, які її зумовлюють, впровадити ефективний моніторинг та координацію реалізації антикорупційної політики незалежним спеціалізованим органом із залученням представників громадянського суспільства;

- зменшити вплив корупціогенних ризиків на діяльність органів законодавчої влади, посилити громадський контроль за їх діяльністю;
- створити ефективні механізми запобігання корупції, конфлікту інтересів, порушенню етичних стандартів поведінки та забезпечити контроль за дотриманням правил щодо доброчесності особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та іншими особами, активізувати роботу Національного агентства запобігання корупції;
- посилити ефективність діяльності органів судової влади та системи кримінальної юстиції у переслідуванні осіб, які вчинили корупційні правопорушення, забезпечити ефективну роботу Національного антикорупційного бюро;
- сприяти усуненню корупційних передумов ведення бізнесу, зробити у сфері бізнесу звичним нетолерантне ставлення до корупції;
- розширити можливості для доступу до суспільно важливої інформації;
- сформувані в суспільстві ідеї нетерпимості до корупції, підвищити рівень довіри населення до влади;
- забезпечити виконання рекомендацій міжнародних антикорупційних моніторингових механізмів, зокрема, у рамках моніторингового механізму Конвенції ООН проти корупції, Групи держав проти корупції (GRECO), Антикорупційної мережі ОЕСР для Східної Європи та Центральної Азії.

Сьогодні в Україні неповага до норм моралі і до закону стала системною нормою. Зазначена соціальна аномалія має бути усунута шляхом проведення відповідних соціальних реформ, унаслідок яких у суспільстві має утвердитися така соціальна цінність, як повага до норм моралі і до закону, яка має бути основою антикорупційної культури в суспільстві.

Як показує досвід, сама по собі політична воля ще не забезпечує ефективність антикорупційної політики, якщо вона не спирається на адекватне розуміння закономірностей існування корупції, а також причин і умов, що її породжують. Без розуміння цих закономірностей, причин і умов існує ризик перетворення політичної волі на політичний волюнтаризм у антикорупційній політиці. Це не сприятиме ефективності антикорупційної політики. Зокрема, існує небезпека, що політична воля зводиться до застосування у протидії корупції так званої концепції «голої репресії», відповідно до якої протидія корупції зводиться винятково до покарань. Як показує досвід боротьби з корупцією, такий інструмент необхідний, але він не достатній для досягнення кінцевої мети, оскільки не може усувати соціальні (зокрема політичні, економічні, моральні, культурницькі тощо) корені корупції. Самі по собі антикорупційні інституції не здатні подолати корупцію, якщо не будуть здійснені соціальні реформи, які підірвуть корінь цього явища. Ці реформи мають створити ситуацію, коли чесно жити і працювати стане вигідно.

Тільки репресивний підхід здатний хіба що створити «бурю в склянці води», тобто видимість «атаки» на корупцію. Але, крім того, концепція «голої репресії» відкриває шлях для різноманітних зловживань засобами кримінальної юстиції, зокрема в сфері політичної боротьби і економічної конкуренції, а також для гіпертрофії поліцейських (репресивних) функцій держави.

Справді ефективною антикорупційною політикою може бути політика, заснована на концепції «антикорупційних лещат». Згідно з цією концепцією спроби одним лише вдосконаленням антикорупційного законодавства і антикорупційних органів (НАБУ тощо) подолати кризовий тип корупції є безперспективними. Не можна створити такий закон чи такий антикорупційний орган, яким би не можна було б зловживати, якщо у суспільства має місце соціальна аномалія, за якої жити і працювати чесно і по закону є не вигідно. Більше того, за цієї умови можливим стає формування так званої «поліцейської держави».

Натомість Україна внаслідок соціальних реформ має стати країною, придатною для життя чесних і законослухняних громадян! Лише тоді, згідно з концепцією «антикорупційних лещат», антикорупційне законодавство стає ефективним інструментом, коли застосовується разом з діяльністю антикорупційних органів та інституцій громадянського суспільства.

Для кожного окремого громадянина важливою є рівність можливостей соціальної самореалізації і відповідне винагородження його заслуг (принцип меритократії). У процесі суспільного реформування має йтися не про збільшення масштабів соціально-економічної підтримки особи, а створення умов для всебічної реалізації її творчого потенціалу. Для цього має застосовуватися відкритість, гласність, змагальність під час заміщення посад.

Кожен новий етап розвитку суспільства вимагає і нових людей, відновлення кадрового корпусу. Новизна і складність висунутих нині завдань, поглиблення демократичності у всіх сферах ставлять підвищені вимоги до ідейно-морального і професійного рівня управлінських кадрів. Основні критерії, за якими має оцінюватися їх робота, – це практичний результат, діловитість, уміння організовувати і виховувати людей, відповідальність перед народом, ініціативність, почуття нового, уміння економічно мислити і діяти.

Потрібен кадровий ресурс нового типу, заснований на високому професіоналізмі, який володіє сучасними інформаційними технологіями, демократичний, контрольований народом, здатний рухати економічний і соціальний прогрес. Працювати в такому апараті повинні люди, що добре знають основи науки управління, належним чином підготовлені. Звідси і завдання – налагодити підготовку відповідних кадрів.

Меритократичні принципи – це засадничі ідеї, на яких має будуватися кадрова політика в державі та відповідати високим критеріям професіоналізму та ефективності діяльності кадрів, потребам розвитку сучасного суспільства. Меритократія (букв. «влада достойних», від лат. *meritus* – достойний, гідний і грецького *kratos* – влада) – принцип управління, згідно з яким керівні посади повинні займати найздібніші люди, незалежно від їхнього соціального чи економічного походження. «Меритократія» використовується в декількох значеннях, зокрема, розглядається як створення початкових умов для об'єктивно обдарованих і працелюбних людей, щоб вони в майбутньому мали шанс зайняти високе суспільне становище в умовах вільної конкуренції; друге значення відповідає системі, протилежній аристократії і демократії, в якій керівник призначається з-поміж спеціально опікуваних талантів. Має місце і ще один підхід до визначення терміну «меритократія». Він розглядається як форма суспільства, в якому успіхи в освіті та соціальний статус є результатом здібностей та індивідуальних зусиль.

Присутність у соціальній системі меритократичності є свідчення такої її властивості в організації праці, як домінування орієнтації на заохочення досягнень та ефективності (кожному за здібностями). Отже, можна говорити про те, що сутність меритократії у кадровій політиці полягає у залученні, закріпленні і адекватному використанні висококваліфікованих спеціалістів, у створенні умов щодо реалізації ними свого професійного потенціалу для успішного виконання своїх обов'язків і забезпечення ефективного функціонування і розвитку державного апарату.

Меритократичність ґрунтується на певних принципах – основоположних ідеях, настановах, що виражають об'єктивні закономірності та визначають науково обґрунтовані напрями формування кадрового потенціалу в державі. До основних принципів меритократії у кадровій політиці слід віднести компетентність, професіоналізм, доброчесність, рівність можливостей, достойність.

Принцип компетентності полягає у знанні предмета діяльності, наявності відповідної освіти, навичок у роботі і оволодіння передового досвіду, а принцип професіоналізму полягає у глибокому і всебічному знанні і володінні практичними навичками у певній галузі суспільної діяльності. Принципи професіоналізму і компетенції у кадровій політиці зобов'язують посадовців бути постійно готовими до виконання посадових повноважень, знати предмет своєї службової діяльності, мати загальну і спеціальну підготовку, постійно підвищувати свій професійний рівень. Принцип професійності кадрів ґрунтується на європейському розумінні професійності державної служби, що полягає в об'єктивності, справедливості та неупередженості під час підготовки політичних та прийняття адміністративних рішень, незалежності професійної

позиції державного службовця від впливу політичного та приватного інтересів, відданості інтересам суспільства, лояльності до держави та її легітимного політичного керівництва. Важливим при цьому є критерій рівня освіти та професійної підготовки.

Важливим принципом, який продукується в кадровій політиці України, є принцип доброчесності. Він перегукується з таким меритократичним принципом, як моральні та етичні характеристики осіб, що обіймають відповідні керівні посади. Принцип доброчесності означає підпорядкування посадовцем своїх публічним інтересам, відмову від превалювання приватного інтересу під час здійснення ним наданих повноважень. По суті, цей принцип є одним із основних факторів запобігання конфлікту між особистим та суспільним інтересом.

У суспільстві не повинно бути жодних сумнівів у доброчесності особи, що перебуває на посаді в органах публічної влади. Мають запобігатися та виключатися від впливу на прийняття рішення приватні інтереси службовця (на противагу публічному інтересу). Тобто, усі ситуації, пов'язані з можливими бізнес-інтересами службовця чи близьких йому осіб, та інші потенційні конфлікти повинні вирішуватися відкрито та без загрози заподіяння шкоди суспільству.

Запровадження, слідування, дотримання меритократичних принципів у кадровій політиці держави, врешті-решт, дозволить створити кадровий ресурс з високопрофесійних та компетентних фахівців у відповідних сферах, для яких творити добро для суспільства стане честю.

Гарантування прав меншості в Україні в основному стосується етнічних і мовних груп. Паралельно державою здійснюються кроки з поширення української мови, яка як мова національної більшості має статус державної. Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації»⁷ загальнонаціональні телерадіоорганізації зобов'язані не менш як 75% мовлення вести українською мовою, а регіональні – не менше 60%. Новий Закон «Про освіту» (2017 р.)⁸ запровадив низку інновацій у процес навчання. Згідно з положеннями Закону, у державній системі освіти України мовами нацменшин з 2018 р. навчання здійснюватиметься лише в дошкільних навчальних закладах та у молодшій школі (1–4 клас). Починаючи з 5-го класу викладання предметів має здійснюватися державною мовою, а з 2020 р. освіта має стати повністю україномовною. З метою узгодження процесу мовної українізації освіти з традиційною мовною ситуацією у місцевостях компактного проживання корінних народів і національних меншин у прикінцеві положення до закону було внесено статтю, що особи, які належать до таких спільнот України і розпочали здобуття загальної середньої освіти до 1 вересня 2018 року, до 1 вересня 2023 року продовжують здобувати таку освіту відповідно до правил,

які існували до набрання чинності новим з поступовим збільшенням кількості навчальних предметів, що вивчаються українською мовою. Крім того, на виконання рекомендацій Венеціанської комісії за підсумками проведеної ним експертизи закону, Міністерством освіти і науки України запропоовано моделі навчання у школах з мовами меншин, що мають бути прописані в законі «Про загальну середню освіту». Запропоновані моделі будуть враховувати освітні потреби дітей різних національних громад, зважаючи на вразливість мови, на мовне середовище, у якому проживає меншина, на мовну групу, до якої належить відповідна мова. На розгляді парламенту перебуває законопроект «Про функціонування української мови, як державної»⁹. У контексті захисту мовних прав громадян особливо важливим є проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні»¹⁰. Фахівці вважають, що його реалізація сприятиме поліпшенню становища мов та культур відповідних національних меншин, водночас працюючи на посилення позицій державної мови та утвердження української як мови спілкування представників усіх національностей, що проживають в Україні.

У разі ухвалення закону передбачається врегулювання використання мов національних меншин при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами АРК та органами місцевого самоврядування в місцях компактного проживання національних меншин; у кримінальних провадженнях та судовому процесі; у сфері освіти, культури, у рекламі, у вживанні географічних назв.

Що стосується ущемлення прав представників інших меншостей, то у 2015 р., на думку громадян, найчастіше з дискримінацією стикалися люди старшого віку (38%), інваліди (33%), і лише на третьому місті особи з нетрадиційною сексуальною орієнтацією (27%). Гендерну дискримінацію зафіксували 21% респондентів, етнічну – 18%, а релігійну – 14% .

Україна виконує свої зобов'язання, закріплені в Угоді про асоціацію з ЄС та Плані дій з лібералізації візового режиму щодо заборони дискримінації, в тому числі за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. У проекті Трудового кодексу України, поданому до другого читання, ст. 3 містить заборону будь-якої дискримінації у сфері праці, в тому числі пряме чи непряме обмеження прав працівників залежно від «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, вагітності, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, участі у

страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їхніх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання».

Чим активніше відбувається пропаганда способу життя і цінностей ЛГТБ спільноти (лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів), тим негативніше ставляться до них громадяни України. Перший марш рівності був проведений у 2003 р. і не викликав особливого суспільного резонансу, наступні заходи – у 2015, 2016 та 2017 рр. відбувалися в умовах підвищених заходів безпеки, що, однак, не вберегло від сутичок з прихильниками традиційних цінностей (у 2008, 2012, 2013 з міркувань безпеки та згідно з судовими рішеннями марші були скасовані). У 2016 р. кількість тих, хто виступає за повну заборону одностатевих відносин, становила 69%, порівняно із 60% у 2012 р. Емпіричні дані свідчать про певну кореляцію між рівнем соціально-економічного добробуту, релігійності й освіти громадян та поширенням побутової гомофобії. За цих умов слід забезпечити комплексний підхід до зниження рівня нетолерантності до ЛГТБ та інших меншинних груп.

Чинна нормативно-правова база, що регулює залучення меншості до процесу прийняття рішень та врахування їхньої думки, є адекватною поточному рівню демократичного розвитку України та політичній ситуації, однак потребує певного удосконалення з огляду на прагнення до членства у Євросоюзі. В 2017 р. Україна продовжила пошук балансу між консолідацією української нації, однією з передумов якої є вільне володіння і використання усіма громадянами державної мови, та гарантуванням прав національних меншин.

Одна з умов солідаризації праці і капіталу – впевненість бізнесу у його правовому захисті від бюрократичного свавілля, забезпечення гарантій рівності можливостей у ринковій конкуренції.

За останні роки Україна впевнено просунулася в міжнародному рейтингу Світового банку з легкості ведення бізнесу, продовжуючи покращувати умови ведення підприємницької діяльності. Так, у 2012 р. наша держава перебувала в кінці списку країн світу (на 152-му місці), а в 2017 р. перемістилася на 80-те місце. Такий результат дала велика кількість реалізованих останнім часом ініціатив щодо спрощення у питаннях здійснення підприємницької діяльності і зменшення зайвого контролю з боку держави.

Новий Закон України «Про адміністративні послуги» (2012 р.) став законодавчою базою для впорядкування більшості відносин громадян з органами влади, в тому числі у сфері господарської діяльності. Зруйновано монополію держави на надання послуг з реєстрації підприємців, прав на землю і нерухоме майно, зазначені реєстраційні повноваження замість органів державної влади отримали органи місцевого самоврядування, нотаріуси і акредитовані суб'єкти (юридичні

особи публічного права). Розширюються можливості отримання послуг в електронному вигляді (он-лайн). Подальше впровадження такої форми суттєво зменшить фізичний, безпосередній контакт зацікавлених осіб зі службовцями, що дасть змогу мінімізувати зловживання, порушення і прояви корупції.

Для ефективного провадження господарської діяльності підприємцям необхідна актуальна і оперативна інформація про своїх потенційних контрагентів, про земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна тощо. В цьому їм має допомогти електронний доступ до реєстрів (останнім часом їх зробили відкритими на порталі «Будинок юстиції»).

Потребує продовження робота зі скорочення кількості документів дозвільного характеру для зменшення кількості контактів господарських суб'єктів із представниками держави, започаткована Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо скорочення кількості документів дозвільного характеру» (2014 р.). Сказане стосується і започаткованого Урядом «дерегуляційного дня», присвяченого питанням покращення умов ведення бізнесу. В Україні у 2017 р. пройшло перше таке засідання, протягом якого було скасовано близько 120 нормативно-правових актів, як застарілих.

Досі велика кількість проблем виникає у підприємців під час перевірок їх діяльності, які проводяться інспекційними органами. У зв'язку з існуванням цих недоліків, 10.IX.2014р. Кабінетом Міністрів України була ухвалена Постанова «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 442, основною ідеєю якої є скорочення кількості органів влади, в тому числі інспекційних. Уряд ліквідував 6 органів, які виконували інспекційні повноваження, а також утворив 5 служб шляхом об'єднання і реорганізації колишніх інспекцій.

Протягом останніх 4 років ухвалювалося рішення про мораторій на проведення перевірок суб'єктів господарювання. Закон України «Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» передбачає 4 виняткові випадки у 2017 р. для проведення перевірки, незважаючи на існування мораторію: погодження Державної регуляторної служби; письмова заява самого підприємця; рішення суду; настання аварії чи смерть особи внаслідок нещасного випадку.

Особливістю проблем мораторію є те, що ця заборона на проведення перевірок бізнесу не поширюється на 15 найбільших інспекційних органів у державі – фіскальну службу, службу з питань праці, архітектурно-будівельну інспекцію, екологічну та ряд інших інспекцій.

Слід активізувати заходи щодо чіткого визначення інспекційних повноважень органів влади. Потребує розв'язання проблема застосування нових правил проведення перевірок для усіх сфер підприємництва, уніфікації цих правил для всіх сфер підприємницької діяльності і всіх органів державного нагляду (контролю).

Обов'язкова основа довіри як чинника суспільної солідарності – впевненість населення у доброчесність влади. Тут вкрай важливе досягнення можливостей прозорості влади та її повної підзвітності громадянам. Україна вже приєдналася до Партнерства «Відкритий Уряд», яке було започатковане Генеральною Асамблеєю ООН (2011 р.), виконує свої зобов'язання у цій сфері згідно з ухваленими планами дій (зараз виконують третій за рахунком план).

Цілеспрямована державна політика забезпечила значний поступ нашої держави в питанні відкритості даних. Зокрема, у 2017 р. Україна посіла 44-те місце в міжнародному рейтингу «Барометр відкритих даних», в якому оцінювалася відкритість 115 країн світу. Було створено Єдиний державний веб-портал відкритих даних, запроваджена електронна система публічних закупівель «ProZorro», відкрито дані з великої кількості державних реєстрів, започатковано Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Значним кроком у підвищенні рівня прозорості інформації про майнове становище публічних службовців став новий спосіб декларування, передбачений Законом України «Про запобігання корупції».

Відповідно до даних Світового банку вже близько 150 країн світу запровадили декларування службовцями своїх статків¹¹. Механізм декларування майнового становища службових осіб в Україні відповідає загальносвітовим тенденціям, і до того ж рівень відкритості даних, які декларуються українськими політиками, державними службовцями і службовцями органів місцевого самоврядування, є одним із найбільших у світі.

Подальше поліпшення цієї сфери потребує, зокрема, впровадження автоматичної перевірки даних, зазначених у деклараціях осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, оскільки поки що фінансовий контроль відбувається у ручному режимі, що робить його недостатньо ефективним. Водночас для такого контролю потрібно налагодити повноцінний доступ до всіх інформаційних баз даних державних органів.

4.3. Стратегія розвитку громадянського суспільства

Основою консолідації держави і суспільства, їх взаємодії є Конституція України – основоположний закон національного права. Вся діяльність, спрямована на досягнення консолідації і єдності в Україні, має відповідати нормам права як запоруки успіху і незворотності поступу нації. Громадянське суспільство є необхідним станом соціуму, який відповідає вимогам та розвитку сучасної цивілізації. Його подальший розвиток, загальна орієнтація на розбудову тісно пов'язані з конституційним процесом, реформуванням та оновленням

Основного закону України. Процес оновлення Конституції, по суті, є ще й процесом опрацювання, вироблення та обґрунтування теоретичної моделі майбутнього громадянського суспільства і сучасної держави. Конституція на рівні її основ конституційного ладу має закріпити засади формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити підвалини його взаємозв'язків і взаємодії з демократичною, правовою, соціальною державною, а це можливо лише за системного внесення змін до Конституції, спрямованих на законодавче закріплення вихідних політико-правових засад, які забезпечать створення сприятливих умов для всебічного розвитку громадянського суспільства, а також регламентуватимуть основні механізми та принципи взаємодії громадянського суспільства із демократичною, правовою, соціальною державою в Україні. Вирішення проблем, які постають у процесі розбудови громадянського суспільства та сучасної держави в Україні та їх взаємодії, об'єктивно потребує вдосконалення Основного закону та внесення змін, які вже обґрунтовані та напрацьовані експертно-наукових середовищем протягом останніх років. Ці зміни насамперед стосуються модернізації основ конституційної влади, осучаснення інституту народовладдя, вдосконалення інституту прав і свобод людини, реформування органів державної влади і місцевого самоврядування.

У цьому контексті важливим засобом консолідації суспільства і зміцнення держави має бути вирішення на конституційному рівні побудови в Україні влади, яка б ґрунтувалася на принципах єдності, збалансованості та взаємного сприяння в діяльності її інститутів, зниження рівня конфліктності між ними тощо. При цьому має бути забезпечено реалізацію державної влади на засадах чіткого розподілу її функцій та повноважень через встановлення дієвої і ефективної системи стримувань і противаг, забезпечення розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Основним питанням у взаємодії держави та громадянського суспільства є проблема узгодження зростаючого прагнення до рівності, досягнення ідеалу свободи кожного окремого члена спільноти. Розв'язання цієї проблеми неможливе шляхом заперечення за державними інституціями права впливати на громадянське суспільство, оскільки без сильної і дієздатної державної влади неможливо забезпечити ані принципи верховенства права, ані гідне існування членів суспільства. Так само не можна обмежувати права людей на створення асоціацій та об'єднань як інститутів громадянського суспільства. Таке право має захищатися державою. За цих обставин єдиним правильним шляхом взаємоузгодженого розвитку держави і суспільства є формування двох функціональних систем, перша з яких покликана створити механізми запобігання перетворенню демократії, а разом з нею і правової держави, на

«деспотію більшості», а друга – забезпечити можливість участі всіх громадян у діяльності інститутів громадянського суспільства.

Сучасний, трансформаційний період суспільного розвитку, якому властиві зміни форм суспільного життя людей і, насамперед, зміна суспільних комунікацій, зумовлює поступове утвердження нових форм громадянського суспільства. І суспільство, і держава в умовах демократизації та євроінтеграційних процесів зазнають радикальних трансформацій. В умовах інтенсифікації соціального діалогу та стрімкого розвитку України змінюється роль громадських об'єднань. Хоча джерелом інтересів, які вони обстоюють, залишаються окремі соціальні групи (суспільні корпорації), діяльність неурядових організацій із захисту цих інтересів перестає мати значення лише для самих цих груп, а набуває загального суспільного значення. Проблеми, які вони розв'язують сьогодні в Україні, вийшли за рамки лобіювання інтересів вузьких суспільних груп. Нині діяльність неурядових організацій спрямована на здійснення кількісних та якісних суспільних змін у різних сферах життя, таких, наприклад, як захист прав і свобод людини і громадянина, національна безпека і оборона, здоров'я, освіта, регіональний розвиток, захист навколишнього середовища.

Новим явищем для українського громадянського суспільства став розвинений неформальний волонтерський рух та співпраця його суб'єктів з органами державної влади. Майже 200 державних установ та організацій залучили до своєї діяльності волонтерів у 2016 році. Волонтерською діяльністю в Україні охоплена приблизно десята частина громадян. Пріоритетом волонтерської діяльності стала допомога українській армії. У 2015 р. таку допомогу надавали близько 65 % волонтерів, а у 2016 р., відповідно, 62%. За даними соціологічних досліджень волонтерський рух посідає перше місце за ступенем довіри серед усіх організацій та інститутів громадянського суспільства¹².

У постмайданний період в Україні сформувалася цілісна сукупність громадських організацій, їх системна якість. Це зумовлює реальність системних, групових об'єктів як носіїв колективних та індивідуальних інтересів та цінностей, прав і свобод, що їх покликано захищати громадянське суспільство.

За цих умов єдино можливим партнером громадянського суспільства постає демократична держава. Недотримання державою таких її основоположних принципів, як пріоритет прав людини і громадянина, обмеження державної влади, законності, як верховенство права, конституції, забезпечення громадянам держави гідного рівня існування, не означає зникнення громадянського суспільства. Але при цьому значно трансформується зміст системи взаємозв'язків і взаємовідносин між державою і громадянським

суспільством. Чи не вперше за роки незалежної України у взаємовідносинах між громадянським суспільством і державою досягнуто паритету. Наскільки такий стан стане постійним і набуде системності, залежить рівною мірою від обох суб'єктів.

Абсолютизація влади громадянського суспільства здатна породити стан постійного дисбалансу та нерівноваги в усіх без винятку політичних процесах. Перевищення повноважень інститутами громадянського суспільства може спричинити поступове зниження ступеня легітимності державних інститутів, оскільки в такій ситуації принцип вільного демократичного вибору перестане бути верховним.

Попри всю значущість, громадянське суспільство з цілої низки об'єктивних причин не може замінити собою держави, яка повинна гарантувати всім членам громадянського суспільства певні конкретні права. Ідеальним типом взаємодії є модель координаційних чи партнерських відносин, за якої поряд з громадянським суспільством виникає та існує демократична, правова, соціальна держава.

Основними напрямками здійснюваної демократичною державою політики щодо громадянського суспільства та його окремих інститутів є правове визнання громадянського суспільства, недоторканності сфери приватної взаємодії його членів; гарантування і забезпечення участі всім членам громадянського суспільства в процесі розробки і прийняття державних рішень; сприяння здійсненню громадянами прав на свободу асоціацій та звернення до органів державної влади; фінансово-матеріальна підтримка інститутів громадянського суспільства, у тому числі за рахунок створення різноманітних фондів тощо.

Рисою правового зв'язку між демократичною державою і громадянського суспільства має бути визнання принципу служіння першої другому і спрямування своєї діяльності на забезпечення рівних можливостей для всіх його членів як основи свободи і соціальної справедливості. У своєму взаємозв'язку з громадянським суспільством демократична держава основним принципом своєї діяльності вважає забезпечення партнерських відносин.

Взаємодія між демократичною державою та громадянським суспільством у сучасних умовах України ґрунтується на основі взаємозв'язку між ними, в основі якого є діалектичний синтез: громадянське суспільство потребує існування демократичної, правової, соціальної держави як своєї передумови, водночас тільки розвинене громадянське суспільство, розвиток демократії, широке й активне залучення мас до державно-політичних процесів уможливорює створення демократичної, правової, соціальної держави, що є основою стабільності, демократичного правового режиму, міцної авторитетної державної влади та запорукою державного спокою. Сьогодні це є важливою умовою суспільної консолідації в нашій країні.

З кінця 2013 р. відбувся стрибкоподібний перехід громадянського суспільства з неактивного, пасивного, латентного стану в активний. Воно характеризується набуттям якісно нових рис. Така якість зумовлена рівнем активності й політичної свідомості громадян. Цей рівень свідчить про відповідний ступінь самоорганізації суспільства. Рядові активісти Революції Гідності набули безцінного досвіду реальної самоорганізації і політичної боротьби, досвіду, який показав, що вони є силою, у принципі здатною перемогти антинародну владу й змінити суспільну систему.

У цьому плані громадянському суспільству належить роль творення демократичної держави, яка в широкому розумінні постає частиною громадянського суспільства, інститутом здійснення публічної влади й механізмом гарантування безпеки, добробуту, правового захисту прав і свобод громадян. Громадянське суспільство і держава співвідносяться як ціле і частина, як організм і механізм. Проголошення, виборювання, розбудова держави є свідченням зрілості громадянського суспільства, усвідомлення громадянами спільності своїх політичних інтересів, юридичних прав і обов'язків.

Ступінь розвиненості громадянського суспільства характеризує рівень його демократизму. Воно розвинене тією мірою, якою зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Держава є сильною тією мірою, якою в рамках відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему і легітимно забезпечуючи правопорядок у суспільстві.

Громадянське суспільство в сучасній Україні – це сфера самореалізації громадян, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюються і потребують для цього легітимного і легального політичного інституту – держави.

З другого боку, органи публічної державної влади та управління повинні постійно підтримувати довіру до себе з боку суспільства своїм ефективним функціонуванням. Один з аспектів цієї проблеми – докорінне реформування конституційно-правового статусу місцевого самоврядування та засад його діяльності. Протягом майже всього періоду незалежності вони були предметом гострої критики з боку муніципальної громадськості, політичних партій, науковців, окремих політиків за свою ексцентричність, символічність правосуб'єктності територіальної громади та формальність місцевого самоврядування на регіональному рівні, за принцип перехресного делегування повноважень, коли, з одного боку, держава делегує повноваження місцевому самоврядуванню, а з іншого – місцеве самоврядування делегує повноваження державній виконавчій владі. Усі конституційні норми про місцеве самоврядування перебувають у системному зв'язку із питанням про

територіальний устрій, який є реліктом вкрай архаїчної радянської моделі адміністративно-територіальної організації держави.

Велика кількість офіційних законопроектів щодо внесення змін до Конституції та їх версій, авральний характер їх обговорень та внесення змін до Конституції законами України призвело до ще більшої заплутаності у вітчизняній моделі місцевого самоврядування. Більшість офіційних пропозицій щодо внесення змін до Конституції України, які розроблялися та ініціювалися парламентськими фракціями, окремими народними депутатами або Головою держави, мали фрагментарний або косметичний характер чи передбачали більш ґрунтовну корекцію відповідного розділу Конституції України та всієї конституційної моделі місцевого самоврядування як термінологічного, так і змістовного характеру. Вагомий концептуальний потенціал, як в аспекті осмислення політичного бачення перспективних напрямів розвитку конституційної моделі організації місцевого самоврядування та вітчизняного муніципалізму в цілому, так і розуміння потенційних сценаріїв у розвитку муніципальної реформи, містять і альтернативні конституційно-проектні ініціативи низки політичних партій та громадських організацій. Серйозні напрацювання мала і Конституційна Асамблея, утворена у 2012 р. Попри її ліквідацію, розроблені нею концептуальні позиції у частині щодо місцевого самоврядування, за всієї їх дискусійності, не втратили своєї актуальності.

Пропозиції щодо зміни існуючої конституційної моделі місцевого самоврядування були передбачені й у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», запропонованому у квітні 2014 р. Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, а також у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України», внесеному Президентом України 26.VI.2014 р.

Кінець 2014 – початок 2015 року засвідчив прагнення Глави держави, керівництва парламенту та уряду до рішучих дій у сфері децентралізації та реформи конституційної моделі місцевого самоврядування, яка, по суті, увійшла в нову фазу. Свідченням тому став проект Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», підготовлений Конституційною комісією та внесений Президентом України і попередньо схвалений Верховною Радою України.

Ці кроки, попри їх суперечливий характер, у цілому наблизили конституційну модель місцевого самоврядування до міжнародних стандартів. Утім, залишається низка проблем, які існують на шляху розбудови європейської моделі місцевого самоврядування в Україні.

Вимогою часу є не тільки косметична корекція, точкові зміни відповідного розділу Конституції України, а й зміна філософії усієї моделі врегулювання діяльності місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування

має сприйматись як феномен, який одночасно має якості соціального і політичного, публічно-правового та приватноправового характеру. Повинно утверджуватися його розуміння як публічної влади територіальної громади з усіма її атрибутами і, одночасно, як інституту громадянського суспільства, форми самодіяльності населення, вияву його здатності управляти власними справами автономно від держави. Отже, насамперед слід визначитися зі всією муніципальною парадигмою та теорію місцевого самоврядування, яка має бути покладена в основу його конституційної та законодавчої моделі.

Найбільш перспективним та таким, що відповідає вітчизняним та європейським муніципальним традиціям, має вважатися громадівський підхід, який дозволить чітко визначити природно-правовий, громадянський та соціально-економічний аспект місцевого самоврядування. Адже громадівська теорія з моменту її виникнення була пов'язана не тільки із пошуками критерію відмінності самоврядування від державної влади, а й осмисленням його ролі у процесах становлення громадянського суспільства.

Спираючись на вихідні засади громадівського муніципального праворозуміння, на конституційному рівні необхідно насамперед, врегулювати статус територіальної громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, основного носія його функцій та повноважень, визначити особливості її правосуб'єктності та закріпити основні принципи самоврядування територіальної громади.

Також доцільно визначити основні функції та повноваження держави та органів державної влади у сфері самоврядування територіальних громад, закріпити у процесі їх самоврядування механізм реалізації прав людини та громадянина, зафіксувати форми та гарантії участі в ньому членів територіальних громад. Необхідно чіткіше визначити правові, територіальні, матеріальні, фінансові та інші основи місцевого самоврядування.

Насамперед, метою змін до Конституції України має стати вдосконалення правового статусу місцевого самоврядування в Україні згідно з європейськими принципами і стандартами. Необхідно створити оптимальні конституційно-правові умови для реалізації принципу визнання місцевого самоврядування первинним суб'єктом та основним носієм функцій та повноважень територіальної громади. Саме територіальна громада як первинний суб'єкт місцевого самоврядування найбільш оптимально розкриває сутність та призначення місцевого самоврядування, концентрує у собі його ціннісно-смісловий зміст (базові демократичні цінності, місце та значення у громадському та конституційному механізмі). До того ж це повністю відповідає національним історичним традиціям України та міжнародно-правовим стандартам місцевого самоврядування.

Необхідно посилити акцент на первинності територіальної громади як основного суб'єкта місцевого самоврядування, причому із посиланням на те, що статус територіальної громади регулюється окремим законом. У тексті Конституції необхідно чітко зафіксувати положення, що держава гарантує усі права територіальних громад, з наголосом на те, що вони володіють усією повнотою прав юридичної особи. Питання щодо статусу територіальних громад як юридичних осіб публічного права є доволі дискусійним як у вітчизняній юридичній науці, так і у середовищі практиків місцевого самоврядування. Вважаємо, що такий підхід створив би умови для формування не тільки конституційно-правового статусу територіальних громад, а й зміцнив би їхню роль, функції та значення у цивільно-правових та господарських відносинах.

Необхідно перейти від існуючої нині консервативної моделі місцевого самоврядування, за якої воно, по суті, здійснюється лише на рівні територіальних громад, а на рівні регіонів фактично має символічний характер, до повноцінної системи місцевого самоврядування на усіх рівнях організації суспільства.

Впровадження в Україні відомого світовій муніципальній практиці принципу повсюдності місцевого самоврядування створило б правові умови для активізації життєдіяльності територіальних громад, чіткі територіальні межі їхньої муніципальної діяльності, сприяло б децентралізації публічної влади, розмежуванню функцій та повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, розширенню самостійності і відповідальності територіальних громад у вирішенні завдань життєзабезпечення і розвитку територій, міст, селищ та інших населених пунктів з урахуванням місцевої специфіки.

Зокрема, надання представницьким органам місцевого самоврядування на регіональному рівні (районним та обласним радам або іншим органам регіонального представництва територіальних громад) права на утворення власних виконавчих органів перетворило б ці органи у самодостатні та дієздатні суб'єкти місцевого самоврядування, які змогли б повноцінно представляти та реалізовувати спільні інтереси територіальних громад.

Важливий акцент, який необхідно зробити у Конституції, що питання місцевого значення мають не абстрактно-декларативний характер, а знаходять своє втілення у конкретних функціях та повноваженнях суб'єктів місцевого самоврядування та, насамперед, правах людини в конкретних сферах муніципального життя. Зокрема, посилаючись на Європейську хартію місцевого самоврядування, пропонуємо чітко та однозначно закріпити положення, що з приводу питань місцевого значення територіальна громада, органи та посадові особи місцевого самоврядування повинні мати усі функції та повноваження, за винятком тих, які покладені на органи державної влади Конституцією та

законами України. Також варто закріпити норму, згідно з якою перелік окремих функцій і повноважень територіальної громади, її органів та посадових осіб, який встановлюється у законах України, не може тлумачитися як обмеження їхніх функцій і повноважень та прав і свобод мешканців-членів територіальної громади.

Такого роду пропозиції впливають з того, що в Україні відбулося лише конституційно-декларативне визнання наявності питань місцевого значення у вигляді встановлення принципу регулювання повноважень органів місцевого самоврядування за схемою «дозволено лише те, що передбачено законом». До того ж в основу існуючого на сьогодні порядку встановлення функцій та повноважень органів місцевого самоврядування покладено традиційно-галузевий, фактично радянський, принцип законодавчої фіксації, внаслідок чого фактично муніципальна влада від початку «зорієнтована» на сфери місцевого господарства, а не на загальні питання місцевого значення.

Впровадження в Україні на конституційному рівні відомого світової муніципальній практиці методу негативного регулювання діяльності місцевого самоврядування—«дозволено усе, що не заборонено»—створить конституційно-правові умови для активізації життєдіяльності територіальних громад та включення до питань місцевого значення широкого кола суспільних відносин, які виникають на локальному рівні, сприятиме децентралізації публічної влади, розмежуванню функцій та повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, розширенню самостійності і відповідальності територіальних громад у вирішенні завдань життєзабезпечення і розвитку міст, селищ та інших населених пунктів з урахуванням місцевої специфіки, соціально-економічних особливостей і культурно-історичних традицій.

Важливим елементом зміцнення демократичних інститутів, підвищення легітимності органів публічної влади та розвитку громадянського суспільства є широке залучення громадян до процесу прийняття рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях. Значним кроком на цьому шляху стало створення громадських рад при органах державної влади. Станом на кінець II кварталу 2017 р. при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, обласних, Київській міській держадміністраціях діяли 78 громадських рад¹³, однак вони відсутні при Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, Мінінфраструктури, Нацполіції, Українському інституті національної пам'яті, Фонді державного майна України. Досвід діяльності під час їх оцінки не є однозначним як через недосконалість процесу формування таких рад (можна згадати про випадок входження до складу громадської ради Міністерства інформаційної політики України члена антиукраїнської організації), якісний склад таких рад та готовність державних службовців враховувати пропозиції представників громадянського суспільства.

Наприкінці 2016 р. Міністерство юстиції України завершило проведення громадського обговорення проекту Закону України «Про публічні консультації»¹⁴, який визначає порядок проведення публічних консультацій під час розробки та прийняття рішень органами публічної влади з метою врахування та узгодження позицій усіх зацікавлених осіб та запровадження сучасних стандартів підготовки проектів актів, які є обов'язковими для органів публічної влади, що, в свою чергу, сприятиме впровадженню ефективного механізму взаємодії між громадянами та органами державної влади на засадах партнерства та взаємної відповідальності.

Очевидно, що має бути передбачене максимально широке залучення до обговорення проектів рішень влади не лише представників різноманітних організацій, а й пересічних громадян, які не є членами неурядового сектору. Крім того, повинна існувати можливість як електронного (віддаленого), так і безпосереднього обговорення питань. Коло питань, що виносяться на консультації, також має бути досить широким, включаючи і регуляторні акти. Відповідно, суб'єктивних повноважень також мають обґрунтовано доводити, чому певні питання не можуть бути предметом публічних консультацій, а не приймати таке рішення на власний розсуд. Також слід максимально деталізувати умови, що передбачають відмову від проведення консультацій, зокрема, через необхідність прийняття рішення у ході прискореної процедури у терміновому порядку. Стимулювати ініціативу громадян покликана і Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки.

Необхідно активізувати кроки, спрямовані на активізацію громадян, зокрема, відповідно до рекомендації Уряду створити у структурі районних держадміністрацій підрозділи з питань взаємодії з громадськістю для посилення структурної спроможності районних держадміністрацій щодо належного забезпечення виконання завдань із залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, для сприяння розвитку громадянського суспільства, налагодження взаємодії з його інститутами.

За останні роки стався помітний прогрес у добровільній, безкорисливій, соціально спрямованій, неприбутковій діяльності громадян та громадських організацій. Волонтерські організації та волонтерська діяльність мають і надалі справляти позитивний вплив на низку суспільних сфер – збільшення соціального капіталу, зниження витрат на надання публічних послуг, підвищення кваліфікації громадян з метою полегшення їх працевлаштування, посилення ідентичності та згуртованості місцевих громад, зменшення важливості етнічних, культурних, мовних відмінностей, соціалізація молоді тощо.

Найбільш серйозними проблемами волонтерського руху, що їх потрібно розв'язати, є запобігання випадкам шахрайства з боку волонтерських організацій, посилення координації їх діяльності, заохочення, більшої матеріальної та

фінансової допомоги від благодійників в Україні та з-за кордону, вдосконалення законодавчого регулювання волонтерської діяльності. Вирішення цих та інших питань вимагає як підвищення ступеня самоорганізації волонтерських організацій, які можуть виробити стандарти своєї діяльності для підвищення прозорості щодо використання благодійних коштів та формування «чорних списків» неблагонадійних організацій, так і поглиблення їх взаємодії з органами державної влади задля удосконалення нормативно-правової бази.

Фактичний вплив громадянського суспільства на процес солідаризації населення України найбільш ефективно проявляється через діяльність громадських рад при органах влади. Постановою від 3 листопада 2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про громадські ради при центральних і місцевих органах виконавчої влади. У Типовому положенні про громадські ради конкретизовано процедуру надання органом виконавчої влади інформації про рішення, прийняті за результатами розгляду пропозицій і зауважень громадської ради. Ця інформація в десятиденний строк в обов'язковому порядку повинна доводитися до відома членів громадської ради і містити обґрунтування причин неврахування пропозицій. Передбачено обов'язкове створення на офіційному веб-сайті органу виконавчої влади рубрики «Громадська рада». З метою забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень Кабінету Міністрів України двічі на рік мають проводитися зустрічі голів громадських рад з Прем'єр-міністром і членами уряду. Цією Постановою Кабінету Міністрів України надано реальну можливість усім зацікавленим інститутам громадянського суспільства брати участь у виробленні та реалізації державної політики, запроваджено низку новачків як у процесі формування громадських рад, так і в організації їхньої повсякденної роботи. Громадські ради при міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, місцевих державних адміністраціях стають постійно діючими колегіальними виборними органами.

Водночас громадським радам ще належить стати дієвим інструментом комунікації між інститутами громадянського суспільства та органами виконавчої влади. Подальша оптимізація діяльності громадських рад потребує розв'язання низки проблем, на які вказують, з одного боку, громадські організації, а з другого боку, органи влади. З боку низки громадських організацій з'явилися звинувачення у порушеннях під час формування нових громадських рад, непрозорості діяльності ініціативних груп щодо їх створенню, їх підконтрольності владі та залежності від неї, лобіюванні приватних інтересів у межах громадської ради, фантомності деяких їхніх учасників, зрештою, в імітації й маніпуляції з боку влади в реалізації ідеї громадської ради. З боку представників держави громадські організації отримали критику щодо участі

у процесі створення і діяльності громадських рад за не завжди продуктивну роботу в ініціативних групах; відсутність готовності до «саморегулятивного» процесу і делегування до складу громадських рад представників, які не найбільш фахово представлятимуть інтереси громадськості, за непомірне розширення складу громадської ради, за «рейдерство» в ініціативних групах, за відсутність розуміння, що специфіка роботи громадських рад полягає у волонтерській (безоплатній) експертній роботі з підготовки пропозицій та зауважень щодо напрямів реалізації державної політики у певній сфері. .

Підвищення якості роботи громадських рад залежить від вирішення низки проблемних питань, до яких належать:

- відсутність єдиного підходу до кількісного складу громадських рад;
- формальний характер більшості громадських рад;
- відсутність нормативно закріплених критеріїв до членів громадських рад;
- відсутність стратегічного планування роботи громадських рад;
- відсутність належного фінансування органом виконавчої влади видатків громадських рад, необхідних для проведення громадських експертиз;
- відсутність координації та методичного забезпечення роботи громадських рад;
- відсутність обов'язкового визначення заступника керівника органу виконавчої влади, відповідального за взаємодію з громадською радою;
- обов'язкову наявність у структурі органів виконавчої влади окремих підрозділів, що відповідають за взаємодію з громадськістю.

З метою оптимізації структури громадських рад слід чітко визначитися із кількістю їх членів, враховуючи такі критерії, як рівень відповідного державного органу в системі органів державної влади, коло його повноважень та територіальна належність.

Слід також чітко визначити вимоги до членів громадських рад та законодавчої закріпити. Тут, як і до державних службовців, має застосовуватися критерій доброчесності та компетентності, відсутності зв'язків члена ради із зацікавленими структурами, неприпустимості лобістської діяльності. Кожна з громадських рад повинна мати стратегічне планування своєї діяльності та відповідне методичне забезпечення роботи.

Одним із напрямів, що позитивно впливає на оптимізацію діяльності громадських рад, є чіткий комунікативний взаємозв'язок з органом влади. Тому в структурі як органу влади, так і громадської ради має бути виділений окремий підрозділ (у структурі органу) та окремий представник, обов'язком яких і було б постійне підтримання такого зв'язку. Здійснення таких заходів, на наш погляд, сприяло б оптимізації структури громадських рад та зростанню ефективності їх діяльності.

Спільна участь громадян у державних справах суттєво поліпшується розвитком системи електронного урядування. У 2014 р. було утворене Державне агентство з питань електронного урядування України. Кабінет Міністрів України розпорядженням від 20 вересня 2017 р. схвалив Концепцію розвитку електронного урядування в Україні. Реалізація Концепції передбачена на період до 2020 року та покликана підтримати координацію та співпрацю органів державної влади та органів місцевого самоврядування для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності розвитку електронного урядування, просування ідеї реформування державного управління та децентралізації на базі широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в усій країні, а також сприяти реалізації першочергових пріоритетів, визначених Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020».

Крім електорального урядування потребують розвитку інші форми комунікації між владою та населенням через застосування та впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Протягом останніх років намітилася тенденція стрімкого розвитку інформаційного законодавства в Україні. Зокрема, змінами до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування України, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р., передбачено запровадження нової для України державної системи електронних звернень громадян. Протягом 2017 р. відбувалися публічні обговорення на конференціях, круглих столах, або он-лайн через мережу Інтернет з громадськістю проекту Концепції розвитку електронної демократії на загальнодержавному та місцевому рівнях.

Новою формою комунікації між владою і населення був репрезентований у 2016 р. керівництвом Верховної Ради електронний парламент. Зазначена концептуальна форма набула конкретних ознак завдяки приєднанню України до глобальної мережі «Відкритий парламент» та прийняття парламентом рекомендацій місії Європейського Парламенту як основи для внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України.

Набуває поширення практика подання колективних та індивідуальних електронних петицій (упродовж лише січня–березня 2017 року тільки до Кабінету Міністрів України надійшло 8 245 таких звернень від 102 543 громадян з усіх регіонів України та з-за кордону).

На сучасному етапі розвитку країни вбачається можливим використання консервативного або трансформаційного шляхів для подальшого розвитку електронного урядування. Консервативний шлях має еволюційний характер та суттєво не змінює існуючі принципи та цілі розвитку наявної інфраструктури

електронного урядування, що може призвести до відставання від світових темпів розвитку. Натомість трансформаційний шлях, який пропонується в рамках цієї Концепції електорального урядування, має революційний характер та робить акцент на посиленні його функціональних можливостей та зниженні витрат органів влади на реалізацію владних повноважень шляхом застосування сучасних інноваційних підходів, методологій та технологій (у тому числі Інтернету речей, хмарної інфраструктури, Blockchain, Mobile ID, shareding economy, просування методики опрацювання даних великих обсягів (Big Data), нормативно-правового врегулювання принципів «цифровий за замовчуванням», «одноразове введення інформації» та «сумісність за замовчуванням», а також застосування перспективних форм організації виконання завдань і проектів розвитку електронного урядування, зокрема, публічно-приватного партнерства.

Для досягнення мети Концепції слід забезпечити виконання комплексних заходів, насамперед модернізацію публічних послуг та розвиток взаємодії влади, громадян і бізнесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; модернізацію державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; оптимізацію управління розвитком електронного урядування.

Крім того, в аспекті забезпечення комунікації між владою і населенням варто прийняти базовий Закон «Про електронні комунікації», який став би фундаментом для реформування інформаційної сфери (ІКТ). Цей законопроект вже був поданий до Верховної Ради України, проте так і не був схвалений.

Суспільна солідарність в Україні має зміцнюватися спільною участю народу у різних формах його волевиявлення.

У ході Революції Гідності відбулося усвідомлення Українським народом їхнього конституційного призначення – бути суб'єктом-творцем свого життя і свого майбутнього. Народилися такі форми консолідації, як безпосереднього народовладдя на загальнодержавному і на місцевому рівнях, як «Народні віча», «Народні ради» та ін. Вони покликані забезпечити право українського народу на формування влади, розпорядження нею, її захист, охорону та її гарантування, на ефективний вплив на управління державними і суспільними справами.

Найоптимальнішою і найбільш легітимною формою народного волевиявлення все ж таки залишаються *вибори*. Останніми роками в Україні спостерігається негативна тенденція зростання недовіри до державних органів влади, які формуються шляхом виборів, що ставить на порядок денний питання модернізації існуючої виборчої системи. Зміна виборчої системи також стала одним із гасел та головних обіцянок усіх політичних сил, які прийшли до

Верховної Ради України на дострокових парламентських виборах у 2014 р., і набула втілення в Угоді про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». В парламенті були зареєстровані законопроекти (№ 4906-1 від 02.VI.2014 р. та № 4906-2 від 03.VI.2014 р.), які передбачали зміну виборчої системи на пропорційну з відкритими виборчими списками, які так і не стали законом. Станом на 2017 р. у парламенті України знаходяться законопроекти щодо реформування законодавства про вибори та два законопроекти Виборчого кодексу (законопроект № 3112 від 16.IX.2015 р. та № 3112-1 від 02.XII.2015 р.), спрямованих на удосконалення виборчої системи, а саме – для виборів народних депутатів запровадження відкритих виборчих списків (з преференціями).

Слід зазначити, що довгоочікувана виборча реформа розпочалася під протестними впливами громадян під парламентом з гаслами «За велику політичну реформу» у жовтні 2017 р. Під тиском громадськості на голосування в парламенті України було поставлено три законопроекти, які перебували на розгляді у Верховній Раді України не один рік, зокрема, три проекти закону про вибори народних депутатів України (№ 1068, № 1068-1, № 1068-2), які мали змінити виборчу систему і процедуру проведення виборів. Проте жоден законопроект не набрав потрібної кількості голосів, а отже, не був прийнятий. У свою чергу голова Верховної Ради України А. Парубій заявив, що це лише «перший етап виборчої реформи». Наступний етап виявився більш успішним. На початку листопада цього ж року народними депутатами України 226 голосами було прийнято в першому читанні проект Виборчого кодексу України (законопроект № 3112-1 від 2 грудня 2015 року).

Однією з пріоритетних форм прямого народного волевиявлення є референдуми. Завдяки їм легітимізуються найважливіші рішення загальнодержавного та місцевого значення, які вирішуються та приймаються громадянами безпосередньо шляхом голосування. Натомість, саме з реалізацією цієї форми прямої демократії виникають певні проблеми. Чинний Закон України «Про всеукраїнський референдум» (2012 р.) зазнає критики від експертів та представників громадянського суспільства. Вона стосується положення про прийняття нового тексту Конституції референдумом, тобто поза парламентом, про винесення законопроектів на референдум без попереднього обговорення, про прийняття та відміну законів або окремих його положень референдумом також поза парламентом, а також складності механізму реалізації референтного процесу.

Подальшого розвитку в умовах децентралізації влади в Україні має набути законодавство про місцевий референдум як форму прямої реалізації муніципальної влади територіальною громадою – провідним суб'єктом місцевого самоврядування. Потребує заповнення прогалина в регулюванні

місцевого референдуму, його предмета, механізму організації і проведення, причиною якої є відсутність спеціального Закону «Про місцевий референдум», хоча відповідний проект зареєстрований у Верховній Раді.

Не вирішеним до кінця залишається питання щодо наділення громадян України правом народної законодавчої ініціативи. Натомість згідно з Законом України «Про місцеве самоврядування» принципово новою формою для безпосередньої прямої демократії на місцевому рівні стало запровадження місцевої ініціативи, яка надає право членам територіальної громади ініціювати розгляд у Раді будь-якого питання місцевого значення.

У сучасних умовах розвитку демократії законодавчого унормування потребують такі форми безпосереднього народного волевиявлення, як збори, мітинги, походи. Цю проблему покликаний врегулювати Закон «Про гарантії свободи мирних зібрань», проекти якого зареєстровані у парламенті, отримали в цілому позитивний висновок Венеціанської комісії і очікують схвалення народними депутатами.

Серед форм безпосереднього народовладдя потребують підтримки і розвитку такі, як народна законодавча ініціатива, плебісцити, надання матеріальної і фінансової допомоги місцевому самоврядуванню у формі добровільних пожертв, внесків до фондів, що утворюються органами місцевого самоврядування, заохочення внесків до благодійних фондів, утворених для надання допомоги соціально незахищеним членам територіальної громади або з метою сприяння культурному та духовному розвитку громади. Здійснення цих форм сприятиме загальноукраїнській консолідації між регіонами й соціальними верствами.

4.4. Актуалізація сучасного політичного мислення

Складність сучасних суспільно-політичних процесів пов'язують передусім із економічними, фінансовими проблемами, недостатньою ефективністю зусиль з модернізації реального сектору економіки, реформування політичної системи тощо. Тобто, ступінь розвиненості держави визначається майже виключно цими раціональними чинниками. Ними зумовлюються й напрями модернізації країни – економіка, технології, фінанси, ефективність використання природного та трудового ресурсу, надр тощо.

Разом з тим, успіх сучасних суспільно-політичних перетворень значною мірою залежить від урахування особливостей визначального і ключового аспекту реалізації сучасного вектора розвитку суспільства – *ціннісно-смыслового*. Саме його параметрами визначається сутність і спрямованість реформ як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу суспільної консолідації, цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи.

Соціально-психологічні чинники розвитку країни є ключовими і тоді, коли йдеться про суспільну консолідацію, і тоді, коли мовиться про втілення соціально-економічних реформ. Як переконливо довів лауреат Нобелівської премії з економіки американський психолог Д. Канеман, психологічні установки, прогнози і очікування, а також довіра населення до економічних інститутів та органів влади впливають на стан економіки не меншою мірою, ніж її «об'єктивні» детермінанти.

Динамічні і водночас трагічні події останнього часу в Україні зумовили кардинальні суспільно-політичні перетворення й довели, що досягнення успіху у фінансово-економічній сфері неможливі без урахування соціально-психологічних факторів, національних ментальних і культурно-історичних особливостей, мотиваційно-смыслових аспектів суспільного розвитку.

Перед українством постали нові політичні завдання викорінювання реліктів авторитарного режиму, корупції, користолюбства, зрадництва, а натомість – заохочення громадянського суспільства, зміцнення переконаності у правильності обраного шляху.

Кардинальні політичні та соціально-економічні зміни, визначеність вектора цивілізаційного розвитку нашого суспільства й викликані ними трансформації суспільної свідомості актуалізували потребу в психологічному осмисленні та рефлексії глобальних соціальних процесів, що відбуваються, а також у всебічного аналізі змін політичного мислення окремої людини як суб'єкта цих процесів. Сформувався своєрідний соціальний запит на політико-психологічні дослідження комплексу соціально- і політико-психологічних процесів, що викликані «обопільним впливом психологічних факторів на політичну поведінку й політичної діяльності – на психологічні стани»¹⁵.

В умовах колосальної неоднорідності суспільства і його крайньої диференціації не тільки за економічним статусом, а й за світоглядними, політичними, ціннісними установками (що, з одного боку, загрожує соціальним вибухом, але, з іншого, завдяки своїй різноманітності уможливорює динамічні й позитивні зміни) надзвичайно важливими стають проблеми суспільної консолідації, толерантності, досягнення консенсусу та довіри між окремими соціальними, національними і релігійними групами, проблеми довіри суспільства до владних, економічних і правових інститутів.

Складність дослідження політичного мислення зумовлена необхідністю його аналізу як цілісності – у поєднанні її процесуальних і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними і взаємозумовленими є відображення реальності, її сприйняття, оцінка й узагальнення подій, явищ і процесів, визначення загального й окремого, закономірного й випадкового, формально-нормативного й індивідуально-ціннісного, прагматичного й ірраціонального, доцільного й емоційного тощо.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов відбуваються кардинальні зрушення в орієнтаціях людей.

Домінуючою колективною потребою залишається «безпека», і їй поступаються особистісні потреби й інтереси. Зазначену динаміку змін підтверджують і результати низки соціологічних опитувань. Аналіз результатів відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?» засвідчив, що небезпека нападу на країну зовнішнього ворога у 2014 р. об'єднала близько 60% опитаних (у 2017 р. цей показник знизився до 38,3%), 45,9% непокоїла загроза розпаду України як держави (показник 2017 р. – 27,9%), 34% побоювалися виникнення міжнаціональних конфліктів (у 2017 р. таку небезпеку відзначили 17,4% опитаних). Кожен третій опитаний (32,8%) побоювався масових вуличних заворушень (кількість тих, хто вказав на можливість такої небезпеки, у 2017 р. скоротилася до 21,8%).

Водночас, порівняно з «дореволюційним» 2013-м, у 2014-му році значно меншими були страхи перед зростанням цін (з 80% до 63%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з 78% до 60,8%), зростанням злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД¹⁶.

Тобто, протягом досить нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією¹⁷) змінився на переважно колективний і соціальний.

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в суспільному сенсі, є консолідуючим началом.

Разом з тим, як засвідчили наведені результати соціологічних опитувань, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор суспільної консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значимості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без спрямованого на суспільну консолідацію позитивно конотованого національного «міфу» вкрай

важко реалізувати державницький потенціал. У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашірування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому мисленнєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття¹⁸.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю «міф» сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Необхідно утвердити важливу функцію «міфу» – забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – виконання функції своєрідного захисного механізму соціуму.

Здійснюючи міфотворення у процесі консолідації, необхідно уникати трактування «міфу» винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, «міф» націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Політичний «міф» має стати в Україні своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових його функцій полягає в тому, що для розв'язання будь-якої проблеми він завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Як приклад новітнього політичного «міфу» можна навести «міф» громадянського суспільства. Завдяки, передусім, засобам масової інформації та чималій увазі до проявів високих прикладів громадянської активності, через висвітлення «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство для більшості населення набуває ознак несуперечливості й досконалості.

Міфологічна модель – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу національного буття. Це ще й синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури.

Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових «міфів» потребує їх посилення раціональними, практич-

ними складовими, з тим щоб вони стали ефективним засобом досягнення цілей і виконували важливу соціальну функцію – створення колективної ідентичності членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

Необхідно досягти такого сприйняття й прийняття суспільством соціально-політичного «міфу», як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень разом із «вірою» (у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність).

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді «міфів», які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу. Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного «міфу», побудованого на об'єднаних ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Серцевиною формування політичного мислення виступає культурно-освітнє середовище, зокрема, рівень політичної культури, рівень політичних знань носіїв владних повноважень, і передусім – рівень політичної освіти (залежний, зокрема, й від системи класичної освіти).

Реалізацію державної політики у цій сфері покликано здійснювати Міністерство освіти і науки України. На законодавчому рівні метою освіти визначено «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству», особистості, готової «до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності». Крім того, стаття 5 Закону («Державна політика у сфері освіти») містить положення про те, що «держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина».

Основні положення нового Закону України «Про освіту» ґрунтуються на досягненні цієї мети «шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності». Серед цих компетентностей виокремлено «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей»¹⁹.

Варто зазначити, що аналіз тексту нового Закону України «Про освіту» свідчить про те, що завдання «з виховання і соціалізації особистості», з формування «громадянських та соціальних компетентностей» покладається винятково на загальну середню освіту, оскільки статті, присвячені вищій освіті, освіті дорослих (зокрема, післядипломній освіті) – відповідно, стаття 17 і стаття 18 – завдань з формування таких компетентностей не містять (очевидно, за винятком тих випадків, коли розвиток громадських і соціальних компетентностей збігається із професійними, «необхідними для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань»).

Тобто, Законом унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, про право і його принципи, про ідеї й історію демократії, про суспільно-політичні процеси тощо. Варто зауважити, що нині частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (отримавши протягом 9 років знання про державу і право в обсязі трохи більшому 120 годин), а частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а із введенням в дію положення нового Закону України «Про освіту» стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися учні загальноосвітніх шкіл). Очевидно, перед освітянами й науковцями, загалом перед суспільствознавцями постають досить складні й масштабні завдання. Адже, як засвідчує аналіз чинних навчальних програм 1–11 класів і змісту сучасних підручників, вивченню зазначеного кола проблем поки що приділяється вкрай мало уваги. Приміром, на вивчення предмета «Правознавство» у середній школі виділено по 3% навчальних годин у 9–11-х класах. Такі теми, як «Права, свободи та відповідальність», «Громадянське суспільство», «Політичні інститути і процеси», «Демократія» вивчаються в межах предмета «Людина і світ», на вивчення якого виділено близько 4% навчальних годин в 11-му класі середньої школи.

Зрозуміло, що школа – не єдиний чинник соціалізації особистості, її становлення й розвитку, формування особистісних якостей, потреби й навичок суспільно-політичної активності. Ставши дорослими, актуальну інформацію про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й уявлення про певні моделі поведінки громадяни отримують переважно із засобів масової інформації. Результати опитування (2017 р.) Research & Branding Group свідчать, що найбільш популярним серед українців ЗМІ є телебачення (58%), на другому місці – Інтернет (30%)²⁰.

Водночас, варто враховувати, що мислення є своєрідною формою когнітивної рівноваги, внутрішньогоструктурування знань невідомих, емоційно-вольових, мотиваційно-смыслових складових. У свою чергу, когнітивне структурування проявляється не лише в умінні оперувати поняттями, питаннями, висновками,

а й формувати уявні моделі реальності, в рамках якої «працює» як теоретичне, так і практичне мислення. Тобто, маємо усвідомлювати, що політична інформація, або ж та, яка впливає на формування політичного мислення, надходить не лише з програм суспільно-політичного змісту. Вона міститься і в інших форматах телевізійних програм, і таким чином опосередковано впливає на ціннісні установки й уявлення глядачів, формує (корегує) моделі їхньої поведінки. Обґрунтованою видається думка про те, що функції контенту – інформувати, розважати, формувати сенси, цінності, передавати норми, встановлювати соціальні стандарти²¹.

Проведений протягом лютого–квітня 2017 р. щоденний (з 10 до 22 год.) моніторинг обсягу й змісту телевізійного ефіру низки загальнонаціональних каналів телебачення дозволяє визначити тенденції, що домінують на телеекранах.

Отримані результати свідчать, що загалом в ефірі загальнонаціональних телевізійних каналів України домінуючими є формати телевізійного серіалу (понад 35% загального ефірного часу) та розважальних програм (29%). Побіжний аналіз змісту телесеріалів вказує на перевагу фільмів кримінального жанру, фільмів жахів, стрічок з містичними сюжетами. Більшість мелодраматичних серіалів побудована в межах досить простих сюжетних ліній на кшталт «із Івана в пана», або «сучасної Попелюшки», коли нічим непримітна дівчина за «щасливим» збігом обставин стає знаменитою, багатою й коханою; або ж багатими й успішними стають головні герої серіалу внаслідок «успішного» злочину – пограбування банку, афери, корупції а то й вбивства. Низка телепродукції ґрунтується на легітимації в суспільній свідомості протиправних дій поліцейських, демонстрації порушення ними прав людини задля «торжества справедливості» тощо.

Ціла низка розважальних програм також використовує вже сформоване у певної частини глядачів прагнення «щасливого випадку», коли «шанс» стати успішним і знаменитим (наприклад, співаком) не пов'язується із рівнем професійної підготовки і наполегливою працею. Очевидно, що такі й значна кількість аналогічних програм ТБ опосередковано (й наполегливо) формує соціальні стандарти й поведінкові моделі, впливає на мисленнєву діяльність.

Очевидно, що науковий і практичний інтерес до проблем політичного мислення й політичної поведінки зростатиме з усвідомленням того, що політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів існує тільки завдяки людям, їхній здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати і змінювати різноманітні форми суспільно-політичного життя.

Формування політичного мислення є важливим компонентом консолідації суспільства на основі демократичних перетворень. Українським

громадянам необхідні вміння об'єктивної оцінки політичних ідей, програм та практики їх реалізації.

Якщо розглядати політичне пізнання як організаційний процес з формування політичного мислення, спрямований на досягнення певних цілей, то за глибиною цього пізнання та його об'єктами можна виокремити щонайменше три взаємопов'язані рівні:

- рівень можливостей цілісного пізнання політичного світу. Це – політико-онтологічний рівень, що має на меті з'ясування фундаментальних проблем буття, розвитку сутнісного, найважливішого;

- рівень політичної соціалізації як комплексний процес засвоєння певної системи норм і цінностей, які забезпечують входження людини в суспільство, дозволяють їй бути повноправним його членом;

- функціональний рівень – спрямований на мобілізацію ресурсів політичного мислення, політичного знання, політичної поведінки на вирішення суспільно-політичних завдань.

Основні практичні завдання з формування політичного мислення та створення умов для гармонійного входження громадянина в реальний світ полягають у використанні передусім можливостей системи освіти (шкільної, позашкільної, професійної, вищої, післядипломної).

У контексті реалізації нового Закону України «Про освіту» та завдання з формування громадянських та соціальних компетентностей Міністерству освіти і науки України варто здійснити узгодження змісту освіти, навчальних планів та програм уже існуючих дисциплін гуманітарного циклу, орієнтуючись на пріоритетність знань про державу і право, про політику і форми її здійснення, на формування політичного мислення, громадської активності, політичної культури.

Виховна складова закладів освіти має бути зорієнтована на формування навичок соціальної взаємодії, здатності до критичного мислення, вміння аналізувати ситуацію, самостійного прийняття відповідального рішення і дії у правовому полі.

У процесі формування політичного мислення й політичної культури важливим є врахування етнонаціональних, культурних, звичаєвих чинників, регіональних особливостей.

Процес формування системи знань про політику, суспільство і державу в закладах освіти може здійснюватись: як міжпредметна форма діяльності в межах освітянського простору; шляхом організація позакласної та позашкільної виховної роботи; у формі сприяння діяльності самоврядних та організацій за інтересами.

Варто підтримати розвиток колись популярних, а нині дещо призабутих форм громадської активності в навчальних закладах – «шкільних парламентів»,

інших органів шкільного самоврядування, шкіл «молодого лідера», тренінгів із лідерства, політичних дискусійних клубів, клубів політичної журналістики тощо.

Особливої ваги набуває дидактична складова процесу формування політичного мислення. Дослідження в галузі вікової психології (Ж. Піаже, Дж. Адельсона, Р. Коннела, Г. Яхода та інших авторів) довели, що політичні уявлення з'являються у дітей вже у молодшому шкільному віці, а в 11 років діти можуть формувати абстрактні поняття, робити логічні висновки, особливо в тих випадках, коли ці поняття відображають значущі для них політичні явища. У віці 11–13 років відбувається надзвичайно швидкий розвиток політичних уявлень. У порівнянні з цим періодом вік з 16 до 18 років виявляється менш динамічним.

Тобто, йдеться про необхідність урахування психологічних і вікових особливостей у процесі організації формування політичного мислення в навчальній діяльності школярів та їх позашкільного виховання.

Враховуючи значимість політичної освіти як своєрідного «орієнтира» в політичному пізнанні навколишнього світу, варто посилити науково-дослідну складову проблеми формування політичного мислення й політичної освіти із використанням можливостей наукових установ Національної академії педагогічних наук України. Спеціальними навчальними курсами з проблем політичної освіти доцільно доповнити програми Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти Університету менеджменту освіти НАПН України, обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів.

«Побутовий» рівень політичного мислення характеризується уривчастими знаннями, безсистемними поняттями, де змішані чутки, міфи, результати впливу засобів масової інформації. Уявлення про політику мають скоріше інтуїтивний, або ж – характер навіювання, а політична інформація, під впливом стереотипів і кліше сприймається некритично. Саме тому важливим елементом формування політичного мислення дорослих є здатність особистості до навчання протягом усього життя.

Ключовим аспектом процесу формування політичного мислення є наявність (відсутність) активного діалогу між особистістю і навколишнім політичним світом. У цьому контексті важлива роль належить засобам масової інформації, комунікації у соціальних мережах, референтним групам.

Необхідні змістові та структурні зміни в теле- і радіоконтенті, зокрема в інформаційному та інформаційно-публіцистичному його сегменті з метою об'єктивного висвітлення і професійного аналізу зовнішньо- і внутрішньополітичних процесів. Водночас, варто збільшити частку україномовних, освітніх, аналітичних, культурологічних програм.

Важливим напрямом діяльності з формування сучасного політичного мислення є налагодження ефективної, діалогової взаємодії влади з громад-

ськістю, діяльність інститутів громадянського суспільства, комунікативна спроможність політичних партій та рухів.

Формування політичного мислення й політична освіта, за умови її неформальності, є досить ефективним механізмом розбудови громадянського суспільства, його залучення до розв'язання суспільно-політичних проблем.

До цього процесу варто залучити можливості інститутів громадянського суспільства, політичних партій, просвітницьких товариств (Товариство «Знання України», Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, інших організацій наукового і культурно-освітнього спрямування).

Дієвим напрямом формування політичного мислення має стати реалізація національної політики пам'яті як складова публічної політики. Формування суспільних уявлень про минуле означає поширення, популяризацію інформації про ті чи інші сторінки історичного минулого, розвінчання антинаціональних міфів і стереотипів і, натомість, формування спільного історичного «міфу», який сприяв би ідентифікації спільноти громадян України як самостійної нації та її мобілізації на захист України в умовах військової агресії, загрози територіальній цілісності і суверенітету держави.

За нинішніх умов демократична політична культура – запорука передбачуваності, адекватності політичної поведінки різних соціальних груп, необхідна складова національної консолідації й мобілізації на реалізацію суспільно-політичних завдань. До вирішення цього питання необхідно привернути увагу Міністерства освіти та науки України, Міністерства культури України, Міністерства інформації України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Українського інституту національної пам'яті, інших центральних органів виконавчої влади.

4.5. Утвердження соціальної справедливості

Консолідація сучасного суспільства можлива тільки на засадах поширеного серед його більшості споконвічного уявлення про справедливість устрою, в якому немає прямої дискримінації та соціального відторгнення, забезпечено відповідну до панівних цінностей доступність до матеріальних благ. На практиці це віддзеркалюється у розподілі населення за доходами, за умовами проживання, можливостями розвитку. Зрозуміло, що розуміння справедливості розподілу і доступності ресурсів та благ не є однаковим для різних верств населення, не є незмінним у часі. Отже, політика утвердження соціальної справедливості передбачає формування серед населення обґрунтованих її критеріїв – з одного боку, і знаходження адекватних відповідей на суспільні запити – з другого. Ігнорування як однієї, так і другої складової не

просто протидіє консолідації суспільства, а ставить будь-яку державу на межу розколу і знищення.

На жаль, сучасна Україна страждає недосконалістю і політики формування уявлення про справедливість, і політики її забезпечення. Домінування в суспільстві впевненості у несправедливості розподілу суспільних ролей та ресурсів, відмова у довірі усім державним інститутам (і переважній більшості недержавних) далеко не завжди є справедливим. Іноді невдоволення адресоване помилково (скажімо, у низькій оплаті праці на приватних підприємствах звинувачують не їх власників, а Президента країни та Кабінет Міністрів), іноді відверто ігнорується власна відповідальність. У цілому об'єктивна реальність економічних та соціальних умов життєдіяльності більшості населення дає усі підстави вважати українське суспільство далеким від справедливого.

Лінії деконсолідуючих розломів численні і стосуються багатьох аспектів життя українців. Однак серед них можна виокремити несправедливість у сфері оплати праці, оподаткування, пенсійного забезпечення, доступності об'єктів інфраструктури та соціальних послуг. Саме вони є системоутворюючими щодо усіх інших, а їх зняття дало б змогу запустити незворотні процеси базової консолідації суспільства.

Зусилля із активізації процесів української консолідації потребують системної та взаємовідповідальної взаємодії усіх інституційних суб'єктів, що визначають справедливість важливим імперативом публічного буття і спільного існування. Національний діалог має визначити їх перелік детально, але видається, що до нього мають входити окремо різні інституції держави, організації бізнесу та найманих працівників, репрезентативні та ініціативні громадські структури, територіальні об'єднання. Потрібна активна, компромісна та відповідальна позиція кожного. Рівності соціальних ролей та можливостей не можна досягти без рівності відповідальності та взаємозалежності.

Однак самої ідеї щодо необхідності участі в утвердженні соціальної справедливості всіх значимих інституційних суб'єктів суспільства, розмаїття та активності яких, власне, і відрізняє демократичні держави від авторитарних, недостатньо. Реальна політика має формуватися на чіткій структурі акцентів щодо відповідальності держави (в особі владних структур центрального та місцевого рівнів), бізнесу, громадських організацій, соціальних та економічних ролей населення (наймані працівники, самозайняті, пенсіонери, студенти тощо). Успішність структуризації релевантних суб'єктів руху до консолідації та розподілення між ними акцентів відповідальності має відповідати поширеним у суспільстві настановам і цінностям.

Різні «стартові можливості» різних груп українців виявляються ще в ранньому дитинстві і пов'язані вони переважною мірою з різними можливостями розвитку. До того ж впродовж усього життя людей ці паростки

несправедливості поступово накопичуються і, врешті-решт, для багатьох реалізуються у передчасній смерті. Між тим саме відсутність надмірної диференціації тривалості життя повинна стати в Україні головною ознакою справедливості суспільства.

Виходячи з результатів аналізу наявних проявів несправедливості та/або дискримінації в Україні, можна виокремити декілька видів несправедливості: за віком, за статтю, за станом здоров'я, за місцем проживання, за рівнем оплати праці, за пенсійним забезпеченням тощо.

Характерно, що суб'єктивні оцінки щодо справедливості українського суспільства майже не відрізняються за цими ознаками: 88,6% опитаних у 2016 р. респондентів вважають, що в країні соціальна справедливість забезпечується недостатньо; найбільшою є частка таких відповідей в Києві (90,0%), найнижчою – в сільських поселеннях (88,6%); вікова диференціація є цілком прогнозованою – недостатнім вважають забезпечення соціальної справедливості 87,8% молоді 18–29 років і 91,2% осіб віком 60–69 років²². Поширене серед українців відчуття необхідності обстоювати справедливість всіма доступними методами віддзеркалюється у тому, що 16% респондентів зазначає можливість своєї особистої участі в акціях протесту саме з цією метою – загалом обстоювання справедливості залишається найбільш поширеним мотивом протесту²³.

Відповідно до проявів нерівності (за доходами, за умовами проживання, за поганими «стартовими» умовами тощо), їх коригування є цілком можливим за допомогою адекватних засобів соціально-економічної політики (Рис. 1).

Рис. 1. Основні складові політики утвердження соціальної справедливості

Найшвидше досягти результатів можна шляхом подолання несправедливості в політиці доходів, зокрема шляхом коригування політики первинного розподілу доходів (головним чином, оплати праці), та в політиці перерозподілу доходів, а саме – в оподаткуванні та пенсійному забезпеченні. Наголос на цих складових найбільше відповідає суспільному запиту.

Люди не бачать справедливості в оплаті праці: надто великою є різниця в заробітках чиновників вищого рангу, топ-менеджерів державних підприємств та монопольних установ, чії доходи формуються з бюджетів та/або платежів населення – з одного боку, і переважної частини працюючого населення – з другого. Так, закономірно не сприймаються суспільством деякі заробітки у сумі понад 150–200 тис. грн при тому, що третина працюючих отримують зарплату до 4 тис, про що говорять дані Держстату. Спроби представників влади пояснити надвисокі заробітки дуже високою кваліфікацією та інтенсивністю праці розбиваються через впевненість населення в неефективності державних органів, у низькій продуктивності підприємств, якими керують високооплачувані менеджери, у поширенні корупції, через невдоволення якістю та результатами реформ.

Першою ознакою несправедливості в оплаті праці є вкрай низьке співвідношення між мінімальною та середньою заробітною платою, що склалося в Україні: невпинно знижуючись з цілком прийнятних за європейськими стандартами 39,7% у 2010 р., воно, за офіційними даними, опустилося до 27,8% в 2016 р. Реальне ж співвідношення в 2016 р. не перевищувало 15–16%. Для порівняння: в Чехії цей показник становить 36,7%, у Німеччині – 37,7%, Франції – 38,6%, Португалії – 41,0%, Польщі – 42,5%, Угорщині – 42,9%, Великій Британії – 46,8, Литві – 50,7%.

Видається, що для відображення різниці у складності та відповідності праці заробітною платою чиновників та середніми зарплатами достатньо 6-8-кратної різниці. Якщо чиновники справді заслуговують більшого, вони мають бути поставленими в умови, коли для підвищення їхньої заробітної плати повинно бути забезпечено зростання середньої. Що стосується завищених заробітків на підприємствах-монополістах, то їхнього обмеження можна досягти завдяки виконанню, нарешті, своїх обов'язків Антимонопольним комітетом. Відчуття несправедливості щодо заробітної плати підсилює вигоди чиновництва від пласкої шкали оподаткування доходів фізичних осіб. Видається доцільним повернення до прогресивної системи оподаткування доходів (зі ставками 10–15–20–25–30%), що дасть змогу більш ефективно скоригувати несправедливості їх первинного розподілу.

Другою ознакою несправедливості є невідповідність заробітної плати прожитковому мінімуму. Хоча мінімальна зарплата в окремі роки (2010–2014 рр. і перша половина 2017 р.) і дорівнювала офіційно встановленому

прожитковому мінімуму для осіб працездатного віку, насправді це було пов'язано із т.зв. заморожуванням мінімальних державних гарантій. Співвідношення із розрахунковим прожитковим мінімумом²⁴ має принципово інакший вигляд: у 2015–2016 рр. воно знизилося до 53%. Зрозумілий вплив такої політики оплати праці на верстви населення, які отримують найнижчу заробітну плату, проявляється їхнім неминучим незадоволенням і владою, і роботодавцями, і просто тими, хто отримує високу платню.

Поки що регулювання мінімальної заробітної плати залишається чи не єдиним інструментом прямого державного регулювання оплати праці в країні. Видається доцільним доповнити встановлення єдиного по країні мінімального стандарту запровадженням диференціації мінімальної заробітної плати за видами економічної діяльності. Це забезпечить максимальне використання можливостей підвищення оплати праці найманих працівників високо-ефективних підприємств та виробництв. Решта інструментів передбачає широке використання договірних відносин, зокрема, в рамках механізмів розвитку соціальної відповідальності бізнесу.

Непрямим інструментом державного впливу на політику оплати праці в приватному секторі є рівень заробітків у бюджетних галузях: досвід доводить, що будь-яке істотне зростання зарплат у бюджетній сфері спричиняє доволі адекватну реакцію роботодавців в інших галузях. І навпаки, загалом занижкі заробітки в бюджетній сфері значною мірою провокують намагання штучно знизити оплату праці й на приватних підприємствах. Слід підкреслити, що українська ситуація принципово відрізняється від тієї, що склалася в розвинених країнах. Так, у 2016 році середня заробітна плата освітян становила 72,7% загальної середньої зарплати, а працівників охорони здоров'я лише 66,3%. Для порівняння: зарплата освітян у Великій Британії становить 93,3% середньої по країні, в Данії – 90,4%, а в Люксембурзі в 1,8 раза її перевищує²⁵.

Оскільки оплата праці в бюджетній сфері справляє вагомий вплив на політику роботодавців у цій царині і до того ж саме тут сконцентровано чверть легально зайнятого населення України, видається надзвичайно важливою заміна нині діючої тарифної сітки з 25 розрядами за максимальної відмінності посадових окладів за суміжними розрядами в 352 грн²⁶ згідно з сучасними стандартами. Чи спричинить така заміна миттєве зростання рівня оплати праці в бюджетній сфері? Сама по собі, без збільшення обсягів фінансування – ні. Але принаймні скасує перешкоди для такого зростання і сприятиме необхідній гнучкості оплати праці в бюджетній сфері. Диференціація функціональних обов'язків за 25 розрядами є штучною, і цілком достатньо визначення максимального рівня оплати праці керівника установи та ще 5-6 категорій працівників.

Держава не повинна через побоювання необхідності збільшення бюджетних витрат стримувати підвищення оплати праці у процесі соціальних перемовин і граючи тим самим на боці не найманих працівників, а їх роботодавців. Треба відмовитися від концепту дешевої робочої сили як основної конкурентної переваги України, оскільки він не відповідає логіці розвитку економіки XXI сторіччя, не стимулює закордонні інвестиції, фактично консервує сировинно-індустріальний економічний уклад і провокує еміграційні настрої серед населення.

Третьою ознакою несправедливості і, відповідно, фактором соціальної конфронтації є занижений рівень оплати праці в Україні, порівняно із сусідами. Більш-менш зрівняні заробітки мають в Україні працівники ІТ та далекобійники. По більшості професій зарплата в Україні в 2–3 рази нижча за польський аналог. Найбільше відставання, за даними Держстату, спостерігається в медицині: середня зарплата лікаря в Україні в 6–10, а медичної сестри – в 6–8 разів нижча за таку в сусідній Польщі.

Ефективних інструментів впливу на політику оплати праці в приватному секторі держава не має, але тут вона повинна посилити свою роль у тристоронніх перемовинах та спрямувати свої ресурси на підвищення оплати праці в бюджетній сфері.

Зокрема, нагальною необхідністю є підвищення рівня оплати медичних працівників до рівня, зрівняного бодай із аналогами сусідніх країн – на сьогодні саме цей вид діяльності найбільше потерпає через несправедливо низьку оплату праці. Те саме стосується й інших категорій зайнятих у бюджетній сфері, хоча там розрив є значно меншим. По-друге, шляхом переговорного процесу, посилення значення соціального діалогу і арбітражної ролі держави, запровадження переконливих аргументів необхідно домогтися підвищення загального рівня оплати праці в усіх секторах економіки і виробництвах. Бізнес, у свою чергу, має зрозуміти, що за сучасних умов оплати праці кваліфікована робоча сила просто знаходитиме місце роботи в інших країнах, тим більше, що уряди, наприклад Польщі та Чехії, вже здійснили відповідні заходи щодо спрощення легального працевлаштування українців.

У форматі політики суспільної консолідації пріоритетом має стати забезпечення соціальної справедливості через перерозподіл доходів – від багатих до бідних, від здорових до хворих, від тих, хто не хоче працювати і створювати та примножувати національне багатство, до тих, хто це робить своєю працею. Відповідно, утвердження соціальної справедливості у цій сфері потребує переходу:

- від пропорційної (пласкої) шкали оподаткування доходів до прогресивної зі ставками 10–15–20–25–30%;
- від оподаткування доходів індивіда до оподаткування доходів родини/ домогосподарства;

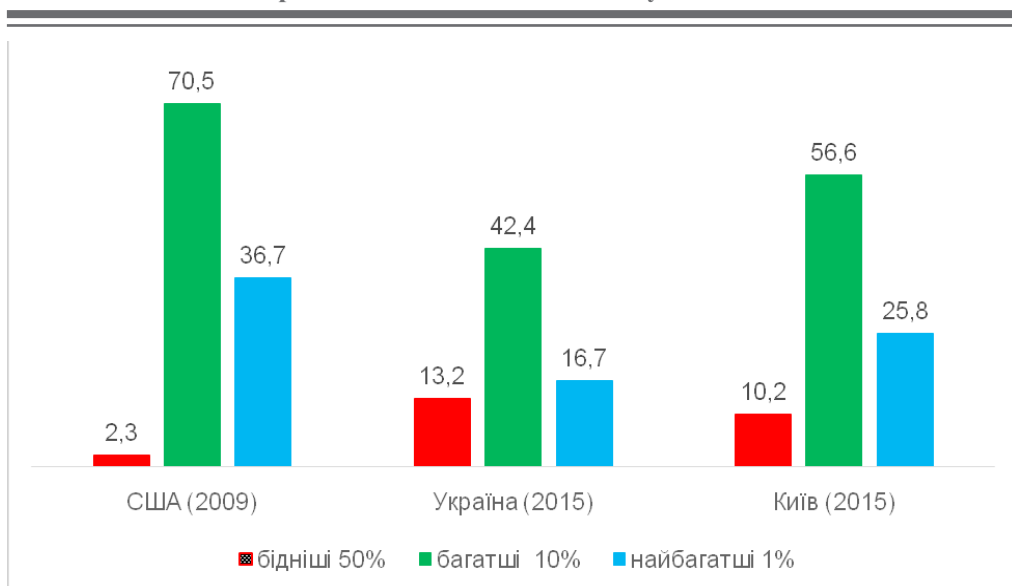
- від переважного навантаження на активні доходи до акценту на пасивні доходи.

Відновлення на якісно нових засадах прогресивної шкали оподаткування доходів є дуже болісним, але вкрай необхідним кроком у напрямі забезпечення соціальної справедливості. Саме прогресивне оподаткування використовує переважна більшість країн світу.

Ставки оподаткування заробітної плати, включаючи ставки внесків найманих працівників на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, в Україні, всупереч поширеній тезі, є низькими навіть порівняно з країнами, що прагнуть створювати всі умови для прискорення економічного розвитку, не говорячи вже про країни розвиненої демократії. Загалом серед членів ЄС найвищі прогресивні ставки податку мають Швеція – 60,1%, Данія – 55,8%, Австрія та Греція – 55,0%, Франція – 54,0. Високими є ставки оподаткування в Японії – 55,7%. Найнижчі ж розміри зафіксовано в Латвії – 8,5%, Чехії – 20,1%, Польщі – 20,9%, Словаччині – 21,7. Здебільшого низькі ставки оподаткування доходу супроводжуються високими внесками найманих працівників на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що забезпечує належний рівень надходжень до т.зв. публічних фінансів – те, що недоотримує бюджет, потрапляє до фондів соціального страхування²⁷.

Окремим питанням забезпечення справедливості у сфері оподаткування є встановлення мінімального доходу, що підлягає оподаткуванню. В країнах, що розвиваються доволі динамічно (Ірландія, Корея, Мексика, Туреччина), середньозважена величина доходу (неоподаткованого мінімуму), з якого починається сплата податку на доходи фізичних осіб, становить 30% *середньої* заробітної плати (у виробничому секторі)²⁸. Якщо порівнювати з нашою державою, то ця сума становить 17 грн, тобто лише 0,5% *мінімальної* заробітної плати. За ці мізерні кошти людина не може задовольнити навіть свої мінімальні потреби.

В Україні встановлено єдину ставку оподаткування доходів населення – 18%, що мотивується прагненням детінізації високих доходів. Але порівняння питомої ваги податків, сплачених різними за статками групами населення України і США, свідчить про те, що країна – уособлення лібералізму і мінімального втручання держави в економічні процеси – значно більше дбає про соціальну справедливість у сфері оподаткування, ніж Україна. Так, бідніша половина населення в США сплачує лише 2,3% загальної суми податків з населення, а в Україні – 13,2; натомість багатші 10% сплачують 70,5% загальної суми податків з населення у США і тільки 42,4% в Україні, а найбагатший 1% сплачує 36,7% податків у США і 16,7% в Україні (Рис. 2).

Рис. 2. Розподіл загальної суми податків з доходів населення між окремими групами (%)

Джерело: розраховано за даними ДФС України та США

Окреме питання в контексті утвердження соціальної справедливості – оподаткування пенсій. Традиційно в Україні пенсії взагалі не оподатковуються. Проте, видається, що така практика не є цілком справедливою, принаймні щодо високих пенсій. У більшості європейських країн пенсії оподатковуються, але за ставками, істотно нижчими порівняно з іншими доходами, включаючи заробітну плату. Імовірно, оподаткування пенсій, що перевищують 3–4 середніх розміри (і тільки суми перевищення) в розмірі 8–10% відповідатиме європейським стандартам і сприятиме утвердженню соціальної справедливості в царині пенсійного забезпечення.

Ще одним важливим кроком в утвердженні справедливості в царині перерозподілу доходів є перехід від оподаткування доходів індивіда до оподаткування доходів сім'ї, що не тільки дасть змогу значно скоротити процедуру визначення права домогосподарства на державну підтримку (державна підтримка надається не індивіду, а домогосподарству/родині), а й за рахунок відповідної сплати податків не за місцем роботи, а за місцем проживання сприятиме більш справедливому розподілу доходів територіальних громад. Якщо сьогодні керівництво громади фактично не зацікавлене у збільшенні її мешканців, то можливості значного збільшення бюджету громади за рахунок зростання надходжень від податку з доходів фізичних осіб може докорінно змінити ситуацію. Така зміна неминуче започаткує конкуренцію територіальних громад за населення, що

віддзеркаляться в якості й доступності публічних послуг, розширенні їх асортименту, благоустрою поселень та поліпшенні умов життя загалом.

Метою диференціації ставок оподаткування активних і пасивних доходів є мотивація активної поведінки на ринку праці. Відповідно, ставки оподаткування пасивних доходів – дивіденди, інвестиційні прибутки та роялті – мають перевищувати ставки оподаткування заробітної плати. Взагалі оподаткування пасивних доходів поширене у більшості європейських країн, але ставки є різними. Наприклад, у Португалії податок на доходи від депозитів становить 28%, в Німеччині – 35%, у Великій Британії – 37,5%, в Австралії – 47%.²⁹ В Україні про оподаткування пасивних доходів почали говорити ще у 2002 році, але наразі тільки встановлення єдиної ставки оподаткування для всіх видів пасивних доходів, включаючи відсотки по депозитах та інвестиційний дохід, у розмірі 18%; дивіденди і роялті оподатковуються в розмірі 5%.

Потрібні негайні заходи з подолання існуючих несправедливостей у пенсійному забезпеченні. По-перше, це стосується істотної, нічим не виправданої нерівності у розмірах між пенсіями, призначеними у різні роки. Періодично спеціальними інструментами уряд істотно знижує цю нерівність, але оскільки т.зв. актуалізація заробітків проводиться нерегулярно і до того ж вкрай рідко, саме це явище не тільки не викорінюється, але навіть і не вводиться у більш-менш прийнятні рамки. Значення цього виду нерівності у пенсійному забезпеченні багаторазово посилюється тим, що саме найстарші пенсіонери у переважній своїй більшості не мають інших джерел доходів (працювати вони за станом здоров'я вже не можуть, а доходи від здавання в оренду нерухомості отримує невеличка їх частка) і водночас вимушені витратити більші кошти, порівняно з молодшими особами пенсійного віку (на ліки, допомогу медичних та соціальних працівників і т. п.).

Друга особливість пенсійного забезпечення пов'язана із наявністю т.зв. спеціальних пенсій, призначених не за Законом «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а за іншими законами, що мають галузевий (професійний) характер. І хоча отримувачів такого роду пенсій загалом небагато, а з 2018 року призначення спеціальних пенсій зберігатиметься тільки для військовослужбовців, соціальне роздратування через саме існування таких привілеїв є високим. З одного боку, немає потреби у додаткових заходах, спрямованих на ліквідацію цього виду несправедливості (все необхідне передбачене Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій»), проте потрібні засоби запобігання лобістському коригуванню в інтересах окремих професійних груп.

Значна частина населення вважає ознакою соціальної несправедливості відсутність помітної диференціації пенсій, призначених за різним стажем

роботи. І в цьому контексті потрібна додаткова дискусія про доцільність відмови від коефіцієнта 1,35 під час врахування кожного року понаднормового стажу і заміни його коефіцієнтом 1, а також підвищеної ставки врахування кожного року понаднормового стажу, що може забезпечити кращу мотивацію продовжувати трудову діяльність і належну диференціацію пенсій відповідно до страхового (тобто легального трудового) стажу.

Будь-яке коригування однієї складової доходів (мінімальної зарплати, розміру єдиного соціального внеску тощо) неодмінно спричиняє зміну інших. Держава – головний регулятор доходів, і плануючи умови та напрями своєї соціальної політики, має, по-перше, передбачати механізми компенсації потенційних втрат окремих гравців, по-друге, захищати інтереси слабших учасників ринку, по-третє, орієнтуватися на кумулятивний ефект, який виявлятиметься у зростанні сукупних доходів за умови, що становище кожного при цьому не погіршиться. Інакше, побоюючись втрати потенційних доходів, усі гравці чинитимуть масштабний спротив, зокрема, у вигляді саботажу чиновників, опортунізму підприємців та соціального нігілізму домогосподарств. Наприклад, зниження (майже дворазове) єдиного соціального внеску в 2016 р. закономірно не спричинило зростання заробітної плати, доходів ПФУ та бюджетів, хоча і сприяло збільшенню легальних робочих місць. Навпаки, підвищення мінімальної заробітної плати у 2017 р. сприяло зростанню середньої зарплати, суми податків і внесків до Пенсійного фонду, але також закономірно й очікувано викликало незадоволення роботодавців. Видається, що невдоволення можна було б нейтралізувати, якщо зниження ЄСВ синхронізувати з підвищенням мінімальної заробітної плати. Іншим варіантом може бути синхронізація дій зі зниження ЄСВ із запровадженням обов'язкових внесків роботодавця до накопичувальних пенсійних схем.

Украй необхідне врахування всього ланцюга зв'язків, наприклад, під час очікуваного зростання пенсій. Не викликає сумнівів, що єдиним джерелом може бути підвищення економічної активності бізнесу, зростання його доходів та збільшення доходів бюджету і ПФУ. За інших умов усе зведеться до перерозподілу коштів, підвищення навантаження на бюджет, неминучої грошової емісії та інфляції, яка знівелює всі здобутки окремих гравців.

Зазначене застереження стосується усіх державних рішень у царині впливу на процеси первинного розподілу та перерозподілу доходів.

Для досягнення суспільної солідарності необхідне створення та розвиток системи «соціальних ліфтів», спрямованої на подолання несправедливості по відношенню до тих, хто з різних причин позбавлений потрібних стартових умов. Такі умови необхідно стандартизувати відповідно до класів потреб і «довжини»

траєкторії виходу на простір конкурентної боротьби*. Передусім, це стосується людей з інвалідністю, мешканців віддалених поселень із ускладненим доступом до послуг освіти та професійного навчання, до зайнятості. В Україні вже багато років існує т.зв. квотування робочих місць для осіб, які вважаються вразливими. Це, безперечно, своєрідний соціальний ліфт, але консультації з роботодавцями свідчать, що у більшості випадків вакансії для осіб з інвалідністю створюються штучно і не забезпечують жодних можливостей для професійного і, тим більше, кар'єрного зростання. Фактично зарплата на таких робочих місцях виконує функцію соціальної допомоги. Квотування має доповнюватися створенням можливостей для опанування спеціальних знань та навичок, що забезпечуватимуть належну конкурентоспроможність вразливої особи на ринку праці.

Подолання несправедливості щодо осіб з вадами здоров'я потребує зміни поширених в українському суспільстві стереотипів відносно місця і ролі людей з інвалідністю в житті суспільства, можливостей їх участі у виробництві суспільно корисних благ. Несправедливість за станом здоров'я проявляється в обмеженості доступу осіб з інвалідністю до всіх суспільних ресурсів – в Україні практично відсутні адаптовані для таких людей транспортні засоби, заклади громадського харчування, медичних, освітніх, адміністративних, побутових послуг, у великих містах навіть переходи не пристосовані до потреб людей з обмеженою фізичною спроможністю. Переважна більшість людей, які не можуть вільно пересуватися, фактично приречені на перебування у власній оселі. Фактично йдеться вже не про соціальну несправедливість, а про дискримінацію

Особи з хронічними захворюваннями, які потребують безперервної вартісної терапії, дуже часто не можуть її отримати через брак коштів та/або відсутність необхідних препаратів у медичних закладах. В окремих випадках, наприклад, щодо осіб з ВІЛ/СНІД це доповнюється відвертим соціальним відторгненням.

Утвердження соціальної справедливості щодо осіб з обмеженими фізичними можливостями потребує використання всіх доступних інструментів роз'яснення, зокрема і соціальної реклами. Створення умов для інклюзивного навчання дітей з інвалідністю, які за станом здоров'я не можуть відвідувати навчальні заклади, незалежно від місця проживання та матеріального становища сім'ї, сприятиме не тільки їхній адаптації до традиційних умов життя, а й змінюватиме застарілі і вкрай несправедливі стереотипи громадської думки.

---

* Наприклад, простір рівної конкурентної боротьби на ринку праці – доросла людина (30–50 років) із освітою, ймовірність працевлаштування з якою з відповідною зарплатою відповідає середнім значенням по країні. Траєкторія виходу у цей простір – шкільна та вища освіта, певний рівень здоров'я, розвиток соціального капіталу. «Довжина» такої траєкторії у дитини з особливими потребами або сільського мешканця довіша, ніж, відповідно, у здорової дитини та містянина. Тому стандарт має бути не стільки рівним (в сенсі однаковим), скільки «вирівнюючим».

Формування постіндустріальної економіки неодмінно змінюватиме і вимоги до робочої сили, і структуру робочих місць – все менше залежатиме від стану здоров'я населення, і все більше – від кваліфікації, компетентності, знань та навичок. Відповідно розширюватимуться можливості зайнятості осіб з інвалідністю та з хронічними захворюваннями, що забезпечуватиме реалізацію їхніх прав на продуктивну працю в умовах свободи, рівності, безпеки та почуття власної гідності, економічну незалежність та соціальну рівність.

Недоступність якісної системи освіти та навчання для всіх, незалежно від віку, стану здоров'я та місця проживання, є одним з найгостріших проявів соціальної несправедливості в Україні. Набуття високої підготовки є чи не найкращим соціальним ліфтом, але, на жаль, не всі можуть ним скористатися. Сільські школи зазвичай не мають можливостей забезпечити належний рівень знань іноземної мови, математики, фізики, володіння комп'ютером. За результатами ЗНО 2016 р. з математики у містах початковий рівень знань показали 5,7% учасників, високий – 17,8%, тоді як у селах – відповідно, 19,1% та 4,8%³⁰. За такої ситуації намагання спростити шкільну програму значною мірою орієнтоване на потенціал не кращих, а слабших шкіл України. Таку політику утвердження справедливості ніяк не можна вважати ефективною. Дещо більш оптимістичним видається запровадження т.зв. опорних шкіл, де зможуть здобувати знання діти з навколишніх сільських поселень. Але сумніви викликають можливості доставки цих дітей, особливо взимку, з огляду на все ще низьку якість доріг і брак транспортних засобів. До того ж немає впевненості у належній кваліфікації вчителів та належному технічному оснащенню навіть опорних шкіл. Видається, що контроль з боку громадськості, участь у цьому процесі територіальних громад, можливо, із запровадженням для фінансування освітнього процесу спеціальних фондів, є найбільш перспективним напрямом.

Залишається архаїчною система професійної підготовки. Це стосується і середньої, і вищої ланок. Молодь не здобуває необхідних знань і навичок, не має сучасних компетентностей, після завершення підготовки часто не може знайти роботу. Професійна структура пропозиції робочої сили абсолютно не відповідає попиту на неї. Крім того, через швидке старіння знань і навичок (а з часом перехід від індустріальної до інформаційної економіки тільки прискорюватиме цей процес) первинна професійна підготовка вочевидь не зможе забезпечити конкурентоспроможність упродовж усього життя – Україна має якомога швидше запроваджувати так звану безперервну (тривалістю усього трудового життя) систему підготовки і перепідготовки кадрів.

У сфері освіти існує яскраво виявлена несправедливість щодо вразливих верств населення (в цьому контексті до цієї категорії потрапляють також особи, старші за 40 років). Її подолання потребує комплексної реформи системи професійно-освітньої підготовки, запровадження жорсткого громадського контролю якості набутих знань, навичок та компетентностей з боку громадськості, широкого

залучення роботодавців до формування програм професійної підготовки і перепідготовки, розроблення механізмів врахування неформальної підготовки кадрів.

Єдність соціуму завжди є наслідком щільності фізичних та інформаційних зв'язків, а також неподільністю інфраструктурних умов спільного повсякденного проживання, організованих так, що усім очевидна невигода автономії спільних умов повсякденного проживання – доріг, телефонії, транспорту, електро-, водо- та теплопостачання. Сучасна матеріальна та інформаційна мережа комунікацій дає можливість вирівняти потенціали доступності фізичного переміщення, проживання у вибраному місці та інформації про усі важливі для людини речі у будь-якій територіальній та соціальній точці. Це дасть змогу забезпечити доступність ринку праці, освітніх та медичних послуг для всіх, незалежно від місця проживання. Не говорячи вже про яскравий кумулятивний вплив дорожнього будівництва на загальну кількість робочих місць, це протидіятиме існуючій в Україні жорсткій локалізації ринків праці: якщо сьогодні мешканці одного поселення далеко не завжди можуть працювати в іншому, це значно звужує їхні шанси на працевлаштування і фактично означає несправедливість щодо доступності зайнятості стосовно мешканців малих поселень з монофункціональною економікою.

Одним з механізмів прискореного будівництва доріг і розвитку громадського транспорту є публічно-приватне партнерство. Його активне використання зменшить потреби в коштах на первинне фінансування, що може стати в особливій нагоді територіальним громадам. Проте сама по собі наявність доріг ще не гарантує інтегрування територій і локальних систем в єдине ціле – необхідний ще і розвинений, якісний і доступний громадський транспорт. Наразі існуючий в Україні транспорт не відповідає жодній із цих вимог: він є небезпечним, некомфортним, не покриває всієї території, вартість транспортних послуг є завищеною для більшості населення. Звісно, бюджетних коштів для належних змін (зокрема, для закупівлі потрібної кількості одиниць транспорту) не вистачає. Але залучення ресурсів приватного бізнесу за умови жорсткого контролю якості та обсягу наданих ним послуг може розв'язати проблему.

Не менш важливою ознакою нерівності за місцем проживання є нерівність у доступі до інформації. В сільській місцевості та в малих містах значна частка населення не має ширококутового доступу до Інтернету. Джерелом інформації є переважно телебачення, причому часто піратське супутникове з наявністю заборонених російських телеканалів. Це не просто обмежує можливості розвитку селян, а й сприяє поширенню неправдивих даних про власну країну, що, в свою чергу, веде до конфронтації на основі спотворених поглядів на суспільно-політичне та економічне життя країни. Для покращення доступу до багатоканальних джерел інформації на селі необхідно створювати спеціальну державну комунікаційну мережу, яка апріорі буде неприбутковою та нецікавою для комерційного сектору.

Для підвищення стандартів життя на селі необхідно всі громадські установи (сільради, школи, лікарні, бібліотеки, тощо) обладнувати водогonom та сантехнікою всередині будинку, а також сучасними системами опалення. Це сприятиме формуванню нового бачення комфортних умов життя для дітей з сільської місцевості. Крім того, необхідно розробити систему державного сприяння обладнання житла сучасними зручностями на селі, насамперед, через цільові пільгові кредити та завдяки активної співучасті у соціальних проектах.

Важливу роль в утвердженні справедливості щодо мешканців різних поселень має відіграти запровадження стандартів якості, доступності та ціни (тарифів) послуг, що надаються державою та підприємствами-монополістами. Це сприятиме дотриманню правил конкуренції і справедливому розподілу доходів між постачальниками послуг – з одного боку, і викориненню (або принаймні мінімізації можливостей) чиновницьких зловживань – з другого.

Українська важлива запровадження обов'язкових вимог якості послуги (товару), що виставляється на тендер для державної закупівлі, впродовж визначеного періоду експлуатації – це сприятиме більш справедливому розподілу коштів між постачальниками товарів (послуг) державі (територіальній громаді) і більш ефективному витрачання коштів бюджетів усіх рівнів.

Надзвичайно ефективним інструментом підвищення територіальної мобільності населення, спрямування міграційних потоків у бажаних напрямках, подолання (або принаймні зменшення) несправедливості щодо тих, хто бажає і може змінити місце проживання, але через занижку зарплату не має можливостей придбати житло або орендувати його у приватних власників, є створення та розвиток системи комунального (службового) житла. Розвиток системи комунального житла сприятиме поширенню практики його орендування у територіальній громаді (комуни), що, своєю чергою, сприятиме формуванню європейського ставлення до власності на житло, поступовому зменшенню прагнення мати житло виключно у власності. Це особливо важливо для молоді, яка ще тільки шукає своє місце, зокрема і місце роботи та проживання. Переважна більшість закладів освіти та медицини є муніципальними, і кожна громада буде зацікавлена у створенні «банку» муніципального службового житла для розв'язання проблеми кваліфікованих кадрів соціально значущих професій у своєму населеному пункті чи мікрорайоні. Другий позитивний ефект від збільшення комунального житла стосуватиметься вимушених переселенців – навряд чи в осяжній перспективі з'являться реальні можливості забезпечити всіх їх власним житлом, а отримання ними житла в оренду буде цілком вірогідним.

Попри різні можливості і різні обов'язки, всі суб'єкти політики (державна, громадські організації, бізнес, суспільство в цілому) мають працювати узгоджено і разом для досягнення максимально можливих результатів щодо формування і розв'язання спільних завдань і забезпечення соціальної

справедливості. Утвердження соціальної справедливості потребує комплексу дій у сфері правового поля, зміни менталітету, широкої та ефективної роз'яснювальної роботи, спрямованої на формування у населення розуміння і сприйняття (в ідеалі – підтримки) реформ, тобто вкрай потрібні і законодавчі, і соціально-економічні, і соціо-психологічні зміни.

Певних результатів можна досягти завдяки роз'яснювальній роботі серед населення. Українська держава в особі своїх представників на національному і місцевому рівнях має не тільки визначати та реалізовувати політику, а й роз'яснювати населенню свої наміри та очікувані від прийняття конкретних рішень результати, формувати необхідне громадське сприйняття. Забезпечувати цей процес необхідно із широким залученням не тільки ЗМІ, а й з використанням нових можливостей, що відкриваються в Інтернеті та в соціальних мережах. До цієї діяльності мають долучатися кваліфіковані експерти, які не мають відношення до будь-якої політичної сили і здатні коментувати конкретні рішення виключно з фахових позицій, оцінюючи наслідки як їх прийняття, так і неприйняття у коротко- та середньостроковій перспективі.

Комплексний підхід до утвердження соціальної справедливості в українському суспільстві передбачає також оперування новими писаними і неписаними нормами життєдіяльності. І якщо так звані писані норми, зафіксовані у правовій площині розвитку України, значною мірою орієнтовані на використання і адаптацію вдалого світового досвіду, то неписані формуються під впливом національних традицій та сучасних уявлень про справедливість. Останні дуже часто викривлюються через помилкові (свідомі або несвідомі) дії політиків, засобів масової інформації. Влада навіть не намагається вести чесну і відкриту розмову про необхідність прийняття тих або тих рішень, про наслідки, які вони матимуть для життя більшості людей, про те, хто саме найбільше ризикує у разі реалізації або нереалізації конкретних дій. Кожного разу населення чує обіцянки, виконання яких взагалі є неможливим через низку об'єктивних обставин. Їх невиконання особливо небезпечно в ситуації надзвичайно високої соціальної ціни, яку вже сплатив і далі сплатує український народ за розбудову модерної ринкової економіки. І це один з факторів, які істотно гальмують консолідаційні процеси в сучасній Україні.

Разом з тим, роз'яснювальна робота має стати тільки однією зі складових загальної діяльності щодо утвердження соціальної справедливості в українському суспільстві. Головна роль усе ж належатиме зміні матеріальних умов життя людей.

Зважаючи на принципове несприйняття широкими верствами населення надмірної нерівності, що межує із поляризацією та набуває застиглих форм, її пом'якшення залишається надзвичайно важливою складовою консолідації суспільства. Усвідомлення населенням необхідності та його віра у можливість утвердження соціальної справедливості має стати ефективним ресурсом консолідації суспільства і навіть може використовуватись як головне гасло української національної ідеї.

***

У центрі стратегії досягнення суспільної консолідації в Україні на сучасному етапі залишаються розвиток та утвердження гуманізму в соціальній сфері, демократичних методів розв'язання існуючих суперечностей та конфліктів, забезпечення справедливості у суспільному житті через захист прав і свобод людини, забезпечення рівності усіх перед законом і врахування інтересів меншості. Відповідно до цих завдань ключового значення набуває стабілізація правової системи України через здійснення системної конституційної реформи, модернізація соціального, антикорупційного, антидискримінаційного та інших галузевих законодавств, зміцнення інститутів держави, посилення взаємодії гілок державної влади та взаємозв'язків між інститутами держави та інститутами громадянського суспільства на основі демократичності і партнерства.

Подальший процес консолідації українського суспільства потребує взаємодії системних (інституційних) і соціальних (ціннісно-нормативних) інтеграцій із дотриманням принципів діалогу, відкритості, взаємодовіри і відповідальності. Модернізація у всіх сферах суспільства можлива тільки за умови модернізації ціннісно-нормативної сфери, зокрема, морально-звичаєвої, яка є умовою його консолідації і становлення модерної ідентичності.

Модерна ідентичність як інтегративний чинник українського суспільства може бути забезпечена засобами відкритого публічного дискурсу, розбудовою громадянського суспільства, запровадженням цінностей та принципів відкритого суспільства, розвитком високотехнологічної, соціально і екологічно спрямованої економіки, зміцненням міжрегіональної кооперації, місцевого самоврядування, розгортанням народовладдя. Одне із актуальних завдань – проведення виборчої реформи у форматі систематизації та кодифікації виборчого законодавства. Подолання спадщини авторитарного режиму потребує також підвищення ролі суспільно-політичного знання, розгортання системи правової та політичної освіти населення. Для єднання українського суспільства повинні бути усунені перекося у системі оплати праці, оподаткування, пенсійного забезпечення, соціальних послуг, що має стати ефективним ресурсом консолідаційних процесів на основі демократії і людиноцентризму.

Список використаних джерел

- 1 Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту / Н. В. Хамітов. – К.: КНТ, 2017. – С. 74.
- 2 Кашкин С. Ю. Введение в право Европейского Союза: [учеб. пособ.] / С. Ю. Кашкин. – Москва, 2006. – С. 76.
- 3 Концепція забезпечення і захисту прав дитини в Україні / керівник авт. кол. Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – 86 с.
- 4 Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука; 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ, 2013. – С. 319.
- 5 Сучасна правова енциклопедія. – С. 315.
- 6 Права человека. Сборник международных документов / сост. и автор вступ. ст. Л. Н. Шестаков. – Москва, 1986. – С. 29.
- 7 Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації; Закон України від 23.05.2017 № 2054-VIII // Голос України. – 2017. – 13 червня.
- 8 Проект Закону «Про освіту» від 04.04.2016 №3491-д // [Електронний ресурс] Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639.
- 9 Про функціонування української мови, як державної. Проект Закону України від 09.06.2017 №5670-д [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994
- 10 Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення розвитку та використання мов національних меншин в Україні від 12.04.2017 № 6348 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61590.
- 11 Rossi I., Pop L., Berger T. Getting the full picture on public officials: how to guide for effective financial disclosure / I. Rossi, L. Pop, T. Berger [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://star.worldbank.org/star/sites/star/files/getting-the-full-picture-on-public-officials-how-to-guide.pdf>.
- 12 Динаміка рівня довіри соціальним інститутам та органам влади наприкінці 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2016%252001%252014%2520PR%25201.pdf>.
- 13 Інформація про взаємодію органів виконавчої влади з громадськими радами протягом II кварталу 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/3464
- 14 Проект закону про публічні консультації [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/img_lst/2778.

- 15 Мышление // Большой психологический словарь. под. ред. Мещерякова Б. Г., Зинченко В. П.; 4-е изд., дополн. и испр. – Москва, 2008. – С. 426.
- 16 Траверсе Т. М. Політичне мислення як форма суспільного пізнання / Т. М. Траверсе // Актуальні проблеми психології, 2012. – Т. 12. – Вип. 15. – Ч. 1. – С. 366–372.; Васютинський В. О. Психологічні виміри спільноти: монографія / В. О. Васютинський. – Київ : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
- 17 Щербатых Ю. В. Психология страха / Ю. В. Щербатых. – Москва : Эксмо, 2005. – 512 с.
- 18 Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності /Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – С. 35–38.
- 19 Закон України «Про освіту». Верховна Рада України; Закон від 05.09.2017 №2145-VIII // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- 20 Источники информации в жизни украинцев. Research & Branding Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>
- 21 Савельева О. О. Телевизионная реклама и телевизионный контент / О. О. Савельева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hse.ru/pubs/share/direct/document/113201612
- 22 За даними Інституту соціології НАН України.
- 23 За даними Інституту соціології НАН України.
- 24 Виконує розрахунки і веде моніторинг Міністерство соціальної політики України.
- 25 Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://ru-geld.de/salary/europe.html#salaries-in-europe>
- 26 Розраховано за даними: [Електронний ресурс]. . – Режим доступу: <https://buhgalter.com.ua/dovidnik/pratsya-ta-zarobitna-plata/posadovi-okladi-za-yets/posadovi-okladi-za-yets-2017>
- 27 Dataset: Table I.7. Top statutory personal income tax rate and top marginal tax rates for employees [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stats.oecd.org/OECDStat_Metadata/ShowMetadata.ashx?Dataset=TABLE_I7&ShowOnWeb=true&Lang=en
- 28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ru/pubs/id/3030>
- 29 Безпалько І. Р. Оподаткування дивідендів: зарубіжний досвід та українські реалії / І. Р. Безпалько // Наукові записки. Українська академія друкарства. – Київ, 2014. – № 4. – С. 102–109.
- 30 Офіційний звіт про проведення в 2016 році зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти (Том І). – Київ, 2016. – С. 93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dneprtest.dp.ua/docs/2016/pdf/ZVIT_ZNO_2016_Tom_1.pdf

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

У сучасній ситуації, що склалася в Україні, присутній явний незбіг між невідкладною потребою мобілізації суспільства для здійснення рішучого стратегічного кроку у його оновленні та рівнем його консолідації. Недостатня консолідованість українського суспільства проявляється збереженням історично зумовлених і новонароджених ліній конфронтації та взаємної недовіри між населенням та владою, найманою працею та капіталом, різними соціальними верствами. Взаємна недовіра посилюється загальною розгубленістю населення в атмосфері соціальної кризи, яка супроводжує процес реформ. Перед державною владою, політичним та економічним істеблішментом, перед усією інтелектуальною частиною суспільства стоїть невідкладне завдання запобігання негативній консолідації у її протестних і руйнівних формах і досягнення конструктивної консолідації як згуртованості навколо спільних цінностей та спільної мети на демократичних та гуманістичних засадах.

За умов відкритого демократичного суспільства модель конструктивної суспільної консолідації не може бути всеохоплюючою за своєю структурою та змістом і директивною: природний, історично зумовлений незбіг людських інтересів неминуче породжуватиме потребу у постійному моніторингу відносин у середині соціуму. Особливо актуальною залишатиметься потреба у такому моніторингу в ході реалізації стратегії руху до окресленої моделі внаслідок обов'язкової появи біфуркаційних точок, які пропонуватимуть різні варіанти подальшої реалізації стратегії.

Кожній правлячій команді, яка налаштована на консолідацію українського суспільства, доведеться виступати арбітром на полі боротьби суперечностей між працею і капіталом, між великим бізнесом і основним загалом населення, між різними регіонами країни, що мають різні цінності. Треба постійно мати на увазі, що навіть досягнення взаємоприйнятної моделі суспільного партнерства автоматично не гарантуватиме повної консолідації усього суспільства.

Однією зі сторін соціального партнерства виступатиме *олігархат*, який використовуватиме усі PR-технології та медійні ресурси для відведення суспільного невдоволення від себе у бік державної влади. Тим самим заради самозбереження, або хоча б заради самовиправдання, він об'єктивно, навіть не маючи це на меті, доводитиме суперечності до стану напруги. Постійна і огульна критика влади може рано чи пізно морально делегітимувати її

як арбітра, позбавити права на здійснення регулятивної та консолідуючої функцій. Наступним етапом може стати суспільна аномія, боротьба всіх проти всіх, некерованість натовпу з усіма відповідними наслідками.

За такого розвитку подій консолідуючою силою може стати *громадянське суспільство*, яке має координативний вимір суспільної взаємодії, необхідний у кризовому стані. В умовах конфронтації громадянське суспільство є сутнісною частиною консолідаційного процесу, є його демократичним стрижнем, адже спирається на принципи ціннісного плюралізму, неантагоністичного ставлення до опонента, рівності всіх перед законом, економічної й політичної свободи та партнерства.

Демократична політика держави щодо громадянського суспільства має полягати у його правовому визнанні, недоторканності сфери приватної взаємодії його членів, гарантуванні його участі в процесі розробки і прийняття державних рішень, його фінансово-матеріальній підтримці. Але розрахунки на спроможність громадянського суспільства виконувати консолідуючу роль щодо усього суспільства є наївними. Громадянське суспільство не має функціональних легітимних механізмів розв'язання найбільш гострих проблем, без чого вони надалі стимулюватимуть соціальну напругу і зводитимуть нанівець усі партнерські домовленості між суспільними сегментами.

Центром зосередження конфліктогенних ситуацій залишатиметься *соціальна сфера*, стан якої визначатиметься загальним економічним розвитком країни. Однаковість соціальних потреб громадян України зовнішньо консолідує їх, але при цьому так само і дезінтегрує, оскільки задоволення потреб очікується від успіхів у відповідних сферах зайнятості, тобто в економічних галузях, відносини між якими є іманентно конкурентними.

Орієнтація більшої частини олігархату, народженого розпадом командно-адміністративної системи, на ренту від продажу природних ресурсів, сировини і напівфабрикатів зберігатиме експортну залежність вітчизняної економіки, а відтак *конфронтацію між експортно-орієнтованою частиною економічної еліти і представниками національно орієнтованого капіталу* (тобто між працівниками, зайнятими у відповідних галузях). Це виражатиметься у суперечностях між лібералами, які виступають за необмежену вільну торгівлю, і захисниками внутрішнього ринку. Узгодити інтереси протилежно орієнтованих еліт і професійних страт, що стоять за ними, можна шляхом піднесення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продукції завдяки використанню науково-технічних досягнень.

У той же час, не важко передбачити, що пріоритетна фінансова підтримка наукової, а слідом за нею і освітньої сфер може призвести до соціальних втрат в інших сферах, і влада може зіткнутися із загостренням протиріччя між фізичною і розумовою працею. Щоб вгамувати таке протиріччя, доведеться

здійснити тривалу потужну інформаційну кампанію з піднесення соціального престижу науки з паралельним узгодженням її напрямів з невідкладними потребами промисловості та сільського господарства. У центрі цієї кампанії має бути ідея переходу до *економіки знань* як основи консолідації суспільства, як єдино можливого важеля реалізації спільних соціально-економічних інтересів. Суспільство має бути переконаним у необхідності, з одного боку, посилення ролі людини як найбільшої суспільної цінності, а не просто цінного ресурсу чи соціального капіталу, а з іншого – у підвищенні конкурентоспроможності економіки через розвиток інноваційного підприємництва і збільшення потрібних для цього інвестицій. Владі доведеться шукати можливості фінансового забезпечення розвитку інновацій, зокрема шляхом залучення венчурного капіталу, полегшення доступу до кредитів, посилення мотивації до інвестування у розвиток інновацій та підвищення інноваційної активності підприємств.

Готовність великих фінансово-промислових груп до переходу до економіки знань буде мірилом їх суспільної відповідальності і здатності ініціювати перспективні соціально орієнтовані проекти підтримки і розвитку національного господарства, залучаючи з цієї метою вітчизняний науковий потенціал, а також іноземні інвестиції для піднесення технологічного рівня української промисловості та сільського господарства. Інше суспільно-відповідальне завдання фінансово-промислових груп у форматі «праця–капітал–влада» – запобігти конфронтації між великими центрами та периферіями та знайти для них *спільну формулу узгодження загальнонаціональних та регіональних проблем*. Це можливо здійснити, зокрема, через диверсифікацію структури сільської економіки, підтримку підприємницьких структур із соціально орієнтованою діяльністю, заохочення корпоративної філантропії, волонтерського руху, ведення соціально етичного бізнесу, виходячи з інтересів і потреб суспільства та територіальних громад тощо.

Великою перешкодою для політики суспільної консолідації може стати *галузевий і корпоративний егоїзм*, намагання реалізовувати свої інтереси за рахунок інших соціальних сегментів. Доведеться поєднувати правові і моральні стимули піднесення соціальної відповідальності і кожного з громадян, і державних органів управління, і потужних промислових та аграрних корпорацій. Державній владі доведеться бути готовою до важкого вибору між бюджетною підтримкою інноваційної економіки і утриманням соціальної сфери на рівні, який міг би запобігти масовим протестам. Розвиток економіки за рахунок надмірних обмежень у соціальній сфері загрожує негативною солідаризацією суспільства проти влади. Необхідно буде шукати механізми пом'якшення соціальної напруги насамперед чітким і прозорим роз'ясненням стратегічного курсу країни й очікуваних від його здійснення результатів для кожного громадянина.

Утвердження в Україні *соціально-відповідального ведення бізнесу і системи соціального партнерства* має здійснюватися як директивними, так і заохочувальними методами. Серед ефективних кроків з боку держави, які могли б сприяти становленню в Україні продуктивної системи соціального партнерства, слід виділити ті, що стосуються правових норм. Приміром, зміни у Законі України «Про соціальний діалог в Україні» у напрямі вимоги обов'язковості прийняття органами соціального діалогу спільних рішень на основі згоди сторін; надання профспілкам додаткових прав та повноважень у сфері захисту інтересів найманих працівників, залучення до системи партнерських відносин ширшого кола суспільних сегментів тощо.

Конкретними кроками на шляху вдосконалення системи соціального партнерства в Україні, за експертними оцінками, також є: виконання державою функцій арбітра та гаранта у забезпеченні двосторонніх угод між союзами підприємців та профспілковими об'єднаннями робітників; здійснення центральними та місцевими органами виконавчої влади активних кроків на ринку праці як одного з пріоритетних напрямів соціально-економічної політики, спрямованої на забезпечення гарантованої законодавством України зайнятості та соціального захисту безробітних; відновлення різноманітних форм участі робітників в управлінні підприємствами – рад трудових колективів, виробничих рад, груп якості тощо; формування *світогляду рівності* обох партнерів – підприємця і робітника.

Одна з об'єктивних перешкод на шляху до соціального партнерства у трикутнику «бізнес–профспілки–держава» полягає у протиріччі між моделлю дорогої робочої сили та рентабельністю підприємництва. Модель дешевої робочої сили, з одного боку, зменшує виробничі витрати і підвищує конкурентоспроможність вітчизняної продукції на зовнішніх ринках, але вона ж і обмежує внутрішній попит і одночасно породжує загальну недовіру найманих працівників до всіх учасників процесу формування заробітної плати. Це підриває віру у соціальну відповідальність бізнесу і активізує конфронтаційні процеси.

Ідеологія дешевої робочої сили як основної конкурентної переваги України не відповідає логіці розвитку економіки ХХІ сторіччя, не стимулює закордонні інвестиції, фактично консервує *сировинно-індустріальний економічний уклад і провокує еміграційні настрої серед населення*.

Державі доведеться робити вибір між інтересами бізнесу та профспілок у питаннях узгодження тарифів на заробітну плату, досягнення балансу між високим заробітком і збереженням стимулу до продуктивної праці, запобігання інфляційним процесам. З боку держави мають бути вжиті заходи із послаблення адміністративного та фіскального тиску – для стимулювання підприємницької активності й зростання зацікавленості підприємців до збільшення заробітних

плат, вироблення та реалізації взаємно узгоджених і взаємозалежних рішень стосовно масштабів та темпів їх зростання, виводу із тіні тощо. Такого роду зусилля можуть бути успішними за сприяння профспілок та організацій громадянського суспільства.

Одне з суттєвих суспільних протиріч у сучасній Україні – між *солідаризуючим суспільством* характером чинної пенсійної системи та її *недостатнім стимулюючим потенціалом*. Це, врешті-решт, веде до зубожіння пенсіонерів і підсилює конфронтацію. Державі доведеться розв'язувати це протиріччя реалізацією пенсійної реформи шляхом розвитку *накопичувальної й удосконаленням солідарної системи* та її узгодженням з паралельними реформами у сфері зайнятості, фінансової та економічної політики.

Необхідним етапом для переходу до конкурентоспроможної економіки знань має стати *реформування системи освіти у напрямі формування світогляду людини, сприйнятливої до інновацій*. Це передбачає необхідність реалізації таких заходів, як стимулювання підготовки фахівців та професіоналів з інноваційним типом мислення, високою креативністю та здатністю до створення та сприйняття модернізаційних змін, посилення практико-орієнтованого змісту освіти; заохочення роботодавців до безпосередньої участі у професійній освіті шляхом поширення виробничої практики та стажування; проведення профорієнтаційних заходів для молоді тощо.

Рух за економіку знань має бути узгоджений як з розширенням масштабів і динаміки виробництва, так і з потребою збереження довкілля і здоров'я нації. Об'єднання країни заради збереження довкілля має відбуватися зусиллями як держави (її стратегічними і короткостроковими планами, правовими актами), так і громадянського суспільства.

Консолідований рух до економіки знань передбачає кардинальні зміни у *культурі населення в усіх її видах – правовій, політичній, економічній, духовній* і т. д. Культурне оздоровлення передбачає насамперед актуалізацію органічних для України моральних цінностей. Одним із партнерів держави в утвердженні гуманістичних цінностей може виступати церква, але у стосунках з нею необхідно заважати на ряд обставин. По-перше, поліконфесійність країни створює певні бар'єри для консолідації суспільства. Такі бар'єри можна долати утвердженням спільних загальнолюдських морально-етичних норм. Однак одна із найбільших церков – Українська православна церква – перебуває у молитовному єднанні з Московським патріархатом, який благословляє порушення російською владою міжнародних зобов'язань, тобто благословляє клятвопорушення, один з найбільших за критеріями релігійної моралі гріхів. Крім того, під гаслом налагодження партнерських відносин між державою та церквою може відбутися клерикалізація суспільно-політичного простору, що поглибить протиріччя між секулярною, ліберально-демократично

орієнтованою частиною суспільства та церковно-релігійною, орієнтованою на соціальний консерватизм, традиціоналізм, державний патерналізм, патріархальну архаїку, що є найбільшою психологічною перешкодою для ділової активності. Для *подолання духовного розколу* в країні необхідно дотримуватися *балансу традиціоналістських і ліберально-демократичних ціннісних елементів* у структурі вітчизняного суспільного етносу.

Подальший процес консолідації українського суспільства потребує широкого впровадження у соціальну практику принципів дискурсивної справедливості, толерантності та взаємоповаги громадян. Механізмами консолідації українського суспільства мають бути не тільки відтворення «модернізація навздогін», а й урахування модернізаційного потенціалу українського суспільства у сферах культури, економіки, політики, науки тощо.

Реакція українського суспільства на російську агресію показала його прагнення до збереження демократії як консолідуючої основи його життя. Спільними демократичними принципами мають стати підпорядкування системи влади національним інтересам, взаємодія держави і громадянського суспільства, налагодження дієвої комунікації між владою і громадянами, забезпечення народовладдя і масової політичної участі населення, здійснення політики підвищення добробуту населення, децентралізація і розвиток місцевого самоврядування, утвердження людиноцентризму, забезпечення прав людини і громадянина, розвиток демократичної правової свідомості і правової культури громадян.

Демократична ідентичність українського суспільства має проявлятися *спільним вибором цілей, моделей та шляхів реформування*, практикою відкритого публічного діалогу, ініціативою «знизу», активним функціонуванням громадянського суспільства, зокрема волонтерських рухів, інтеграцією активних громадян у соціальні комунікації, ефективною дією механізмів спільної відповідальності влади і громадян, соціальною спрямованістю суспільно-політичного укладу, закріпленою Конституцією та усією правовою системою України.

Традиційно найбільш консолідуючою суспільство темою є *забезпечення справедливості у всіх її проявах*, особливо у судочинстві та у праві загалом. Беручи до уваги проникнення корупції у всю систему, її розбещеність олігархічними подачками, потрібно забезпечити незалежність судів від неправового впливу не тільки олігархату, а й інших гілок влади, так само як і від тиску з боку інституцій громадянського суспільства.

Оскільки незалежність суду сама по собі не забезпечує справедливості судових рішень, актуальною проблемою залишається підвищення рівня професійності, правової культури і моральності суддівського корпусу, вдосконалення методики підготовки суддів і підбору суддівських кадрів, а

особливо – прозорість судочинства. Суспільство має бути консолідованим у впевненості, що держава не зловживатиме своїми можливостями у випадках спорів з громадянами, що у країні неухильно витримується принцип рівності держави і громадянина перед законом і судом. Виходячи з того, що право на справедливість згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод повинно вважатися суспільною цінністю, варто *задекларувати принцип справедливості судочинства у Конституції України, а також у Кримінальному процесуальному кодексі України*.

На підвищену увагу заслуговує проблема вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із так званою «специфікацією прав» (конкретизацією прав окремих соціальних груп – пенсіонерів, хворих, інвалідів, учасників АТО, дітей, учнівської та студентської молоді тощо). В гендерному аспекті «специфікація права» має проявитися невідкладною розробкою «дорожньої карти» для виконання національного Плану дій щодо виконання прийнятої у 2016 році Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 р. з чіткими часовими рамками, контрольними показниками і бюджетом, а також встановлення регулярного контролю за її виконанням.

Консолідуючий потенціал права не зможе реалізувати себе без *розгортання системи правової освіти* і населення, і депутатського корпусу, і державних службовців, і працівників громадських організацій, і робітників комерційних структур, і педагогічних кадрів, та й взагалі усіх професійних страт. Необхідно домогтися максимальної «обізнаності в праві» кожної людини.

У конкурентному суспільстві справедливість значною мірою полягає у наданні людям рівних стартових можливостей, насамперед через доступ усіх до якісної освіти. Найбільш перспективним напрямом у забезпеченні такої справедливості є контроль з боку громадськості, участь у цьому процесі територіальних громад, заснування для фінансування освітнього процесу спеціальних фондів.

Помітних результатів у зміцненні спільного почуття справедливості можна досягти через політику доходів, зокрема, шляхом коригування політики первинного розподілу доходів (головним чином, оплати праці), та в політиці перерозподілу доходів, а саме – в оподаткуванні та пенсійному забезпеченні.

У форматі політики суспільної консолідації пріоритетом має стати *забезпечення соціальної справедливості через перерозподіл доходів* – від багатих до бідних, від здорових до хворих, пріоритетна і найбільша підтримка тим, хто хоче працювати і створювати та примножувати національне багатство. Відповідно, утвердження соціальної справедливості у цій сфері потребує переходу від пропорційної (пласкої) шкали оподаткування доходів до прогресивної. Ще одним важливим кроком в утвердженні справедливості

в царині перерозподілу доходів може стати перехід від оподаткування доходів індивіда до оподаткування доходів сім'ї, що не тільки дасть змогу значно скоротити процедуру визначення права домогосподарства на державну підтримку, а й за рахунок відповідної сплати податків не за місцем роботи, а за місцем проживання сприятиме більш справедливому розподілу доходів територіальних громад. Потрібні також невідкладні заходи з подолання існуючих несправедливостей у пенсійному забезпеченні.

Спільний правопорядок об'єднує те суспільство, яке впевнене у тому, що *кожний в ньому буде захищений від дискримінації*. Для утвердження цього принципу необхідно насамперед ліквідувати системну неузгодженість у діяльності силових структур стосовно реагування на злочини, вчинені на ґрунті ненависті, забезпечити на практиці невідворотність покарання за дискримінаційні дії, в інституціональному плані потрібне створення окремого підрозділу в структурі правоохоронних органів для запобігання та протидії дискримінації.

Консолідація навколо ідеї справедливості завжди має в собі *антикорупційну тему*. Безумовно, що такі заходи, як відкриття майнових декларацій державних службовців, здійснення перевірки чиновників у всіх органах державної влади та органах місцевого самоврядування, оприлюднення реєстрів власників нерухомості та земельних ділянок та інформації про реальних власників компаній з відповідними заходами щодо власників нечесно набутого багатства, є серйозним попередженням для потенційних корупціонерів. Разом з тим, антикорупційна політика не повинна обмежуватися «голою репресією», запобігання корупції повинне полягати насамперед у транспарентності усіх сфер, де вона потенційно можлива.

Обов'язкова основа довіри як чинника суспільної консолідації – впевненість населення у доброчесність влади. В цьому відношенні вкрай важливе досягнення оптимально можливої прозорості влади та її повної підзвітності громадянам, залучення громадян до державного управління через Партнерство «Відкритий Уряд», започатковане Генеральною Асамблеєю ООН у 2011 р., максимальне використання для цього усіх можливих електронних засобів.

Важка для подолання перешкода на шляху консолідації усього українського суспільства – *міжрегіональні протиріччя та протиріччя між регіонами та центральною владою*. Усунути цю перешкоду можна запровадженням конституційної моделі місцевого самоврядування у його як соціально-політичній, публічно-правовій, так і у приватно-правовій якості. Повинно утверджуватися його розуміння як публічної влади територіальної громади з усіма її атрибутами і, одночасно, як форми самодіяльності кожного окремого громадянина.

Необхідно *перейти від існуючої нині консервативної моделі місцевого самоврядування*, за якої воно, по суті, здійснюється лише на рівні територіальних громад, до моделі, в якій воно здійснюється на рівні регіонів.

У той же час, надання представницьким органам місцевого самоврядування на рівні обласних рад права на утворення власних виконавчих органів може перетворити ці органи у самодостатні та дієздатні суб'єкти, що ускладнить проблему збереження унітарності країни.

Очевидно, що має бути передбачене максимально широке залучення до обговорення проектів рішень влади не лише представників різноманітних громадських організацій, а й громадян, які не є членами неурядових інституцій. Крім того, повинна існувати можливість як електронного (віддаленого), так і безпосереднього обговорення доленосних для країни питань.

Фактичний вплив громадянського суспільства на процес консолідації населення України найбільш ефективно проявляється через діяльність *громадських рад при органах влади*. Подальша оптимізація їх діяльності потребує арбітражного узгодження взаємних претензій між ними та органами влади: перші звинувачують органи влади у намаганні підпорядкувати їх своєму контролю, а другі звинувачують ради у непродуктивності, нефаховому втручанні у процес підготовки та прийняття рішень. Слід чітко визначити вимоги до членів громадських рад та законодавчо їх закріпити. Тут, як і до державних службовців, має застосовуватися критерій доброчесності та компетентності, відсутності зв'язків члена ради із зацікавленими структурами, неприпустимості лобістської діяльності.

Консолідоване прийняття суспільством рішень проявляється під час *референдумів*. Актуальним питанням подальшого розвитку цієї форми народовладдя є прийняття законодавства про місцевий референдум. Крім того, не розв'язаною до кінця залишається проблема наділення громадян України правом народної законодавчої ініціативи.

Актуальним є чітке формування правового простору щодо функціонування *державної мови*, яка забезпечує інтеграцію соціуму, та мов корінних народів і національних меншин, які слугують важливим інструментом захисту й збереження їхньої етнічної самоідентифікації.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без *спрямованої на суспільну консолідацію національної ідеї* досить складно реалізувати державницький потенціал. Невіддільним від цього є питання виховання і соціалізації вільної й креативної особистості, формування громадянських та соціальних компетентностей. Вирішення цього завдання покладається передусім на загальну середню і вищу освіту.

Досягнення єдності суспільної думки щодо цілей та пріоритетів державної політики в сфері міжнародних відносин включає декілька тематичних блоків. До *першого тематичного блоку* слід віднести загальні питання, пов'язані з усуненням *перешкод у співпраці з головними партнерами України в складі євроатлантичної*

спільноти. Вони включають поглиблення інституційної співпраці з ЄС з метою засвоєння досвіду та передових практик у сфері економіки, права і соціального менеджменту, вдосконалення формату та перегляд змістовних аспектів діалогу із західними партнерами, використання міжнародних зв'язків, насамперед з країнами-членами ЄС для вивчення досвіду у сфері забезпечення прав людини, захисту громадянських прав і політичних свобод.

Другий блок стосується поліпшення взаєморозуміння у відносинах зі стратегічними партнерами, ситуативними союзниками та сусідніми країнами, а також поліпшення громадсько-політичного сприйняття таких відносин. У цьому контексті видаються важливими такі напрями: зосередження уваги на таких ініціативах, як «Східне партнерство» і «Балто-Чорноморський союз», організація цілеспрямованого суспільного обговорення зовнішньополітичних перспектив України з провідними партнерами (США, Канадою, ЄС, НАТО), знаходження компромісної формули у вирішенні спірних питань з Польщею, як і освітніх питань у відносинах з Угорщиною та Румунією, активізація української дипломатії у відносинах з країнами Азії, Африки та Латинської Америки, сприяння українським організаціям, які мають потенціал у просуванні наших національних інтересів засобами публічної дипломатії.

Третій блок містить питання переважно зовнішньоекономічного спрямування. Серед них: визначення прийнятних форм підтримки експортної діяльності українських промислових, торговельних і транспортних підприємств з урахуванням вимог СОТ, ширше роз'яснення суспільству та бізнесу вигід і переваг, пов'язаних з укладенням зон вільної торгівлі з низкою іноземних та міждержавних об'єднань, відновлення транзитного потенціалу України шляхом удосконалення існуючих маршрутів та залучення до нових проєктів, таких як польсько-хорватська ініціатива «Тримор'я» та китайський проєкт «Один пояс – один шлях», ініційований для поєднання ринків Східної Азії та Європи. Нарешті, вагомим мотивом консолідації суспільства має стати концентрація його зусиль з імплементації Угоди про асоціацію з ЄС.

Консолідація суспільства потребуватиме спільної роботи політичної влади, органів державного управління, громадських організацій, наукової освіти та усіх творчих сфер. Не важко передбачити деструктивну спрямованість тих інформаційних ресурсів, які провокуватимуть суспільні конфлікти. У протистоянні таким намірам повинно бути повністю забезпечено демократичні права на свободу слова і дискусій. Найбільш ефективний спосіб протистояння дезінтегративним діям – постійно посилювати аргументаційну основу політики конструктивної консолідації, утвердити населення у переконанні, що вона є безальтернативним засобом подолання нинішньої кризи і виходу країни на більш високий рівень розвитку.

* * *

Надзвичайно важливою є проблема ролі *політичного лідера* у забезпеченні консолідації. Усі консолідовані країни мали сильного політичного лідера, який був моральним авторитетом під час правління і залишався таким для низки майбутніх поколінь. Для США у XX ст. таким лідером став Ф. Рузвельт, для Британії – В. Черчилль, для Франції – Ш. де Голль. Своєрідне «моральне відлуння» справжнього лідера консолідує країну і після його відходу від політичної діяльності.

Без політичного лідера, який має ясне бачення місії своєї держави у світі і опікується гідним життям своїх громадян, суспільна консолідація залишається лише можливістю, так і не стаючи дійсністю. Тому ефективний політичний лідер має консолідувати різні особистості й регіони України, які вийшли з різних цивілізацій і цивілізаційних світів.

Політичний лідер, якого ми могли б назвати *лідером нації*, а не лише політичної партії, регіону чи спілки олігархів, повинен уособлювати в собі найкращі цінності й риси, які здатні надихати громадян на об'єднання і творчу самореалізацію. З іншого боку, цінності і риси, що він їх уособлює, не повинні трактуватися як єдино можливі та правильні; щоб їх сакралізація не призвела до крайнощів авторитаризму і тоталітаризму.

Справжній лідер, що здатний консолідувати країну, є не просто політиком, а державним діячем, який актуалізує в політикумі *генерацію державних діячів*. Він готовий поступитися політичними амбіціями заради процвітання країни. Зрозуміло, що для консолідації країни на демократичних і гуманістичних засадах її політична еліта повинна бути налаштована на повагу до всенародно обраного лідера, це стосується навіть політиків з опозиційними щодо нього поглядами. Повага опозиції до лідера, демократично обраного більшістю населення, – це повага до власного народу.

З іншого боку, консолідація неможлива без шанування всього найкращого, що зробили попередні лідери та їх команди. Новий лідер не повинен цілком антагоністично ставитися до тих, на зміну кому він прийшов, його високою місією має бути утвердження суспільної консолідації заради утвердження суб'єктності нашої держави у світі та забезпечення гідного життя для її громадян.

Авторський колектив:

Андрійко О. Ф. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;
Банчук О. А. – кандидат юридичних наук;
Батанов О. В. – доктор юридичних наук, професор;
Богущий Ю. П. – професор, академік Академії мистецтв України
Брехаря С. Г. – кандидат політичних наук;
Васильєв О. А. – кандидат економічних наук;
Вишняк О. І. – доктор соціологічних наук;
Галушко К. Ю. – кандидат історичних наук;
Головко В. В. – кандидат історичних наук;
Горбатенко В. П. – доктор політичних наук, професор;
Гриценко А. А. – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Гриценко П. Ю. – доктор філософських наук, професор;
Єрмоленко А. М. – доктор філософських наук, професор;
Заяць В. С. – кандидат економічних наук;
Заяць Т. А. – доктор економічних наук;
Звонар В. П. – кандидат економічних наук;
Злобіна О. Г. – доктор соціологічних наук;
Калакура О. Я. – доктор політичних наук;
Костенко Н. В. – доктор соціологічних наук;
Костенко О. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;
Кочан Н. І. – кандидат філософських наук;
Кочубей Л. О. – доктор політичних наук;
Краєвська Г. О. – кандидат економічних наук;
Кресін О. В. – кандидат юридичних наук;
Кримова М. О. – кандидат економічних наук;
Кудряченко А. І. – доктор історичних наук, професор;
Левчук Н. М. – доктор економічних наук;
Лібанова Е. М. – доктор економічних наук, професор академік НАН України;
Лісогор Л. С. – доктор економічних наук;
Ляшенко Т. М. – доктор політичних наук;
Майборода О. М. – доктор історичних наук, професор;
Макарова О. В. – доктор економічних наук, член-кореспондент НАН України;
Метельова Т. О. – кандидат філософських наук;
Новак І. М. – кандидат економічних наук;
Омельченко Н. Л. – кандидат юридичних наук;
Оніщенко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Пирожков С. І. – доктор економічних наук, професор, академік НАН України
Позняк О. В. – кандидат економічних наук;
Ручка А. О. – доктор філософських наук, професор;
Рябчук М. Ю. – кандидат політичних наук;
Савчук К. О. – кандидат юридичних наук;
Скрипнюк О. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;
Солошенко В. В. – кандидат історичних наук, доцент;
Стоєцький С. В. – кандидат політичних наук;
Стойко О. М. – доктор політичних наук;
Ткаченко Л. Г. – кандидат економічних наук;
Толстов С. В. – кандидат історичних наук;
Фадєєв В. Б. – кандидат філософських наук;
Хамітов Н. В. – доктор філософських наук, професор;
Хлобистов Є. В. – доктор економічних наук;
Цимбал О. І. – доктор економічних наук;
Черенько Л. М. – кандидат економічних наук;
Черніченко В. В. – кандидат економічних наук;
Шайгородський Ю. Ж. – доктор політичних наук, професор;
Шемшученко Ю. С. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України;
Шморгун О. О. – кандидат філософських наук, доцент.
Шульга М.О. – доктор соціологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Явір В. А. – кандидат політичних наук;
Ярош О. М. – кандидат економічних наук;

Наукове видання

УКРАЇНА: ШЛЯХ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Національна доповідь

Комп'ютерна верстка Н.О. Парецька

Підписано до друку 29.12.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 25,80. Обл.-вид. арк. 19,78.
Тираж 300 прим. Зам. № 1526

Національна академія наук України

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8.
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.